

Мингиз Кая Элбурс

- Муса Джалильни эсгере...
- Абдулаланы Исмайыл. Ханарла.
- Мызыланы Къаншаубийни алгъышлай...
- Къулчаланы Зульфия. Мустафа бла ёхтемленебиз. Ушакъ.
- Ева Шеменец-Голасьны «Karachay-Balkar vocabulary of Proto-Turcic origin» китабына оюм.

2. 2021

НАРТ СЌЗПЕ

* * *

Къаны бузукъ — саны бузукъ.

* * *

Къапталдан — кёлек жууукъ,
Кёлекден — мёлек жууукъ.

* * *

Къарагъанны марагъан озар.

* * *

Къара жерге аман айтма,
Къалмазса сен, ары къайтмай.

* * *

Къарай кетсенг, тюй битер,
Къалай кетсенг, юй битер.

* * *

Къара кюч бла махтаннгандан эсе, —
Къара иши бла махтанган эсли.

* * *

Къара къушну уясы къуру болмаз.

* * *

Къара лячин къартайса,
Къаргъалагъа аш болур.

* * *

Къара малны териси кючлю болады,
Ат керекге, жипге юлюшлю болады.

* * *

Къара сууну бокълама,
Тыяр тауну жокълама.

* * *

Къарачайны ёзенлери —
Жер байлыкъны гёзенлери.

* * *

Къар болмаса, сууукъ болмаз,
Кар болмаса, жууукъ болмаз!

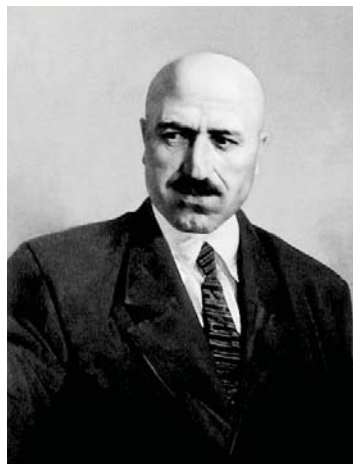
Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (216) март – апрель 2021 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2021

МУСА ДЖАЛИЛЬНИ АДАМЛЫГЫ, КИШИЛИГИ, ЗАКИЙЛИГИ

Бюгюнлюкде халатсыз назму жазгъанла, кеслери къурашдырып, тизгинлени тап рифма бла жасагъанла да аз туююлдюле. Жазыучулары бу жаны бла усталыкълары бийик болгъаны хакъды. Алай чынтты поэзияны кючю, къарыуу уа къуру ол биз башында сагъыннган жорукъларга таянып къалмагъанын а иги билирге керекбиз.

Мени бюгюнню сёзюм поэтни адамлыгына, кишилигине, жигитлигине жораланады. Бусагъатда кесим да сеземе, ангылайма болмагъанча, къалай кыйын ишди МГУ-ча бийик окъуу юнню профессорларыны, алимлерини, студентлерини алларында сёз айтхан.

Бизни бу ингирибиз Муса Джалильни эсгериуге, аны 60-жыллыгын белгилеуге жораланады. Мен аны жашау жолун ачыкъларга, чыгъармаларыны тизмесин санай, баямлай турлукъ туююлме. Жарсыугъа, аны бла тюбешиулерими юсюнден да зат айталмам – танымагъанма, бир кере да тюбемегенме ол деменгили чыгъармачыга. Бу ингирни хазырлагъанлагъа мен назмучуну адамлыгыны юсюнден оюму ачыкъларга айтханма. Чыгъармачыда, сёзсюз, ол шартдан бийик ышан болмагъан сунама.

Аны юсюнден хапарлайды дуня санатны тарыхыны къуралыуу да. Эсге тюшюрейикчи Сааведра Сервантесни, Людвиг ван Бетховенни, Александр Пушкинни, Вольфганг Гётени, Михаил Лермонтовну, Харменс Рембрандтны, Адам Мицкевични, Лев Толстойну. Ала адамлыкъны, халаллыкъны, кишиликни юлгюлери, устазлары болгъандыла. Ол деменгили чыгъармачыла халкъларыны азатлыкълары, эркинликлери, къууанчлары ючюн не уллу, не къанлы къазауатха кирирге да хаппа-хазыр эдиле.

*Болдум мен жерде адам –
Алай эсе – кюрешчи да.*

Алай жазгъанды башхала мажюсю Тейриге санагъан, тамашалыкъ лирик. Белгили болгъанына кёре, айтхылыкъ поэт, акъылман Гёте оюм этгенича, адамга бек кереклиги – ол

кесин да бу жорукъдан тышында къоймагъанды – жашагъан чакъда тохтаусуз кюрешчилик керекди.

Поэтни дуняда жерини, ишини тамалын ачыкълагъан бек жарыкъ, бек кыйматлы сёзю барды Пушкинни. Ол тизгинлени бусагъатда хар мектепчи да биледи. Алай аланы жигит поэтге жораланган бу ингирде эшитдирмей къоялмайма:

*И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
В мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призывал.*

Жашауну болмагъанча бек суйген, деменгили лирик, анга неден да бек багъалы эди тиширыу ариулукъ, чагъыр, таула, тенгиз, къар, жауун, кырдык, эрттенлик – бар жер жюзюнде къарамынгы къаматхан ариулукъ – анга уллу къууанч эди, алай а кесини деменгили ишинде, хорламында баш ышаннга уа мен алгъаракъда юлгюге келтирген тизгинледе оюмну айтханды Пушкин...

Хау, халатсыз назму жазгъанла бюгюн бардыла. Былай айталгъан а:

*Да ахыр жырымы жүрекден
Учурдум – мен жалдат аллында, –*

ол бош эсде къалырча халатсыз назму жазгъан туююлдо. Ол жанын халкъы ючюн къурман этерге хаппа-хазыр болгъан жигит кюрешчиди. Жалдат къанлы балтасын ёрге кётюрген ууахтыда, ёз жырын къурашдыралгъан – ол чынтты жигитлиги, ётгюрлюгю болгъан чыгъармачыды. Ол кеси дагъыда жашауну жарыкъ, ёмюрлюк кючю битеу малхуния, жаханым къарангылыкъны хорларыгъына тюшюннгенди. Муса Джалиль ёле тургъан ууахтысында да ийнаннганды Ата журтуну тюзлюгюне, аны хорларыгъына да. Поэт жашаугъа жораланган ёмюрлюк жырларын кесин башкесле ёлтюрмей къоймазлыкъларын биле тургъанлай такъгъанды.

Ол назму тизгинле бош сёзле болуп къалмагъанлай, аланы къурашдыргъан чыгъармачыны солууу, къадары, жашауудула бюгюнлюкде да. Ёз халкъыны тюзлюгюне уллу ийнаныуу бергендиле Муса Джалильге акъыл, ётгюрлюк, кишилик да. Тутмакъда фашистлеге къажау кюрешген къауумгъа да башчылыкъл ол этгенди. Ма алай бла чыныгъады анда таукеллик, жигитлик да.

Болмагъанча бек кыйынды ёлюмден къоркъууну хорлаылгъан. Муса Джалиль чыгъармаларына кёре, кече арасында

чынгыл къая эрни бла баралгъан, уллу кишилиги болгъан инсанды. Ол кеси жигитлиги бла адамлай къалыргъа итингенлени барына да бюгюн юлгюдю. Ма алай жашайды жер юсюнде кишилик, жигитлик, чынтты адамлыкъ:

*Жашауум жыр болду, зынгырдап,
Жыр бол сен да, жетсенг, ажалым!..*

Кесини юсюнден алай айтыргъа эркинлиги болгъан алай кёп поэт жокъду. Ол сёзлени айтырча Муса Джалиль болургъа керекди. Аныча тюзлюк ючюн жашагъан, кишилиги, уллу жазуу, къадары болгъан кюрешчи, чыгъармачы.

Гитче черекчик кемеле кётюралмаз. Муса Джалильни жигитликге битеу жашау жолу хазырлагъанды. Аллай адамланы жашау сур, къыйын, бушуулу, гурушхалы заманлада жаратады. Ала бек керекдиле анга. Жашау кеси да аласыз къыйматын тас этеди. Аласыз онг жокъ адамгъа, ала юлгю хар инсаннга. Аласыз не ариулукъ, не къууанч болмаз. Бу сёзлени тюзлюгюне шагъат этеди Муса Джалильни жашау жолу да.

Ол Ата журтну жаулары, жалдатлары бла адамлыкъ, тюзлюк, азатлыкъ, поэзия ючюн кюрешге къурман этгенди ёз жанын. Хау, ала поэзияны да жауларыдыла. Нек дегенде, поэзия къалыубаладан бери огъурлулукъгъа, жарыкълыкъгъа нёгерлик этгенлей келеди. Поэзия, ол къайсы тилде да жазылсын, къайсы кёк тюбюнде да эшитилсин аны ёню, ол тюнене, бюгюн, тамбла да фашизмге къажауду.

Фашистле да кёрюп болмагъандыла поэзияны. Дантеден Лоркагъа дери поэтлени къанлары тюз да намысча тазады. Алай болургъа керекди. Ол поэтни къудуретиди. Намыс бла поэзия. Тазалыкъ бла поэзия — ол бирди. Тау тёппеледе къарны тазалыгъы бла тюз энди чакъгъан баллини акълыгъы ёмюрледен бери жашайдыла поэтде. Анда — сыйлылыгъы ётмек бла сууну да.

Муса Джалиль Ата журтну аллында, чынтты кюрешчича, уллу жигитлик этгенди. Алай ол кюрешчиден сора да поэт эди, уллу поэт! Ол фашист зинданда жүрегини къаны бла кёп минг назму тизгин жаратханды. Ол аны поэзия жигитлиги эди.

Деменгили адам Муса Джалиль, деменгили чыгъармачы да болалады. Художникни назмулары — аны къадары, аны намысы, аны бети, аны жашауудула. Суратчы бир затдан да къоркъмазгъа керекди, ол а алай тынч берилип къалмайды. Муса Джалиль жашауунда жигит кюрешчи, жигит суратчы да болгъанды.

Муса Джалильни юйретиуде, аны жигитликге хазырлауда, айхай да, къыйынлары уллуду орус, совет, дуния жазыучула-

ны айырма китапларыны. Жигит поэтни бу эсгериу ингиринде мен айтыргъа сюеме: ёмюрледе атлары айтылсынла айтхылыкъ назмучуланы бла суратчыланы! Биз барыбыз да багъалай билирге керекбиз санатыбызны, маданиятыбызны – битеу жашагъанланы деменгили къууанчлары аладады!

Мен бегирек да чертирге сюеме татар адабиятны, маданиятны уллу жетишимлерин. Татарстанны билимли, айырмалы адамлары Орта Азиядагъы республикаланы айнытыугъа бек уллу къыйын салгъандыла. Аланы бизни халкъланы жарыкъландырыуда, адабиятыбызны, маданиятыбызны кётюрюуде да юлюшлери чексиз уллуду. Татар халкъ бизге жигит поэт Муса Джалильни да бергенди. Биз анга аны ючюн бек ыспаслыбыз.

Илишаннга салынып ёлтюрюлген закий татар жазыучуну эсгерген ингирде мен бош сагъынмагъанма испанлы поэт Федерико Гарсиа Лорканы атын. Ол башха жерде, башха зат ючюн кетгенди дуниядан, алай аны да фашистле жойгъандыла. Ол мурдарлыкъ кёплени сейирге къалдыра, ала: «Нек ёлтюрдюле Лорканы?» – дейдиле. Ол не заманда да политикадан кенг болгъанын да чертеди. Алай ол тюз туююлдю. Не уллу художник да тегерегиндеги жашауну, халкъыны да келечисиди. Биз билебиз, Лорканы биринчи театрда деп жазылгъан «Марианна Пинада» деген трагедиясы – ол азатлыкъны сур жырыды.

Угъай, Лорка адамча, чыгъармачыча да кеси жеринде эди. Ол испанлы романсны жангыдан жаратхан халкъ поэт уста жырчы болгъаны да хакъды. «Мен жарлыланы партияларын-данма», – деп, кеси айтханы да белгиледи. Андан ары ким да ангылайды Испанияны закий поэти ким бла болгъанын.

Ол башкеслени къара кюнлерине къажаулугъун кесини жарыкълыкъгъа, огъурлулукъгъа аталгъан жырлары бла ачыкълагъанды. Аны жырлары жаны эдиле Испанияны. Аны ючюн ёлтюргендиле фашистле жырчыны. Лорка испанлы жандармерияны юсюнден кесини бу алаамат назмусунда жазгъанды:

*Жандармлада къара атла,
Хар атда – кзап-къара налла.
Къара жамчылада жарый
Балаууз, шакъы тамгъала.
Жолланы ала баралла,
Къорзгашинлилле баш чырчала.
Билмей, билмей жилий, ала
Лак бла боялгъан жалгъанла.
Чаба гуппур ауанала,
Къара, желмаууз булутла,
Ызлары – жипили къуртла –
Къоркъуу юзмези акъгъанлай,*

*Жулдуз, кёкда бузлагъанлай,
Жут бёрюлеча баргъанлай,
Ёлюм чачхан топланы
Хар кёзден къарай быргъылары...*

Мен былайда алимлени араларында алимча, кесаматчыча да сёлешмейме. Мени сёзюм жигит поэтни юсюнденди – ол Муса Джалильни поэзияда къарындашыны сёзюдю. Мен алай бек жаш адам туююлме. Алай мен, Кавказ таулада кеси юйюмю, ишими къоюп, Къазаннга бардым, андан а Москвагъа келдим: Муса Джалильни – мени илишаннга салынган къарындашымы – багъалагъанымы билдирдим. Муса Джалильни ёлтюрген кючле алыкъа жер жюзюнден гунч болмагъандыла.

Анала алыкъа жукълап тургъан ёз сабийлери ючюн ырахат туююлдюле, адам алыкъа терк-терк гурушхалыкъда къарайды узакъгъа. Кырдык бла шаудан суу къан жугъу болургъа къоркыгъанлай турадыла. Эрттенлик абызырай атады кеси тазалылыгына. Биз алыкъа къууанч тыпырлы болмайыкъ, мамырлыкъ, азатлыкъ хорлагъаннга ийнанып. Алай жигитле, акъылман художникле этиулерича, биз да жашау жарыкълыкыгъа, огъурлулукъ хорларыгына да тюшюнейик. Юйренейик, юлгю алайыкъ кишилике, кюрешчиликке Муса Джалильча адамладан. Ала жырны, жигитликни да бирге къошалгъандыла ёз жашаулары, ёз жазулары бла.

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын,
*Ленинни саугъасыны лауреаты,
КъМР-ни халкъ поэти.*

Муса Джалиль кызы бла

Муса Джалиль жесирде

Муса ДЖАЛИЛЬ

КЪЫЗНЫ ЖЫРЫ

Жанымдан да татлым, ийнагъым
Къазауат урушха атланды.
Жанымдан да татлым, ийнагъым
Жюрегим биргенгеди анда.

Бир къыйынды уруш аулакъгъа
Сюйгенин ашыргъан тышына.
Шо жойдурмай кесин жаулагъа,
Сау къайтсын ол тыпыр ташына.

Бек сюеме, сакълайма сени, –
Деп жазарма жандан татлыгъа.
Бек сюеме, сакълайма сени –
Саугъа олду жигит атлыгъа.

1942 ж.

ЖЮРЕКДЕН

Бийик кёкге учама, учунама,
Сюе кюнню кесича жарыргъа.
Кюнню таякъларын анда унамай,
Жерге алып къайтама жарлыгъа.

Къаты ташны эзип, мен къум этеме,
Къаялада ёсер ючюн гюлле.
Къарангыны чача, жарыкъ элтеме,
Эте кечелени нюрлю кюнле.

Жарыкъ кюннге жангы жолну ачханма
Жулдузлада къонакъ болуп турдум.
Кёкден жерге жилтинлени чачханма,
Жулдуз такъыяны гъаршда тутдум.

Чагъа тургъан гюлле да ёсдюргенме
Шуёхлагъа мен къол аязымда,
Жауларыма отдан кёлек кийгенме,
Жарлылагъа юлюш ийгенме азымдан.

Халкъым ючюн тауну жарып ётеме,
Ниетими боранча жангырта.
Азатлыкъдан татлы уа жокъду дейме,
Жырым андан сюеледи жанында.

Эркин жырны, илхам сёзню урлукъгъа
Себеме мен сабан тюзлерине,
Батыр барама муратла къурлукъча,
Хар бир тыйгъыч кетеди, эрине.

Жолдашларым, къоркъуу къайда да жокъду,
Алгъа, жютю кёребиз биз алны!
Жарыкъды кёлюбюз, къарын да токъду,
Биз кёпбюз – жашлыгъыбыз къыралны.

1923 ж.

*Муса Джалильни Рафис Курбановну «Ата журт»
деген романында басмаланган назмуларындан*

АТА ЖУРТУМ, КЕЧ МЕНИ!

Айт, нетейим аскерчинги кечерча,
Сенден мен аз бир кесекчик.
Кеч, ёлмедим сермешледе мен эрча,
Сени ючюн солдат кибик.

Киши чыкъмаз манга сатхычса дерча,
Болмаз чурум, сылтау да жокъ.
Къанлы жауну аямай гунч этерча,
Биледи Волхов, менме окъ...

ЭРКИНЛИК

Кёзлерими жукъу къысып турса да,
Жолгъа чыкъсам да мен – жарыкъ тангнга,
Манга бир зат жетишмейин турады,
Бир зат бир бек жетишмейди манга.

Къолум да, нем да сауча кёрюнеди,
Саным, жаным, чагъым да – жеринде,
Азатлыгъым а жокъду кёлюмде да –
Жашау жашау тюйюлдю жесирде.

Мени айтыр сёзюм да, ауазым да,
Эшитилмей, тыйылады тамакыда,
Хар ненг да бош, багыанг да, ууазынг да,
Барынг-жогыунг да неди тутмакыда.

Аякыларым да сау – арымай-талмай,
Алай анда уа неди магыана,
Эркинликге шо бир атлам эталмай,
Жюрек да жыр айталмаса, жана.

Атам, анам да болмайын ёсгенме,
Алай ёксюз туююл эдим, угыай,
Ата журтну болалмайма эсгермей,
Аны мен тас этгенме, жарсыугыа.

Жауларымда мен кыул эсем да, саума,
Туугыан жерсиз, ёксюз, эркинликсиз.
Душманыма, кыайда болсам да, жаума,
Зинданлада турмам да керексиз.

Узакы учуп кетдинг, сагыыш да этмей,
Азатлыкыны алтын эркинлиги.
Кыайда атып кыойдунг кесинг бла элтмей,
Андан эсе, ёлюм кыайда иги.

Айтып айталмайма, кыалай ачыйма,
Артха кыайтмаз азатлыкыым анда,
Билемем да сени татыуунгу, кыачырмай,
Сени багыанг чыгыады зинданда.

Кыадар зинданланы ойка аямай,
Мени да сау-эсен тапса саулай,
Эркин жашау ючюн кюреш ачарма,
Кыалгыан кюнлериме сени сайлай.

* * *

Эрттен желлери, уругыуз сиз танг бла,
Менден эрттен бла беригиз салам,
Кёзлерине ариу кыарагыыз тамбла,
Эшмелерин бирем-бирем сайлай.
Аны кыарамындан да кыабынама,
Тансыкы болгыанымы биле болур.
Суюгениме жаным бла табынама,
Насыбыбыз мычымай терк толур!

* * *

Къайгъылары жукълатмайды кече,
Поэт назму жазады, кюй да.
Боран улуй, аны къанын иче,
Ачыгъандан тебеди юй да.

* * *

Гюл чечеклени юземе мен,
Аланы жолгъа тиземе мен.
Санга бек, бек тансыкъма мен,
Жыр бла белги береме кесимден...

* * *

Кете туруп, бир къол жаулукъ бергененг,
Аны алдым суйген къолларынгдан.
Сени саугъанг къайда да биргемеди,
Байлау бола уруш жолларымда!

Жараладан ол къып-къызыл болады,
Манга салам айта татлы сагъатладан.
Сени эсгергенде, кёлум толады,
Арып келгенинде сабанладан.

Жаула алларында тобукъланмазма,
Базмам, къоркъуп, артха да къайтыргъа.
Насыбынгы сакълагъаным а азмы, –
Бу къол жаулукъ эркинди айтыргъа.

* * *

Айырылгъан алай ауур белгингди,
Мындан ары кёралмасанг аны,
Сени да байлыгъынг суймеклигингди,
Суйгеннге бересе да жанны.
Эки да жан бирге жабышсала уа,
Ала ёледиле жор айыргъанда.
Жараланы биледи ол сала уа,
Къыйынлыкъны битеу бары – алда.
Суйген тенгинг сени къоюп кетеди,
Къадарды хар кимге да шибиле.
Ахыр жилимукъ отча кюйдюреди,
Шуёхланы къайтмазлыгъын биле.
Жууукъларым кете, ишим къуралмай,
Мени жарлы, ёксюз да этдиле.
Жангызма энди, къалдыла къурумай
Тенгле жилимукъла уа бетимде.

* * *

Сарман сууну жагъасында хансла
Жашилдиле – чаллыкъ алда.
Тюбегенде – оюн, тепсеу, къарсла,
Айырылсакъ, мудах къала...

* * *

Итил кенгди, теренди, барады кенгде,
Узакъгъа ол шошчукъ ашыгъады.
Къарангы ашхамда булутла жюзгенде,
Сюйгеним бир узакъ ашырады.

* * *

Мен билмейме, къайда боран сакълайды,
Тыш терими да сыдыра жылла,
Шуёхуму жилямугъу агъады.
Биргесине къалырма мен жиляй.

Мен аллай къыйынлыкъ кёрюп барама,
Кёзлеримден бошайма, къан тама,
Татлы нёгерими уа мен сакъларма,
Тансыкъ жилямукъну элпек таба.

Бир кюн, бир ай тюйюл – бушуу жылла бла
Кёкюрекден басады бир ачы...
Къадар, мени бла сен бирге жиляма,
Насып тюбешиуге мени къачыр!

* * *

Ёчюлмезлик жулдузса сен манга,
Къалай сюеме мен сенден къаналмай,
Жашайма башымы ие санга,
Сенден башха эсге бир жукъ да алмай...

* * *

Ол, жерге къауалын да атып,
Жау алда къолларын кётюрдю.
Душманла уа аман да айтып,
Тюз малныча этелле тюртдюм.

Муну ит сыйы энди – алда,
Адамдан къалмай аны бир жугъу,
Башында да ойнайды балта,
Бедишликди къысха жууугъу.

Къамичи да тие сыртына,
Ол алгъынча туююл жугъутур.
Ашындан, сууундан да тына,
Суу кылышча болгъанды гуппур.

* * *

Бюгюлген бу жарлы мискинде
Аскерчими кёресе, бир айт?

Жокъ жаны, не ётю бетинде,
Аллында ачылгъанча сыйрат.

Къолларын ол ёрге кётюрюп,
Жашаугъа хар жолну да жаба,
Ол къалады маскеча юрюп,
Маскени ылыгъын да таба.
Къолланы бир кётюр да ёрге,
Къарауашча ётмезсе тёрге.

Хар кюнден да табын тюзлюкге,
Сермешде уа аяма жанып.
Бол да къул – саналмазса тюкге!
Жигитлик къайтарады жанны!

* * *

Хадича – субай, назыча,
Сау кече анга бир азча,
Хар кюнден ол кеч келеди
Тойладан, тепсей агъазча.
Тюнене да кеч келгенди,
Къабагъы уа этилгенди.
Къалауурму къалкъыгъанды?..
Баш аурууум а олду энди.

* * *

Къызчыкъла, жазда, жайда да,
Тынгылагъыз сиз манга да,
Кечигип къалырсыз къайда,
Мен айтама хар къайда да.

Ай, толу болуп, тийсе да,
Жарыгъын элпек ийсе да,
Жыртсагъыз жугъугъузну уа,
Мода деп айтырсыз сиз а!

* * *

Азатлыкъды эм сыйлым,
Хар неден да багъалым.
Къылычны къолгъа алып,
Атланьрма сермешге,
Журтуму сакълар ишге.
Атланьрма бек суйюп,
Мен къалсам да шош кюйюп!

* * *

Эл жулдузладан жарыйды,
Хар жулдуз – жууукъ айгъа
Бир сенден башха, жаланда
Сенсе энди узайгъан...

Төгюледи къан урушлада:
Энтта къаллай бир ёлюр адам!
Къан ийис кеф эте бёрюлени,
Сау кече улуйдула андан.

* * *

Тангнга тюбейме энтта тюрмеде,
Жарыйды чал болгъанча кёзкёрген.
Ана тилни сакълай кётюртмеде,
Жауну кёмербиз биз кёрге.

Жау солууун ана тилим бёлюр,
Хар не тынгылаугъа кёмюлгенде.
Ана тилсиз Ата журтунг ёлюр,
Халкъынг да гунч болур ёмюрледе.

Жашау жолу чексиз болсун узун,
Ана тилим къайтады къайгъылы.
Анда кибик битеу жерни тузу,
Сыйынмайды тенгизлеге жылыу.

Кесим жангызма энтта зинданда,
Жангызлыкъгъа эжиу эте сынжыр.
Муратларым туугъан жерде, анда,
Ата журтха тагъама мен а жыр.

Къайда да сиз – мени къанатларым,
Ата журтум, шыйых ана тилим.
Мени жерде боракъча атларым,
Кёкден гъаршха барлыкъ жаным-тиним.

* * *

Бёрюле – бош! Огъурсуз зарла –
Эки аякълы жаныуарла.

* * *

Орус тюзледе къоялгъанбыз биз ыз,
Россиябыз биз, Русь туйюлдю жангыз.
Жырлайбыз, тепсейбиз биргебиз да биз,
Шагъатды анга халибиз, тилибиз.
Жууукъбуз орус бла, къауал да жерлей,
Хар бир сынауда къалалгъанбыз эрлей!

Тарых байлагъанды бизни ёмюрге,
Аны ючюн биз да – хазыр ёлюрге,
Жаугъа кёргюзте арсландача тишле,
Мамыр кюнледе уа тюз атча ишлей.

* * *

Хар ким тийишли насыпха жеринде,
Къанлы душманны тыялсакъ чегинде.

* * *

Фашист, тобукъланмазма бирда аллынгда,
Жесир эсем да, къул эсем да тюрменгде.
Заман келсе, ёлдюм, турмазма жалына,
Мен сюелирме, кетсе да баш менде.

Минг-минг угъай, жюзюгюзню жойгъанма мен,
Сизни, жалдатланы, жаланда жюзюсюн.
Ата журтум, жандан андан тойгъанма мен,
Тобукъланырма кечгинлик тилер ючюн.

* * *

Февраль да тюнене кетди,
Бора борайды бюгюнлю.
Мартда салкъын аяз жетди,
Сюймеклик да болду гюллю...

* * *

Бу Марксны къыралымыды, бир айтчы?
Ол юй да Шиллерни юйюмюдю, анда?
Мындамы биз жесирбиз, ангылатчы?
Фашист да къулсуз деп айтханында.

* * *

Ой, тенгле, суйген тенгле,
Чакъырама узакъгъа.
Айырса уа сур къадар,
Мен тюшерме тузакъгъа.

* * *

Эшитдим толкъунунгу,
Ах, Сула, ачыкъ жаранг!
Чыпчыкъла мудах жырлай,
Мудахлыкъды хар жагъанг.

* * *

Ата юйюм ючюн керек эсе,
Минг кере ёлюрме, ёмюрде сокъуранмам.
Ата журтум ючюн, сюеме мен – билсенг,
Къанымы ахыр тамычысын да аямам.

* * *

Тагы суула жырла айта,
Тилегими эсгерирле.
Жилямукълу тангла ата,
Этген кюйле да эрирле.
Ата журтну хауасына
Мени да ал, мени да ал.
Къадар, билесе сен сынай!

Къыралмыды санга татлы?
Халкъым татлыды хар неден,
Ана сютюм, къаным – антлы.
– Ёт, – де, ётерме ийнеден.
Хар не кетер, заман а – аз,
Ана сютю унутулмаз!

* * *

Къызчыкъ кирип келеди бюгюн тюшюме,
Сылай эди къолу бла башымы.
«Ой, кёп къалгъанса», – дейди, къоймай юшюме,
Жайгъа бургъанды бузча къышымы.

Къууанчымы чеги уа жокъ, кёлюм тола,
Къыса эдим аны къучагъыма.
Къара мынга, муну сакълайдыла тойла!
Ёмюрюмю берирем чагъына.

Ёте эдик гюлден толгъан тенгизледен,
Къайта гокка ханслы талалагъа.
Насып келе къууанчларым тизилгенден,
Жашау къалай татлыды алагъа!

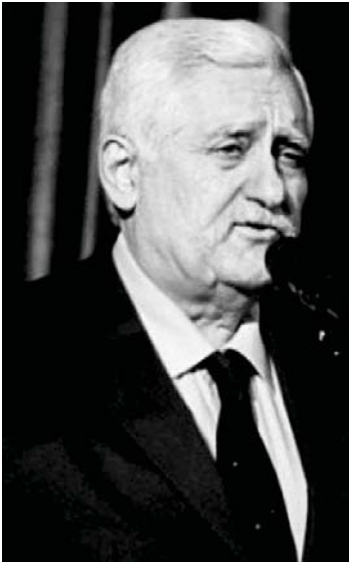
Уянганда уа – мен алгъынча тюрмеде,
Зиндан да – биягъыча бир сууукъ.
Бугъоуларым да къолумда кётюртмеде,
Бир жан да жокъ: не тенг, не бир жууукъ.

Нек чакъырама мен тансыкъ тюшлерими?
Зиндан къалай бузады жашауну.
Ачыу, бушуу да сыдырады терими,
Тюшюм дамы хорламайды жауну?..

Додуланы Аскер кёчюргенди.

ЗАКИЙ ЧЕГЕМЛИ

Адамлыкъ бла огъурлулукъ... Мызыланы Къаншаубийни ма бу эки ышаныды къалгъанладан айыргъан, аны бир кишиге да ушатмагъан. Къаншаубий бла мен кѣп тюрлю жерледе, кѣп тюрлю болумлада да бола келгенме. Не ауазын кѣтюрюп, не бир болумсуз сѣз айтып, не да биреуню сѣгюп, биреуден тарыгъып, не да биреуден тил этип эшитмегенме. Ол мен таныгъанладан эм уллу кишилиги, айтхан сѣзюне ие болгъан эм асылладан, эм тазаладан бириди.

Башкортостанны президенти Муртаз Рахимов, Къаншаубийге республиканы баш саугъасын бере туруп, былай айтхан эди:

«Къаншаубий Мизиев – исключительно уважаемый человек, который помимо своей работы,

переводит моего самого любимого поэта – Мустая Карима на турецкий язык. Если бы не Каншаубий Мизиев, у республики не было бы таких тесных отношений со Стамбулом».

Муртаз Рахимов Мызы улуну минг ахшы жанындан жаланда бир жанчыгъын ачыкълагъанды. Къаншаубий ООО «Анмар» деген къурулуш компаниягъа талай жылы башчылыкъ этип тургъанды. Ол да тургъанлай, Мызы улу дагъыда ООО «Лавина» деп бир жангы компания къурайды. «Анмар» къурулуш компания СНГ-да бардырылгъан битеу къурулушлагъа оноу этип тургъанды.

Къаншаубийни бу ишлери жетишимли бара тургъанлай да, ол чыгъармачылыкъын бир жанына салып къоймагъанды. Уллу орус литература бла тюрк окъуучулары шагъырей этгенди. А. С. Пушкинни «Евгений Онегин» романын айтхылыкъ тюрк поэт Ахмет Неджет бла бирге китап этип басмалайды. 2003 жылда «Эм ахшы китап» деген номинацияда роман Тюркде биринчи саугъагъа тийишли болады. Тюрк поэтле, тюрк жазычула бла бирге Къаншаубий 20 артыкъ китапны басмалап чыгъаргъанды. Аланы санында М. Лермонтовну, С. Есенинни, Ф. Достоевскийни, Б. Пастернакны, А. Блокну, А. Ахматованы, Кязимни, Къайсынны, Мустай Каримни, Е. Евтушенкону эм дагъыда башхаланы. Андан сора да ол эки антология чыгъарады: «Малкъар поэзияны антологиясы», «Кюмюш ёмюрде орус поэзия». Эм алгъа Мызыланы Къаншаубийни аты «Королёк – птица певчая» деген тюрк телесериалны орус тилге кѣчюрдени бла белгили болады. Андан сора Мызы улуну болушлугъу бла совет-тюрк кинофильмле да алынадыла, Назым Хикметни «Любовь моя, печаль моя» эмда Чингиз Айтматовну «Манкурт» деген чыгъармаларына кѣре.

Мызыланы Къаншаубий Башкортостанны президенти Муртаз Рахимов бла

Къайсы жыл болгъаны эсимде туйюлдю, Къаншаубий Тюркню къырал телевидениясы бла (биринчи канал бла) Къабарты-Малкъаргъа келген эди. Ол кезиуде мен да телевиденияда ишлей эдим... Аланы бир-гелерине республикада бармагъан жерибиз къалмагъанды. Бир сейирим, Къаншаубийден сормагъанлай, ала атлам да этмей эдиле. Нек дегенде, алай сыйлы эди Мызы улуну оюму, кёз къарамы. Бир эки-юч кюнден биз аланы Къарачай-Черкесге ашырабыз.

Ма ол киногруппа эди тюрк жамауатны Кавказ бла къысха заманны ичинде шагъырей этип башлагъан. Андан бери талай заман озады. Жолла иги да эркин ачыладыла эки къыралны араларында.

Башкортостанны аллында Мызы улу Къаншаубийни къыйыны уллуду. Тюркню башкир адабият бла шагъырей этгенден тышында да, ол аны маданиятын, санатын да кенг, эркин ачыкъларгъа себеплик этгенлей турады. Аны Башкортостанны Стамбулда келечиси этгенлери да аны бла байламлы эди. Къаншаубийни бу ишлеге салгъан хунерин бюгюн да унутмайдыла.

Лермонтовну комитети бла ТЮРКСОЙ 2010 жылда Кязимни 150-жыллыгъын Тюркде белгилегендиле (Анкарада, Конияда, Эскишехирде). КъМР-ни правительствосу мындан баргъан делегацияны къуараргъа манга буюрады. Ол делегация жырчыладан, тепсеучюледен, алимледен эмда жазыучуладан эди. Анкарада бизге РФ-ни посолу Владимир

ГЛАВА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Слов	ПЛАТА		ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ ТЕЛЕГРАММА	ПЕРЕДАЧА	
	руб.	коп.		_____го _____ч. _____м.	№ связи _____
_____	_____	_____	№ _____	Передал _____	Служ. отметки:
_____	_____	_____		_____	
Итого	_____	_____	_____ сл. _____ го _____ ч. _____ м.	_____	
Принял _____					

Турецкая Республика,
г. Стамбул
Вице-президенту АО «Неслишах»

К.А. МИЗИЕВУ

Уважаемый Каншаубий Адраевич!

Примите мои искренние поздравления со знаменательным юбилеем!
Ваш богатый опыт, высокий профессионализм, организаторский талант
и целеустремленность вызывают глубокое уважение.
Желаю Вам крепкого здоровья, новых успехов и всего самого доброго.
С уважением,

Глава
Республики Башкортостан

Р. Хабиров

1-1 №НР-131 от « 16 » февраля 2021 г., г. Уфа, ул. Тукаева, 46, Дом Республики

Дир. ~ 100, Орш. Самилова И. И., тел. 280-81-40

Ивановский тюбейди. Эмда Кязимни ингирлери баргъан шахарлагъа по-сольство кеслерини келечилерин биргебизге ийип тургъанды. Ол заманладан бери Къаншаубий бла къысха жууукъ болабыз. Бир талай маданият-санат жумушла да этебиз, талай жерлеге бирге барыргъа да тюшеди.

Он жыл мындан алгъа Семенланы Сымайылны 120-жыллыгъын Тюркде белгилейбиз. Атабийланы Али бла мен, бир отузгъа жууукъ адамны алып, Анкарагъа барабыз. Юч-тёрт шахарда Семен улуну поэзия, музыка ингирлери бардыла. Жерлешлерибиз, шахарланы муниципалитетлерини губернаторлары болмагъанча ариу да, жарыкъ да тюбедиле. Сымайылны даражасын жарагъанча бийик кёрдюле. Сора бешинчи кюн делегация бла Стамбулгъа келебиз. Атабий улугъа: «Къаншаубийге да бир тюбейик, къайгъыланы да чачайыкъ», – дейме. Али ыразы болады. Ашырабыз делегацияны. Ызы бла Къаншаубийге сёлешеме. Болумну айтама. Сабий къууанганча, къууанады. «Бусагъат аэропортха машинамы иейим. Шофёрум биледи ресторанны. Сиз анда олтура туругъуз, мен а бусагъатда Анталиядама, учаргъа билет алайым да, кёп да къалмай терк жетерме», – дейди.

Бир ауукъ замандан Къаншаубий сёлешеди. «Ма былайгъа барыгъыз, ма алайда тохтагъыз, сизге бир адам тюберикди», – дегенни айтады. Ол айтханча этебиз. Бираздан бизни къатыбызгъа келеди бир кёрюмдюлю, келбетли адам. «Мен Ёзгалма, сиз а ол Къаншаубий айтхан эки бурмачач болурсуз», – дейди. Сора, тюрслеп, мени кёзюме къарады да: «Сен а алгъыннгы бурмачачладан болурса, келигиз ызымдан», – деди.

Алийни да мени да «мерседес» машинасына олтуртады, аэропортдан тюзюнлей Богъаз (Босфор) тийрелеринде омакъ ресторанны келтиреди.

Бизни анда орнатып, Сабиха Гёкчен аэропортха таматасы келлигин, анга тюберигин да айтып, терк окъуна кетеди.

Ол ингирде Къаншаубий да келеди, бу ресторанны къонакъ юйюнде да орналабыз, Стамбулда тёрт-беш кюн да турабыз: кюндюз – музейледе, ингирде – ресторанда. Кюн сайын а – бир башха машина. Алай аланы хар бирини да дипломат номерлери бар эдиле. Шофёрла да – башхала, алай ахыр кюн бизни аэропортха ашыргъан биягъы Ёзгал болгъан эди. Артдан бир талай жыл озгъандан сора, биз билебиз Ёзгал ол ресторанны иеси болгъанын. Ресторанны аты да «Мави тюркю эви». Артда биз Уфада да болабыз. Анда эшитеме бу хапарны. Сора Мустай бла Къайсынны эсгеребиз.

Мустай бизде къонакъда болгъанда, Къайсынны «Волгасыны» радиатору кызып, тохтаргъа тюшеди. Алайда Къайсынны, челекле да алып, суугъа энип баргъанлай, бир тиширыу суу кылычла бла суу алып келе, Мустайгъа сорады: «Ол челек бла черекге энип баргъан Къайсынмыды?» – деп. Мустай а: «Хау, ол деменнгили Къайсынды», – дейди. Ол тиширыу а: «Сен а, айып этме, кесинг а ким боллукъса?» – деп сорады. Мустай а: «Да, ахшы тиширыу, Къайсын мени шофёрум эсе, кесинг ойла мен ким болгъанымы!» – деп айтхан эди. Аллайын, битеу

дуниягъа айтылгъан «Мави тюркю эви» ресторанны иеси Ёзгал бизни Къаншаубийни шофёру болгъан эсе, андан ары кесигиз хыйсап этигиз, Къаншаубий кимди... Аны даражасы ма алай жюрюй эди Стамбулда. Бир жол бир 15 адам болуп, Уфагъа барабыз: жырчыла, тепсеучюле, жазычула, телевидение. Къаншаубийге орден Дружбы народов берген эдиле. Бизни Башкортостанны спикери Николай Борисович Толкачев кесине чакъырып, жарагъан сый къаннга салалды, Къаншаубийни намысына деп. Бу ишле Мызы улуну республикалы магъанада бардырыллыкъ ингирни аллында бола тургъан ишле эдиле. Къаллай бир аламат, ахшы сёзле айтылгъандыла мында Къаншаубийге, аны жаны бла тенг кёрген Чегемине, Малкъаргъа, Кавказгъа. Къаллай бир кёллюбюз кётюрюлген эди бизни барыбызны да бери Уфагъа келгенлени. Къаллай сёзле айта эдиле мында, Борис Толкачевдан башлап, айтхылыкъ башкир поэт Равиль Бикбайгъа дери. Битеу бу затланы Асанланы Кулина телевидения бла кёргюзтген эди.

Мызыланы Къаншаубийни ётгюрлюгю бла, аны огъурлулугъу бла къайры барсанг да, къайда жюрюсенг да, миллетинг ючюн ёхтемленесе, аны ючюн кёлюнг кётюрюледи, Малкъарны андан ары сюеден сюе бараса.

Ма быллай адамларыбыз айтдыргъандыла манга да:

*Жауун жаугъан жолгъа жауады кър,
Мен узакъдама энтта жангыдан,
Салам алейкум, акъсакъл Малкъар!
Не узакъда да сенсе жанымда...*

Закий къриндашыбыз, Къаншаубий, къайсы жерледе болсанг да сен бизни жаныбыздаса, унутма!

ДОДУЛАНЫ Аскер

ТЮРКГЕ КЁПЮР САЛГЪАН

Мызыланы Адырайны жашы Къаншаубий – аты айтылган уста тилманч, белгили шаркъ илмучу, тюрколог, Халкъла аралы тюрк академияны сыйлы академиги, Башкортостан Республиканы Стамбулда келечиси – бу кюнледе юбилейин белгилейди.

Ол 1951 жылда 17-чи февральда сюргюнде Къазахстанны Туркестан шахарында туугъанды. Малкъар халкъны биринчи устазларындан бири думалачы Мызыланы Адырайны бла Газаланы Абийни юйюрлерине жетинчи сабий жетинчи къууанч болуп къошулгъанды. Юйюр тамата Думалада устазлыкъ, школ директорлукъ да этгенди. Уллу Ата журт урушдан тасхачы ротаны политругу сакъат болуп къайтханды. Киши жеринде эсепчи болуп ишлегенди.

Къаншаубий кичи болгъанына таматала Зайнафха, Далхатха, Розагъа, Ниязбийге, Лизагъа, Зарифге ийнакъ болуп, эркеленип ёсгенди, жаланда китапла айыргъандыла аны хылиден. Бек суйгенлери уа – шаркъ жомакъла. Ол заманда окъуна тартханды аны жюреги Шаркъгъа.

Мызыланы бу юйюрлери халкъыбыз артха къайтханда, Яникойда тохтагъанды. Адырайны сабийлери билимли, иш кёллю, халкъларын да суйген адамла болуп ёсгендиле. Къаншаубий, школну бошагъанлай, жыл чакълы бирни Тырныауузда вольфрам-молибден комбинатда ишлегенди. Москвада Азия бла Африка къыралланы институтунда окъургъа эди аны мураты. Ата-ана сабийлерин ары ыразы болуп жибермегендиле, алай тыйгъан а этмегендиле.

1970 жылда ол Москвагъа баргъанды. Биринчи кюн окъуна китаплада жазылгъандан таныгъан къонгуроу килисалы, жылтырауукъ межгитли, уллу да, ариу да ара сахарны суйюп къойгъанды. Артда уа Москваны М. Ломоносов атлы къырал университетини Азия бла Африка къыралланы институтунда окъугъанды.

Анда аны беш жарыкъ да, татлы да студент жыллары кетгендиле. Кёп къыралланы келечилерин таныгъанды ол, аланы адет-тёрелерине бюгюн да сейир этеди.

Къаншаубий тюрк бёлюмде окъугъанды. Ол заманлада солуу айлада болуучу студент отрядланы къурамында кёп жерледе болгъанды. Биринчи практикасын а Тюркде ётгенди. Ол анда сау жылны нефть бла байламлы заводда ишлегенди. Стамбул аны шаркъ ариулугъу бла сейирсиндирип, жюрегине кирип къалгъанды.

Мызы улу 1975 жылда университетни бошагъанды. Ызы бла СССР-ни илмула Академиясыны тюрк тилни тинтиу институтуну аспирантурасына киргенди. Аны 1979 жылда тауусханды.

Ол заманда Москва Олимпиадагъа хазырланганды. Ол кызыу кезиуде Къаншаубий урунуу жолун аны ишине къатышхан тыш кыраллы фирмала бла байламлыкъ жюрютген службада башлагъанды. Ызы бла КПСС-ни Ара комитетинде жамауат илмуланы институтунда ишлегенди.

Анда иги кесек заманны урунгандан сора, кыралны идеологиясы тюрленип башлагъанда, ол Россейде Къырал кинону комитетине кечюп, анда кинола алдыргъан «Интердет» деген фирмада кинопроизводствону координатору, киноконцерт ишни къураучусу болуп ишлеп тургъанды.

Ызы бла тюз да аллай «Картал» деген фирмагъа бир къауум жылны башчылыкъ этгенди. Анда ишлеген бек сейир эди, алай Россейде бла СНГ-да ишлеген «Итил» деген тюрк къурулуш фирмагъа чакъыргъанларында, Къаншаубий ары координатор болуп баргъанды. Ол фирма иесини атын жюрютгенди, кеси да Башкортостанда кёп къатлы юйле ишлегенди.

Къаншаубий Башкортостан Республиканы тыш экономика байлымлыкъла эм сатыу-алыу жаны бла министерствосуну бла Тюркню араларында жумушланы хакъсыз толтуруп тургъанды ал заманда. Бу ишледе ангыламын кёрюп, 2004 жылда уа аны Тюркде Башкортостанны келечиси этгендиле.

Анга буюрулгъан иш жууаплы эди десек, ол азды. Къаншаубий сатыу-алыу, экономика жаны бла байламлыкъланы къуурагъа, айнытыргъа керек эди. Башкортостан, эслеп къарагъанда, Россейни бек бай республикаларындан бириди. Анда нефть иш да чыгъады. Тюрк а аны сатып алады. Эки жанына да хайыр тюшюрюу арада айланган адамланы тириликлерине кёре болгъаны туурады. Мызы улу ишлеп башлагъанлай окъуна, Башкортостанга келген хайыр эки бла жарымгъа кёбейгенди. Республикагъа уллу тюрк компанияла инвестицияла этип башлагъандыла. Жангы супермаркетле ачылгъандыла. Заводлагъа тюрк оборудование келеди...

Ол аз туююдю. Алай Къаншаубийни башчылыгъында бу ишлени бардыргъанла сатыу-алыу, экономика хайыр бла чекленип къалмайдыла. Стамбулда Башкортостанны кюнлерин бардыргъан тёрени да ала башлагъандыла. Башкирлиле анда кеслерини маданиятларын, санатларын, миллет театрларыны жетишимлерин да кёргюзтюп, сурат эм эрттегили кийимлерини кёрмючлерин да этип, эрттегили тамырларын белгилегендиле.

Быллай тюбешиулени, танышыуланы юслери бла къарындаш халкъла бир бирге бютюнда жууукъ болгъандыла.

Алайды, адамланы искусстводан, маданиятдан, адабиятдан бек жууукълашдыргъан зат жокъду дунияда. Аны билип, Къаншаубий росейлилени бла тюркюлени араларында ол жаны бла да байламлыкъ къураугъа уллу юлюшюн къошханды. Ол 1990 жыллада тюрк жазыучу Решат Нури Гюнтекинни «Королёк – птичка певчая» деген романына кёре салынган кёп сериялы тюрк кинону орус тилге кёчюргенди. Аны бу ишин жаратханла тилеп, дагъыда «Манкурт», «Млечный путь», «Любовь моя – печаль моя», «Долг чести» деген фильмлени да ангылатханды бизни къараучулагъа. Алагъа бизде къалай суйюп къарагъанлары уа белгилиди.

«Любовь моя – печаль моя» дегенде бизни къыралдан тышында да белгили актёрла ойнагъандыла: Ирина Мирошниченко, Армен Джигарханян, Владимир Самойлов, Арчил Гомиашвили... Аланы ары къатышыргъа чакъыртхан да Мызы улу болгъанды.

Ол жыллада Къаншаубий, Тюркню юсюнден хапар айтып, бизни телевиденияда энчи бериуле бардырып тургъанды. Алада документли кинола да кёргюзтгенди. Аланы юслери бла алда бизни къыралгъа шуёх болмагъан Тюркге жол ачылгъанды.

Адабият кёчюрмеле жаны бла да Къаншаубий кёп иш этеди. Былайда ол тюрк тилде бизни бек уллу шайырларыбызны китапларын чыгъаргъанын белгилерге керекди. Ол бла аны бу иште нёгерлери, акъылманыбыз, шаркъ поэзияны иги билген назмучубуз Мёчюланы Кязимни 160-жыллыгъына атап, аны «Адамды бизни атыбыз» деген аты бла китабын чыгъаргъандыла. Алай бла тюрк халкъына аламат саугъа этгендиле. Бизни да къууандыргъандыла.

Къайсынны 80-жыллыкъ юбилейине «Жаралы таш» деген китабын саугъа этгендиле тюрк окъуучулагъа. Артдаракъ Ахмет Неджет бла Къаншаубий бирге кёчюрюп, «Бу таула тургъан къадарда» деген жангы жыйымдыгъын басмалагъандыла.

Къайсынны 80-жыллыгъын белгилей, бери уллу делегация келгени да Къаншаубийни хайырындан болгъаны баямды: къырал къуллукъчу Кемал Зейбек, Ахмет Есевини фондуну президенти Хурриет Эрсой, Ахмет Неджет, филология илмуланы доктору Вилет Балкан эм башхала. Аллай байрам узакъ Стамбулда да баргъанды мындан баргъан къонакъла бла бирге.

Анда Къайсынны аты бла парк ачханлары, аны эсгертмесин салгъанлары да чегемли жашны хайырындан болгъаны белгилиди. Аны ючюн Къаншаубийге миллет энчи ыспас этеди.

«Малкъар антология» да Тюркде Мызы улуну хайырындан басмаланганды.

Бир жанлы болуп кълмай, малкъар тилге да кълчюреди Мызы улу тюрклю жазычуланы. Ол Бепайланы Муталип бла бирге Ахмет Неджетни назмуларын кълчюрюп, китапны атына «Стамбул башында турнала» деп атагъанды.

Озгъан ёмюрледе жашагъан орус поэтлени назмулары бирде бюгюн жазылгъанча жууукъ боладыла окълуучугъа. Алагъа не заманда да тартады жюрек. Баям, андан болур, Къланшаубий ол уллу дуня байлыкълны да тюрк окълуучулагъа жууукъ ётерге суйгенди. Аланы чыгълармаларын кълчюрюп, Тюркню ара журналларында, газетлеринде, назму антологияларында басмалайды. Ёнчи китапла ётип да чыгъларады. Бу иште анга Тюркню белгили назмучулары алда сагълынылгълан Ахмет Неджет бла Аныл Меричелли да болушадыла.

Сёл ючюн, Къланшаубий бла Ахмет Неджет Александр Пушкинни «Евгений Онегин» деген романын, Анна Ахматованы назму жыйымдыгълын тюрк тилде китапла ётип чыгъларгъландыла. Ала дагълыда орус поэзияны ёчюлмез сёлюн, ол санда Александр Пушкинни, Михаил Лермонтовну, Александр Блокну, Сергей Есенинни, Фёлдор Тютчевни, Владимир Маяковскийни ём башхаланы тюрк тилге кълчюргенди. Айтхылыкъл орус поёт Михаил Лермонтовну «Смерть поёта» деген ёнчи жыйымдыгълы назмучуну 185-жыллыгълына аталып чыкългъланды.

Ол уллу ишти, алай а аперимликни кесине алмайды таулу жаш – махтауну анга бу иште болушхан Есевини фондунда ишлеген кълалам къларындашларына береди.

Мызыланы Къланшаубий ёки жашны бла бир кълызны атасыды. Алим атасыны ызы бла баргъланды. Ол МГИМО-ну бошагъланды. Кичи жашы Расул врачды. Лейла уа алыкълына школгъла жюрюйдю.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

Мызыланы Къаншаубийни кёчюрмелеринден

Умар СЕЙФЕТТИН

Тюрк жазыучу (1884–1920)

КЪЫЗЫЛ АЛМА КЪАЛАЙЫДЫ?

...Къуру кёргюзтсюнле. Жангыз кылыч
бла окъуна душманны халек этербиз, эмда
патчахны тахтаны башына миндирип,
Къызыл алмагъа дери барырбыз.

Коджа Секбанбашы

- Къызыл алмагъа.
- Къызыл алмагъа...
- Къызыл алмагъа барлыкъбыз!

Сулейман солтан ¹ билмей турганлай, кюкюреп кыяма къопханча, ол кычырыкъланы эшитди... Чатырда жангыз кеси эди. Жарым сагъат алгъа чачылган аскер башчыланы урушну жигитча кюсегенлерини юсюнден сагъыш эте эди. Бюгюн къуру ёзюрлени туююл, къалган аскер башчыланы барын да, чакъырып, туурасына жыйган эди. Бары да: «Солтаныбыз! Къаф таугъа дери ызынгдан барыргъа хазырбыз!» – деп, солтанны аякъларына дери ийилип, кёзлеринден жилимукъла тёкген эдиле. Ма энди уруш этер оноуну саулай аскер жыйыннга жаярча онг болган эди.

Солтанны чатырыны бир кесек арлагъында ... ол гитче эмен агъашчыкъ бошалган жерде махшерге ² жыйылган кибик аскерле да алгъаракъда аскер башчыланы жыйылыуундача къууанч тыпырлы болуп тура эдиле. Аланы къууанган тауушлары, тенгизлеча чайкъала, къуру да кюнбатышны булутлу кыйырларына туююл, саулай дунягъа жайылганча алай эди.

- Къызыл алмагъа.
- Къызыл алмагъа.
- Къызыл алмагъа деричи...

Солтан чатырында акъырын-акъырын ёрге къопду. Онг къолун алтындан ишленген сыйлы шинтикге салды. Кёкден келген, ангылаялмаган бир тауушха тынгылаганча, башын ары бурду. Ол а аскерлени кычырыкъ-хахайы эди да, анга сакъ болуп тынгылады.

«Къызыл алма! Къызыл алма!». Бу атны сабийлигинден бери минг кере эшитген болур эди. Сора дагъыда тахтасына олтурду. Кёзлерини

¹ *Сулейман* – Осман империяны онунчу солтаны (1494–1566).

² *Махшер* – Кыяма кюнден сора адамланы бирге жыйып, соруу этиучю майдан.

юсюне дери тюшген сархын ёрге тюртдю, кенг мангылайындан къара узун бармакълары бла тутуп, сагъышха къалды...

– Къызыл алма къалайыды? – деп мурулдады.

Дунияны кюн туугъан, кюн батхан жанында да болсун, аны аскерлери бары да урушха тебиресе: «Къызыл алмагъа!», – деп къычыра эдиле. Бу къычырыкъъланы янычарланы ауур атлы аскерлени казармаларында, байрамлада, ол угъай эсе, Стамбулда солтанны къаласыны ич бахчасында окъуна эшитген эди. Къызыл алма къалайыды?.. Кёксюл жабыуну артында тургъан бегеуюлю Махмутну чакъырды.

– Баш ёзюрге айт, аскер башчыланы барысын да жыйып, бери женгил келсин, – деди.

* * *

Жарым сагъат алгъа этилген жыйылыудан чыкыгъан башчыла, солтанны жангыдан чакъыргъанына кьоркъуулу болуп, къайгъы этип башладыла. Ахмат паша бла Хадым Али паша, Сокуллу Мехмет паша, Аязпаша, Искендер паша, башларын энишге ийип, кёзлери жерге къарай, солтанны чатырына кирдиле. Бирер-бирер барып, тахтагъы къумачны чачакъларын уппа этип, солтанны туурасына кьолларын бир бири юсюне салып сирелдиле. Солтан акъ сархын энтта да иги да энишге ийген эди. Къашлары чыртда кёрюнмей эди. Бети да хар замандача асыры къаты эди. Багъалы ташла бла жасалгъан багъананы юсюне кьурулгъан изумрудлу тегерек баш чатырны мутхузлугъунда киши да таууш чыгъаралмай тургъанлай:

– Къызыл алма къалайыды? Ичигизде муну билген бармыды? – деген соруу чатырдагъыланы бырысын да къалтыратды.

– !

– ?

– ...

Бир киши да жууап бералмады. Бары да баштёбен болдула.

Солтан:

– Мен сизни муну сорур ючюн чакъыргъан эдим, – деди. – Чатырны тегерегинде къачан да бу къычырыкъъланы эшитеме. Ма, къарагъыз. Энтта да: «Къызыл алмагъа, Къызыл алмагъа!» – деп къычырадыла аскерле. Былайы къалайыды? Минг кере эшитгенме мен бу журтну атын, энди уа муну къалайда болгъанын билирге сюеме! Темашвар урушну хорлам бла бошагъан Ахмат паша, не айтыргъа билмей:

– Вена болургъа болур, солтаным...– деди.

Солтан башхалагъа бурулуп сорду:

– Алаймыды?

– ...

Ала да, не хау, неда угъай деп айталмай, алларына къарай эдиле. Солтан, «къаплан териден тонлары, бёрю башлы бёрклери, сейирлик ёзенгилери, кълкъанлары бла башдан аякъгъа дери темир кийимле кийген, кьолларында костаниче сюнголери, акъ-къызыл байракълары

бла, аны аскеринде эндиге дери кёрюлмеген алапат полк (аскер жыйын) кёурагъан, бу аскерле бла эки кюн мындан алгъа кёрюшюп, бек жаратхан Европа тийресини таматасына сорду:

- Соколлу! Сен айт, Къызыл алма къалайыды?
- Рим болургъа болур, солтаным!
- Къайдан билесе?
- Алай болур дейме.
- Угъай! «Алай болур дейме» дегенинг билмегеннге саналады!

Солтан бир бири ызындан аскер чынлары болгъан алимлеге, сюдюлеге эм башхалагъа да бу сорууну сорду. «Къызыл алманы» къайда болгъанына бир къаууму Къытай, бир къаууму Мытай деп жууап бере эдиле. Аяз паша:

– Хинт³, – деди.

Хайдар паша:

– Синт,⁴ – деди.

Искендер паша:

– Къаф тауну ары жаны болур дейме, – деп айтды.

Деменгили солтан, билирге суюген затын табалмагъанын кёргенинде, бек къаты ачыуланды. Тахтагъа ачыуу бла къолларын жабышдырды. Адетинде болмаучу эди, алай асыры ачыудан не этерин билмей, бети тюрленип, алим, аскерлеге бурулуп, хыликкя этип ышарды:

– Билимигиз, алимлигигиз бу эсе, сизге жазыкъсынырчады!

– ...

* * *

«Хар затны да биз билебиз», – деп туруучу бу Хорасан, сархлы башланы жанларына тиерча айтылгъан бу сёзлени эшитип, аман жунчудула. Ала хар айтылгъан сёзге тёзер эдиле, алай а кеслерине жахил дегенни уа чыртда угъай...Араларындан бири, къара сакъаллы, алаша санлы, семиз дин алими бир атлам алгъа чыкъды. Ол аланы ичинде эм жигитиреги эди.

– Солтаным, – деп айтды, – бу «Къызыл алма» дегенлери халкъда айтыла келген бир жомакъды. Ол керти болмагъан затны уа биз билаллыкъ туююлбюз. Халкъ а билмегенин да айта береди.

Бир заманла дунияны титиретген Сулейман, алтын шинтигине таянып тургъан къолун ёрге кётюрдю:

– Халкъны айтханы – Аллахны айтханыды!..

* * *

Алаша санлы къады солтанны айтханындан жукъ да ангыламады. Солтан андан ары бардырады:

³ *Хинт* – Индия.

⁴ *Синт* – Пакистанда бир жер.

– Бу болгъан ишди, кертиди, барды. Муну халкъ айта эсе, халкъдан чыкыгъан сёз керти сёздю! Ол бир жомакъ да тюйюлдю! Ол керти затды! Алай а аны не болгъанын сиз билмейсиз...

– Ислам билимде, дуняа билиминде да быллай ат жокъду. Аны ючюн билмейбиз...

– Не динибизде, не да билимде быллай ат жокъду дейсе, алаймыды?

– Хау, алайды, солтаным.

– Да адетледе, жашау жорукълада дамы жокъду?

Ислам правону алими сагъышха къалды. Аллына къарады. Жокъду деп айтыргъа тартына эди, алай болгъанлыкыгъа, уруш этерге хазырланып, той-оюн эте тургъан ол аскер жыйынны кычырыгы-хахыйны ичинде «Къызыл алма!» сёзлери шибиле таууш кибик эшитиле эди. Аскерле жаланда урушха баргъан сагъатда тюйюл, не билейим, кеси жеринде, бир жары да бармай тургъанлай окъуна, къаугъада, къозгъалыуда да «Къызыл алма!» деп кычырмаймы эдиле? Бу сёзле аскерни учунган, къаны къайнагъан заманда белгисиз бир мураты, тартыныуу болгъан заманда айтыла эдиле. Медиреседе, сохта болгъан сабий заманында ойнай, аламат янычар жыйынланы, атлы аскерлени: «Къызыл алма!», – деп кычыргъанларын эшите келгенди. Ала къадыны эсинде эди. Алай а «Къызыл алма» неди, къайдады деп юйренирге акъылына келмегенди. Окъугъан затларында да аллай атха тюбемегенди. Къады бек жунчуду. Бир бири юсюне салынып тургъан къолларын къаты кысыды. Энди уа «Къызыл алма» жокъду деп айтырча мадары къалмады, нек дегенде эшите тургъанды.

– Барды, солтаным, – деди.

– Алай эсе уа, билирге керекди!

– ...

* * *

Къады сёз айтмай тохтады. Къызарды. Бир атлам артха туруп, аллына къарап тохтады. Адетлени, жашау жорукъланы кертилигин шерият да унамаймы эди? Билими болгъан солтан аны да биле эди. Аны бла ушакъ этгенде, болмачы сёзлеге жер жокъ эди. Жанындагы алиMLE, къадыны жангылып жунчугъанын кёргенлеринде, алайда кеслери ауузларын ачмай къойгъанларына къууана, «Тынгылагъан сёлешгенден игиди» деген нарт сёзню эслерине келтире эдиле. Солтан магъаналы-магъаналы ышарды:

– Дуняа не сейирликди? Сиз бу халкъны онглу адамларына саналасыз, бу халкъны къуллукъчуларысыз. Алай болгъанлыкыгъа уа, аны не излегенин билмейсиз. Бек сейирди!

– ...

– ...

– ...

Алай болсада, ол билими болгъан солтан, башхаланы халындан иги ангылагъан, жигит, халал жүреккли шайыр болгъаны бла бирге тюз-

люкню да билген адам эди. Хар нени да алгъа кеси акъылында сюзюп, тинтип, оноу этерден алгъа жүрек сезимден ётдюрмей къоймаз эди. Аллындагъы къуллукъчуланы аны сорууна жууап табалмай мадарсыз болгъанларына солтан кеси да бек жарсый эди. Андан сора кеси кесине алай айтып сорду:

– Эй, Сулейман! Алагъа соргъан сорууланы жууабын а кесинг билемисе?

– Билмейме, алай...

– Не?

– ... сезген а этеме.

Кесини бираз тынчайтды. Сезимден не ангылагъанын сагъыш эте башлады. Бу табийгъатдан, билимден, илмудан да озуп керти бир затды. Хау, «Къызыл алма» не болгъанын билгенча бола эди, алай айталмай эди. Алай ол къуллукъчула уа (аскер башчыла, чынлары болгъан алимле, уалийле) бир жукъ да сезмейдиле. Бири айтханны экинчиси айтхан тутмай эди. Бири Къытай десе, башхасы Хинт, дагъыда бири уа Синт, ол бири Вена, башхасы Рим деп айта эдиле. «Къызыл алма» быладан бири да туююл эди. Ичинден:

– Ол быланы барындан да багъалы бир жерди! – деди.

Сора уялгъандан, бетлери къызаргъан къуллукъчуларына сорду:

– «Къызыл алманы» къалайда болгъанын кимден билирбиз?

– ...

Бары да аллына къарай, жангылыч бир жукъ айтып къоярбыз деп къоркъгъандан ауузларын ачмай эдиле. Жангыз Искендер паша:

– Солтаным! Былайдагъы аскер алимлени билимлери китапладанды. Ёзюр къулларынг бла биз къуллукъчуларынгы сынадынг, алай терен билимли алимле туююлбюз. Къаллай бир билимибиз болгъаны туура болду. «Минг алим билмегенни бир жүрек сезими болгъан билир» деучюдюле. Сиз буйрукъ беригиз да, аллай бир адам табайыкъ, анга сорурсуз.

– Аны биллик акъыллы, басымлы адам ким болур?

– Билмесе да, сезген адам табарбыз, солтаным!

* * *

Андан сора Искендер паша аскер акъылы бла ол «Къызыл алма», «Къызыл алма»... деп тургъан халкъны бир мураты болгъанын, къанатлыланы окъуна тауушлары кеси тиллерича бир магъана тутханын айтды. Алаша санлы буруш къады, биягъынлай халкъны не айтханын, не излегенин билген къыйын болгъанын айтды. Солтан, Искендер пашагъа аскерлени ичине жашыртын кирип, ол «Къызыл алма» деп къычыргъанладан ючеуленни келтирирге буйрукъ берди. Искендер паша чыкъгъанлай, солтан, аскер алимлеге адет-тёре бла байламлы арапча соруула соруп башлады. Алимле да, къуллукъчула да, аны сорууларын ангыламай, тынгылай эдиле.

* * *

Искендер паша бир кесекден чатыргъа кирди:

- Ючеуленни тутдум, солтаным.
- Алгъа бирин келтир, бир къарайыкъ.

* * *

Искендер паша, межамны уллулугъуна, ариулугъуна асыры сейир этгенден бети саргъалып, башындагъы бёркю тозурап, къалтырай тургъан бир адамны чатырны ичине тюртдю. Узун санлы, къалын мыйыкълы, кючлю бир аскерчи эди эшикден кирген. Ол аскерде чурукъчу болуп къуллукъ эте эди. Эшикде къалауурла юйретгенча, тахта таба барып, жерге къапланды, уппа этди. Ёрге къопмагъанлай, тобукъланып къалды. Къолларын бир бири юсюне салды. Солтан сорду:

– Тохтамай «Къызыл алма, Къызыл алма» дейсиз, ол къалайыды?

– ...

Ол, харип, бир хата этгенча жууап бере эди:

- Да, хар ким да къычыра эди, солтаным, мен да къычырдым.
- Нек къычырдынг деп сормайма. Къызыл алма къалайыды деп сорама? Аны айт манга.

Аскерчи армаусуз айтды:

- Солтаныбыз бизни элтирик жерди ол а!
- Ол къалайдады?
- Аны уа солтаныбыз биледи.

Солтан, Искендер пашагъа айланды:

– Экинчисин да бир келтир, къарайыкъ.

Ёзюр, тобукъланып тургъан чурукъчугъа къолу бла кёргюзтдю да, ол, къобуп, артха-артха барып, жабыуну аллында сын къатды. Бу жол чатыргъа кирген аскерчи токъбай, къара шинли, акъ уюкълары бла чёрчек янычар эди. Жунчумай алгъа барып, тахтаны чачакъларын уппа этди. Ёрге къопду, къолларын бир бири юсюне салды. Солтанны, «Къызыл алма» къалайыды деген соруууна, арталлыда сагъыш этмей жууаплады:

- Аллыбызгъа туруп, бизни элтирик жерингди, Солтаным!
- Ол а къайдады?
- Аны уа сен билликсе, солтаным!

– ...

Искендер паша ючюнчю аскерчини да келтирди. Ол башлыгъыны къыйырлары да энишге саркъып, кенг инбашлы ётгюр аскерчи эди....

- Къызыл алма къалайыды ?
- Сизни атыгъыз элтирик жер....Солтаным!
- Ол а къалайыды?
- Къалайы болгъанын а солтаным билликди.

Хау... алайы: Хинт, Синт, Къытай, Мытай, Вена, Рим да тюйюлдю. Солтан аллындагъылагъа айтды:

– Ма кёрдюгюз, ючеуленни жууаплары да бирчады. Керти бирди. «Къызыл алма» мен барыргъа суйген жерди. Аллах манга барыргъа буюргъан жерди!

Бу ишни тюзюн айтхан ол юч аскерчиге солтан юч жюз алтын берди. Энди уа «Къызыл алмагъа! Къызыл алмагъа!» деген кычырыкъла кёпден-кёп бола, жуукълаша келе эдиле. Солтан олсагъат Аллах аны иерик жерни сагъышын этип башлады. Керти да Аллахны жолу бла, хакъ жол бла барып, «Къызыл алма» деген жаннет эшигинде Хинт, Синт, Къытай, Мытай, Вена, Рим кибик ёлюмлю жерледен башха бир затмы эди бу, огъесе? Башын кымылдатды. Артха таянды. Уллу къара кёзлерин жумду. Аллах кёргюзтген жол бла баргъанына къууанды. Жыйылыугъа келген аскер башчыла бла къуллукъчуланы, тахтагъы къумачны чачакъларын къалай уппа этгенлерине да къарамады, кёрмеди... Солтанны ол аламат чатырындан чыкыгъан таматала, кёрген затларына сейирсинип, сын къатып къалдыла. Андан алгъа кёрюнмеген бир къууанч бар эди тегерекде. Урушха барлыкъ аскерле, къол къолгъа кирип, чатырны тегерегинде той-оюн эте эдиле :

– «Къызыл алмагъа!»...

– «Къызыл алмагъа!» – кычырыкълары бла умут окъуна эталмазлыкъ бир бийикликге, кёкге къалкъанладан къанат этип учаргъа хазырлана эдиле.

Народ Карачая и Балкарии в долгу прежде всего перед карачаевским поэтом Альбертом Узденовым, который на протяжении десятилетий записывал главы и эпизоды «Нартов» у последних сказителей и в итоге смог составить единый свод эпоса, ставший основой и для предстоящего академического издания, и для возможных переводов на языки мира.

***Евгений ЕВТУШЕНКО,**
лауреат Государственной премии СССР,
лауреат Государственной премии РФ.*

...Вам удалось внести в национальную музыкальную культуру принципиально новый оттенок – синтез народной песни и городского романса. ... В нашей стране и за рубежом Вас хорошо знают не только как неподражаемого музыканта и поэта, но и как прекрасного педагога, немало сделавшего для выявления и поддержки юных талантов.

***Александр СОКОЛОВ,**
министр культуры и массовых коммуникации РФ.*

...Ваше творчество – поэта, музыканта и исполнителя песен пользуется заслуженной популярностью на Северном Кавказе...

Геннадий МАТИШОВ,
*российский океанолог, действительный член РАН,
 директор Мурманского морского биологического института,
 председатель Южного научного центра РАН.*

Ариу назмула жазгъанла кѣпдюле, ариу макъамла салгъанла бардыла, ариу жырлагъанла жетишедиле, къыл къобузну ариу сокъгъанла да тубейдиле. Барын да ариу эте билген, мында – бизде да, Къарачайда да – Ёзденланы Альбертден сора мен кѣрмейме. Аллахды билген, Альбертча терен магъаналы жырла жазып, жюрегинги жик-жигине сингдирип жырлай билген жырчы Къарачайда, Малкъарда да болгъан болмаз.

ОТАРЛАНЫ Омар,
*Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да
 халкъ артисти.*

КЪАРАЧАЙ СѢЗНЮ БАЙРАГЪЫ

Альберт – бюгюнню къарачай сѣзню байрагъыды. Жырчы Сымайылдан сора, аныча аты айтылгъан болмаз. Альберт Ёзден – поэзия минчакъланы бийлигича кѣрюннген фахмуду. Къарачай жазычула, алгъаракъ жыйылыуда Альбертни эм тийишли кѣрюп, бир аууздан къабыл этип, кеслерине башчыгъа айыргъандыла. Къарачай жазычуланы Союзуну таматасы, Къарачайны халкъ жырчысы, назмучусу Ёзден Альберт окъуучуланы жангы онглу чыгъармалары бла къууандырыр деп турабыз.

Хурзукчу жашны «Къара суучугъу» къарачай адабиятта эм иги лирика китап болур деп кѣлюме келеди. Ийнанмагъан, излесин, тапсын, окъусун. Къуру биз басмалагъан назмула да шагъатдыла арабызда къаллай закий жашагъанына.

Кѣп жаша, Альберт!

ЛАЙПАНЛАНЫ Билял,
*Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти,
 Халкъла арасы Тюрк академияны сыйлы академиги.*

Ёзденланы Альбертни назмуларын, кеси макъам салып жырлагъан жырларын эшитмеген адам бизни эллерибизде, шахарларыбызда хазна табылмаз. Ол жырланы къайсы элде да багъалатып сѣлешедиле.

ХУБИЙЛАНЫ Осман,
*Къарачай-Черкес Республиканы
 халкъ жазычусу.*

«Жырларынг кыралгъа кыаршчы барадыла!» – деп, Альбертни кыйнап айланган заманларында Ленин орамда тюбеп кыалама да, сабийлигим етген Хурзук элим да эсиме тюшюп, тансыкылап, Альбертни юйге чакырама. Хапар айтдырама. Нек кыйнагъанларын да ачык айтды...

– Энди, хурзукчу кыарындашчыгым, бу кыралны ниетине бюгюлмегенни сындыргъан этиучюдюле. Сен иги жашса, Ленинге атап бир назму жаз да, ол назмуну башына салырбыз да, аны тюбюнде суймекликге, табийгъатха бир юч-тёрт назмунгу газетде чыгъарырбыз. Мен ал сёз жазарма. Алайсыз сени сындырып кыоярыкыдыла. Жаз Ленинге назму! – деп, кыолуна кыалам бла кыагыт бере, тамам бек кыадалдым. Мен, отха чайчык салыргъа деп, аш этген бёлюмге кирип, артха кыайтхынчы, жазып хазыр этип тура эди. Жазгъанын ышара манга узатды. Кыарадым да – тёрттизгинчик. Окъудум.

*«Сен кетмезсе бир адамны эсинден,
Тюз болгъанса да тюзлюкню кесинден,
Ленин, сени жангыз бир терс этгенинг –
54-де замансызлай кетгенинг.»* –

деп жазгъан эди. Сейирсинген да этдим, тёзалмай кюлген да этдим.

– Да, кыарындашчыгым, сен Ленинни «ошибкасын» тутуп тураса да! Аперим санга! – деп, тапхан ариууму да айтып, китабымы саугъагъа да берип, алай ашыргъан эдим фахмулу баланы. Биринчи китапчыгъына рецензия да жазгъан эдим. Кыайда эсе да тас этип кыойдула рецензиямы...

Не этдиле эселе да, Альбертни сындыралмадыла. Алыкыа бизникиледен хазна киши баралмагъан заманлада Америкагъа да барды, китапла да чыгъарды. Альберт кыурч бычхыгъа ушайды: бюгюлсе да, сынмай, тюзелип барады. Фахмусу уа, фахмусу... Бюгюнлюкде, мен билип, Ёзденланы Альбертге жетген не Кыарачайда, не Малкыарда жокъду...

БАЙРАМУКЪЛАНЫ Халимат,
*Кыарачай-Черкес Республиканы
халкъ жазыучусу.*

Бюгюнлюкде кыарачай литературада ишлегенледен халкъда Альбертден бек кесин суйдюралгъан жокъду деп кыояргъа боллукъбуз. Анга, сёзсюз да, жырлары, жырлагъаны да уллу болушадыла. Кыалай-алай болса да, Альберт халкъны жюрегине жол тапханды, кесини сёзюм суйдюре билгенди.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ Фатима,
Кыарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти.

Адамны кесине ийлешдирген, ышарыуунда аны жүрек тазалыгы, неге да къайгыра билгени, халаллыгы таныладыла Альбертни. Табийгъат берген фахмусун ёсдюрюрге, чемерлерге хыйсабы, заманы, болуму да барды жаш жырчыбызны.

КЪАГЪЫЙЛАНЫ Назифа,
*Къарачай-Черкес Республиканы халкъ жазыучусу,
филология илмуланы кандидаты.*

Биреуню къууанчына къууанмасанг, бушуууна жарсымасанг, тюзлюкню, терсликни да теренинден билирге кюрешмесенг, халкъ суюген жырчы, назмучу да болалмаса. Ёзденланы Альберт, аллай сынамлада хорлап, керти сёзню иеси болгъанды.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат,
назмучу.

...Халкъыбызны бирлешдириу кюрешде, тин байлыгыбызны айнытыу иште, бир Къарчадан сора, Ёзденланы Альбертден уллу юлюш киши да къошхан болмаз... – деп келеди кёлюме. Альберт къуру «Къарт атамы осияты» деген жырны жазып къойса да, кеси саулукъдан анга эсгертме салыргъа тийишли эди. Къарачай-малкъар халкъыбыз эрип, тас болуп кетмесе, Ёзденланы Альбертни аты унутулмазлыгына мени бир ишегим да жокъду.

ХАЧИРЛАНЫ Исмаил,
*СССР-ни халкъ депутаты,
СССР-ни Министерлерини Советини саугъасыны лауреаты,
«Жамауат» бирлешликни председатели.*

Сексенинчи жылдан бери озгъан заманны ичинде, бирем башдан алып къарасанг, халкъыбызны культурасына эм уллу юлюш къошхан Ёзденланы Магометни жашы Альбертди деген жангыллыкъ туююлдо.

Аппаланы Билял,
*Россия Федерацияны культурасыны
сыйлы къуллукъчусу, Къарачай-Черкес Республиканы
халкъ жазыучусу.*

Альберт бла мен шуёхлукъ жүрютгенли талай жыл болады. Мени жылым бла андан таматаракъма, билек кючюм бла да андан онглума. Алай а Альбертде бир жүрек кюч барды да, бир терс ишинги кёргенлей, къарамы бла туююп, атып къояды. Гипнозу болгъанча, бир зат этсе, сабийча болуп къласа аны къатында. Онгунгу алып бошап, сора жырлап тебиресе, къанатла ёсгенча болуп, учунаса.

Къазауатны заманында Альберт политрук болуп: «Алгъа!» – десе, мени сартын, мен Матросовча пулемётну кёкюрегим бла жабарыкъ болур эдим. Аллай бир ийман, тазалыкъ барды Альбертни кёзлеринде, жырларында, айтхан алгъыш сёзлеринде (видео дискде жазылгъандан).

ДЖАНКЁЗЛАНЫ Хасан,
*Къарачай-Черкес Республиканы кырал ишини
махтаулу къуллукъчусу, спортну устасы.*

Бюгюн да, Альберт, жырларынга тынгылай, сагъышымда сени бла кёп ушакъ этдим. Кюнню бетин аз кёрюучю Петербургга кюн тийгенча болама сени ауазынгы эшитсем. Тыш жерде да сен манга къарыу, жылыу берип тургъанынг амалтын, санга жюрек ыразылыгъымы къалай билдирирге да билмейме...

БАТДЫЛАНЫ Руслан,
*Ленинград областьны МЧС-ни
таматасыны экинчиси, полковник.*

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ЭРКЕ УЛАНЫ

Ёзденланы Альбертге

Халкъыбызны сюйген эрке уланы,
Къайнайса сен, алда кёпдю заманынг.
Менден башха – кёп затлагъа къарамынг,
Къаламыма ушаса да къаламынг.
Альберт, ойнат къобузунгу кылланы,
Сен айт бизге Къарачайны жырлары,
Бармакъланы, кёзлени да ойната,
Къобузунгу жырлата, бир жилията.
Жырла, жырла ахшы жырны чеги жокъ.
Шайырланы жырлай билген кёбю жокъ.
Сен а жаза, жырлай да иги билесе,
Кёпле, кёпле кёрмегенни кёресе.
Кёп билгеннге таякъ кёп да тиеди.
«Сен сакъ бол», – деп, жаным сенден тилейди.
Къарачайны халкъ шайыры сен эсенг,
Къарачайны халкъ шайыры мен эсем,
Къыйын, къыйын аллай атны жюрютген,
Халкъгъа тыйынш, ол кыуаныр жыр этген,
Ким биледи жыр тагъыуда таулагъа
Дуния жолда ким ачалды жырлагъа?

Мен билеме, сен устаса жырларгъа,
Алай этме умут мени хорларгъа!
Хорла, хорла, санга алкъын бар заман,
Мени таба бурулалла къыш, туман.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля,
*Россейни Къырал саугъасыны лауреаты,
Къабарты-Малкъар, Къарачай-Черкес республикалары халкъ поэты.*

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ

Таулу юйде «Белляу» айтылады,
Жаш тёлю да жырларын азбар этед.
Къарачайгъа сүймеклик сёзюн жаяды,
Халкъны махтаулу жашы Альберт.

Таулула сёзню багъасын билелле,
Ол кёп палахдан къутхара келед.
Керти поэтле керти сюелле,
Алары бириди жырчы Альберт.

Анга Аллах сайлап фахму бергенди,
Жазгъанларында – халкъ адеп, адет.
Жангы ёмюрге ёхтем ётдюргенди
Зынгырдауукъ гитарасын Альберт.

Жазгъы къобанча жылла чабалла,
Бу жашауну жагъаларын жууа.
Поэтни сёзлери кирден сакълайла,
Таулу жүрекдени, болуп дууа.

ШЕБЗУХОВА Лариса,
*Россей Федерацияны жазыучуларыны Союзуну члени.
Назмуну къарачай тилге Какушлары Хусей кёчюргенди.*

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ

Бир адамны бир адамдан кем этмейме,
Альбертни уа бир адамгъа тенг этмейме.
Сейир тюльмюд – къарачыгъыз тамашагъа,
Жюз адамны акъылы бард бир адамда.
Хар назмусу ушайды бир жашаугъа,
Адам болсун, хансада болсун, турналада,
Сёзю бла сурат салып беред сени аллынга.

Бу байлыгыд ёмюрлюкге Къарачайны,
Жашау бара ангыларыкъбыз биз ма аны.
Жылла бара, алай болур бизни халкъда –
Туугъан кюню байрам болур Къарачайда.

ИЖАЛАНЫ Умар,

*Россей Федерацияны жазыучуларыны Союзуну члени,
геополитика проблемаланы академиясыны сыйлы профессору.*

Ёзденланы Альберт бир заманда да къыйынлыкълардан къачмагъанды, башхаланы аумаларында букъмагъанды, къуллукъ, жална, сыйлы ат, саугъа ючюн жан атмагъанды. Не ууахтыда, не чакъда да – школда, аскерде, бийик окъуу юйде, иште, жашау турмушда да – халкъыны намысын, даражасын бийикде туталды, кеси жашауун халкъ ючюн къурман-садагъа этерге хаппа-хазырды. Ол кимни арбасына минсе да, къайсы къыралда болса да, не уллу байрамгъа къатышса да, тау журтуна, ёхтем миллетине салауат жырлары айтханды. Къарачайны жюреги, жаны да болалгъанды. Сёзюмю ахырында уа Ёзденланы Альбертге аталгъан назмум бла сизни шагъырей этерге сюеме:

Сезим элей,
Билим билей,
Журтум, эл дей,
Насып тилей.
Тынчлыкъ билмей,
Адет юзмей,
Анг тин ийлей,
Арып, сёнгмей,
Чырт ийилмей,

Жарыкъ кёллей,
Ойдан энмей,
Ёнюн бёлмей.
Ханлыкъ бийлей –
Жерин тёрлей –
Жыргъа ёрлей,
Деменгилей,
Ёзден Альберт,
Таулай, келбет!

БЕППАЙЛАНЫ Муталип,

*Къабарты-Малкъар Республиканы
жазыучуларыны Правлениясыны
председатели.*

СЁЗ АЎТМА, АЎЛАНЫП

Ёзденланы Альбертге

Аякъ тюпге этип,
Сени къара жерге
Сугъадыла, жетип
Табанында кирге
Жеталмагъан жаула.
Жаулама аланы,
Къадарынгдан даула,
Сёз айтма, айланьп.

Кёгет терегинде
Тюнгюлтме жашаудан,
Жерни теренинден
Ёрлеп келген шаудан!
Сеннге алда заман
Ажашмай таяныр.
Къара сууну аман
Къауумму тыялыр? ...

Амалынга сыйын.
Сыйлы жеринг бла тенг
Этген жауну сыйы –
Болсун акъыл тѣппенг.
Сен шохунга сана,
Тенгден – жауунг тири –
Ол эм алгъа санга,
Жерни тенглешдирди...

Сени къара жерге
Сугъадыла, жетип,
Табанынга кирге
Жеталмагъан жаула.
Сѣз айтма, айланып,
Жаулама аланы,
Къадарынгдан даула,
Сѣз айтма, айланып.

*ДОДУЛАНЫ Аскер,
Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти.*

МАХТАНАБЫЗ

Ёзденланы Альбертге

Хыны таууш жүреклени аздырады,
Ариу ауаз ауругъанны дарманыды.
Сени жырынг жүреклеге табады жол,
Хар юйге да сыйлы къонакъ болады ол.

Эшитген сайын кѣлленебиз жашаугъа,
Ёхтем болуп чыгъарча Минги таугъа.
Сени бла махтанабыз къайда да,
Сени жырынг къанат болад тойда да.

Ойлашдырад журтубузну халкъларын,
Ёсдюреди адамлыкъны шартларын.
Кѣп болсунла жашларыбыз, сенича,
Бу сѣзлени айтад ким да, менича.

Сеннге алгъыш этедиле анала,
Жырларынга тынгылайла, кѣл сала,
Бирде жарыкъ боладыла, ышара,
Бир-бирледе кѣзлерине узала.

*ТЕКЕЛАНЫ Абрек,
поэт.*

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

ЙАЧАРАКЪДАН КЪОНГУРОУ

Американы президенти Дональд Джон Трампны телефону зынгырдады. Телефонну чолпусун кётюре: «Тынгылайма», – деди президент. Ёмюрюнде эшитмеген бир кужур ауазны эшитип, не тилде селешгенин да ангыламай, сейир-тамаша болду. Не да болсун, Трамп, жунчуп кялмай, кнопканы басып, ол селешгенни диктофонга жаздырып башлады. Дональдны кёлуне: «Бир ишексиз, Россейни башчысы, кимни эсе да селешдирип, мени кьозутургъа сюе турады...» – деп келди да, орусча кыйдыра: «Коллега, свиязь очин плох, потом говорит будим», – деп, телефонун ёчюлтдю. Президент терк окьуна болушлукъчуларын чакьырды. Болушлукъчула ол ангылашынмагъан тилни, диктофондан жаздырып алып, эрлай компьютерге кёчюрдюле. Сен кёрген, ол Трампха селешген инсанны ауазы чыккырны ичинденча чыкьса да, тили таза кьарачай тилге ушагъан бир тил болуп чыкьды! Кьарачайлыны излерге керек болду...

Трампы спецслужбаларындан бир жютю жаш эрлай Нью-Джерси штатны Паттерсон шахарына истребитель самолёт бла жетип, анда жашагъан Батчаланы Мухаммат деген кьарачай жашны да миндирип, Акь юйге терк окьуна жетдирди. Батча улу, Дональд Трамп бла саламлашып, тынчлыкь-эсенлик соруп бошаргъа – биягъы кьонгуроу!!! Трамп, эрлай телефонну алып, кёз кьысхан кибик эте, ма селеш дегенча, телефонун аллында сюелген Мухамматха берди.

– Тынгылайма... – деди Мухаммат, аз-маз жунчюракъ бола.

– Аллахха шукур, бизнича селешген да бир инсан чыкьды. Атынг кьалайды?

– Мухаммат...

– Мен сизни жерден 9 триллион 876 миллиард 543 миллион 210 минг километр узакьлыкьда орналгъан Йачаракъ деген планетада жашагъан инсанланы патчахыма. Жангылмай эсем, сен Чудай Мухаммат болурса?

– Кет, амандан Чудай болмагъын. Мен Батчаланы Мухамматма!

– Чудай Мухаммат а кьайдады?

– Да Россейде, Кьарачай шахарда, юйюнде болур... Мен кьайдан билейим? Энди сен патчах-матчах деп омакьлана турма да, ким болгъанынгы айт, иги жаш, ансы Американы президенти бла быллай кужурла ойнагъанынг ючюн, сени кереклинги тапдырлыкьдыла!

– Жаш, сен мени бла аллайла селешме! Мен санга энтта бир кере айтама, мен Йачаракъ деген планетада жашагъан инсанланы патчахларыма! Мен айтханны этип бармасагъыз, сагъышны жюрюшю бла терк

жетип, президентинги да, кесинги да кереклигизни тапдырлыкьма! – деген ауаз чыкьды биягьы телефондан.

Батча улу кёргюзтюучю бармагьын кесини хончасыны баш жанына тийирип, ары-бери бура, Трампха кьарап, эшитгенин ары-бери бурдурмай, ингилиз тилге кёчюп айтды.

Трамп, тамам ачыуланып: «How stupid you are (*He тели эдинг сен*)! – деп, кьыжырай, телефонну чолпусун таркь этдирип, жерине салып, Мухамматха кьарап (ингилизча): «Энди, Батча улу, кёргенинги, эшитгенинги чьртда кишиге айтма, ол кьырал тасхады! Башынга бошса...» – деди. Мухаммат чыгьа тебирегенлей, биягьы телефон зынгырдады. Трамп Мухамматха: «Тохта, кетме! Алчы телефонну жангыдан!» – деди. Мухаммат, артха кьайтып, телефонну алып: «Эй, сен не кьужур адам болдунг?! Сен, Кьарачайдан сёлешип, бизни президентни нек ачыуландыраса?! Сен ойнадын да кьутулдунг, артда сени дертинги бизге жетдирликди Трамп. Ойнама бизни бетибиз бла! Аллай залим жаш эсенг, уруп кьахчанча этме да, бери кел, мында сёлеширбиз... Санга бу кьонгуроуну кьырал таматагьыз этдире тура болур. Бизни президент ачыуланса, таматагьызны да, сени да аякьларыгьызны бузда бардырлыкьды! Сёлешме бери бу жолдан сора!» – деди.

Ол кезиучюкде спецслужбаладан биреу, президентни кабинетине чартлап кирип: «Жюйюсхан президент! Не кёп кюрешдик эсе да...» – дей, кьулагьына бир затланы шыбырдады. Трампы башында саппасары тьоклери ёрге туруп, ауузу ачылып, бир кесекни сир кьатып турду. Батча улу уа телефон бла кьарачайча дау айырыуну бардырады. Трамп, эсин жыйып, Мухамматны аллына келип, кёргюзтюучю бармагьын эки эринине кёнделен салып, ти-ш-ш, сабыр сёлеш, сабыр сёлеш дегенча, ол бир кьолун энишге-энишге силкди. Мухаммат, Трампы излемин толтура, тамагьына «кишен» салды. Телефонну чолпусуну тёбен жанын кьол аязы бла кьыса: «Не болгьанды?» – деп, шыбырдап, Трампха соруулу кьарады.

– Сен сёлешген жерчи инсан тьойюлдю. Башха планетаданды! Не дей эсе да, иги тынгыла... – деди президент.

Мухаммат аны айтханына ийнанмаса да, ичинден: «Тамата айтханын этейим», – дей, телефонну чолпусун кьол аязына алып, кьулагьына жууукь келтире: «Айт, тынгылайма, патчах!» – деди.

– Хы, энди харсха келе тебиредигиз... Кьысхасыча айтыргьа, миллион жылны мындан алгьа, биз сизни планетагьа барып, сизни сёлеширге да юйретип, бир бёлек инсаныбызны да сизде кьоюп, келечилерибизге башчылыкь этген жашха: «Кьара жай бу кийик инсанлагьа!» – деп, буйрукь берип кетген эдик. Ол да, кьара жая, адамланы окьута келип, немеле бла жыйылгьан ат не эсе да бир дегенлей, эригип, кеси да бир адам кьызыны алып, кийигирек болуп кьалгьан эди. Не боллукьду быланы артлары? – деп, биз да, сынап, кьарап турдукь. Бек ахырында, сизни заманыгьызгьа кёре, ХХ ёмюрню ахырында ол бизден баргьан келечини туудугьу Мухаммат Чудай деген, кесини ким болгьанын эсгерип,

«Карачаевцы – народ, избранный Богом», «Адам был чистокровным карачаевцем», «Карачаевцы – самый древний народ на Земле», «Все народы произошли от карачаевцев», «Династия карачаевских царей в Атлантиде», «Карачаевцы – прародители лемурийцев» деген китап-ланы да жазып кюрешди. Алай а аны киши ангыламады.

Энди алтотур ай бошалып, чыгъар айны биринчи кюнюнде, эрттенбла сагъат онда мен аскерлерим бла, учуп, Къарачай шахаргъа тюшерикме. Чудай Мухамматны китапларыны байрамын да этип, кесине да «Къой Жолну закий алими» деген сыйлы атны берликбиз. Баш кюн жерде болгъан къыралланы башчылары да Къарачай шахарны стадионуна жыйылсынла! Аякъ юсюне сюелалгъан къарачай-малкъарлыланы уа бири да къалмай келсинле алайгъа! Жер жетмей къалмазча, хар ким юйлеринден шинтикчиклерин да ала келсинле. Жыйылмай къалсагъыз, сизге этеригибизни кесиби билебиз... Акъылман Чудайны уа, кесигизге бий этип, тийишлисича сыйын чыгъармасагъыз, биргебизге Йачаракъ планетагъа алып кетерикбиз. Сора кёрюрсюз кюнюгюзню... Ангыладынгмы?! Энди мен айтханны кёчюр таматагъызгъа! – деп, патчах телефонун ёчюлтдю.

Биягъы Батча улу Йачаракъ патчахны сёзюн сёзюча Американы президентине кёчюрдю.

Ол кюн окъуна Трамп, паникагъа кирип, бу къоркъуулу сейир хапарны дунягъа жайды. Энди артотур айны биринчи кюнюн саулай адам улу ашыгъып сакълайды. Не боллукъ эсе да, бир кёрюрбюз...

ЁКЮНЮУ

Адамны жанына тиеме деп сагъыш этмей, ауур сёзюн артха салмай айтхан, жым жылтырагъан, райкомла, обкомла миниучю къап-къара «Волга» машина сатып алгъан заготовитель Чора ашай-иче келген жерде, ойнагъан халда, онгсузуракъ танышларыны бирине: «Мен сени ахча жоппум бла урсам да жыгъылтырыкъма!» – деп махтануучу эди.

Чораны бир къызы бла бир жашы бар эдиле. Бармакъларына, буунларына, къулакъларына, боюнуна машина багъасы накъут-налмас керекле салгъан, юсюнде соболь тону болгъан жангыз къызы Москвада окъугъан жеринде бир тыш къыралчы къап-къара жашха эрге чыгъып, аны бла тышына кетип, кёп заманны аты-чууу да чыкъмай тургъан эди. Чора аны ёмюрлюкге харам этген эди.

Хуржунунда Ленинни баштокъмакъ сураты болгъан къызыл он сомсуз орамгъа чыкъмаучу 16-жыллыкъ жангыз жашыны наркотикле бла безиреген хапары чыкъгъанында, Чора анга тамам къаты урушхан эди. Ол да атасына: «Машина алып берсенг, наркотиклени къатларына да барлыкъ туююлме!» – деп, ант-къырал этген эди. Жашыны машина жүрютюрге жылы да жетмегенлей, Чора анга жап-жангы бир къара «Жигули» машина сатып алгъан эди. Къыйынлы бала, этген ант-къыралын да

унутуп, наркотикледен ичген эди да, машина бла баралгъаныча барып, бир башха машинаны уруп, кеси да ёлген эди, ол бир машинаны иесинден да бошагъан эди. Ол бир машинаны иесини юч гитче сабийчиги ёксюз къалгъанлары амалтын, аны адамлары залим адамла болуп, закондан да тышына чыгъа, къоркъутуп, Чорагъа бек уллу къаза салгъан эдиле. Ма алай бла Чора ай сайын ол ёлген кишини юч баласына кёп ахча тёлеп турургъа керек болду.

Чораны юй бийчеси, тыш къыралчы къара жашха тагъылып кетген къызына кюе, авария этип ёлген наркоман жашына ичинден бише, ай сайын ахча тёлеп туралмай, тёлемей къояргъа уа мадары болмай айланган баш иесине къыйнала, жүрек ауруулу болуп, дуниясын аушургъан эди.

Жангыз кеси къалгъан Чора, кертиликни унутур дыгаласда къуру аракъы иче, ахырында ичгичи болуп бошагъан эди. Бир кесекден ол ишин да мажаралмай, юйюнде болгъан затларын сата да иче, тёлеуюн да тёлей, ахырында юйюн да сатып, орамгъа атылгъан эди. Юсю-башы да кир, хылы-мылы болуп, бош шешаланы жыя, багуш гюрбелени къатларында да кёрюнюучю эди Чора.

Арадан бёлек жыл озгъандан сора, Чораны къызы эринден да айырылып, тыш къыралдан ызына къайтыргъа да ыйлыгъып, халиси бузулуп, тюкенден не эсе да бир багъалы затны урлап, кёп жыллагъа тюрме азыгъы болгъанды деген хапары да чыкыгъан эди.

Чора, харип а, жукъчукъ табалгъан болуп уртласа, ичгенчиги татыса, жаралы итча, сынсый келип, жерге жыгъылып, сандыракъ эте эди. Аны сандырагъындан бир кезиуде: «Ахча жоппум бла урсам... Соболь тону болгъан, накъутладан толгъан къахмени боюнун буусам... О, къыйынлы наркош, хуржунунга ахча, тубюнге машина нек салдым, кесим жанынгы нек алдым?.. Аналары, сен а мени къоюп нек кетдинг, жашау-уму жаханым нек этдинг?!» – деген сёзле кесгин ангылашына эдиле.

ЧАНЧАМА!

Халкъда жүрюген чам хапар

Бир бай кишини дунияда болмагъанча бир ариу жангыз къызы барды, аны орамда киши кёрмегенди деп, тау элlege хапар жайылгъанды.

Къоншу элде жашагъан бир бай кишини уа сау элге белгили, башындан кемирек, къарынына уа бек сакъ бир жангыз эрке жашы болгъанды. Жашны юйлендирир заман жетгенди да, жашны атасы: «Ол бай кишини кюнтиймез къызын жашыма алсам, атасы манга тенглик этер, намыслы къызы да жашымы юй-кюн этер эди...» – деген акъыл бла, ол къызыны атасына келечиле ашыргъанды.

Баргъан келечиле ызларына къайтхандыла да: «Оллахий, тилеп кюрешдик, къызын да къаллай эсе да кёрмедик, атасы уа чыртда уна-

мады», – дегендиле. Жашны атасы дагъыда ийгенди келечиле. Ала да бурунлары салынып къайтхандыла.

«Энди чыртда болмай эсе...» – деп, ата, жашын да, омакъ кийиндирип, биргесине алып, кеси келечи болуп, къызыны юйюне тебирегенди. Жолда бара, атасы жашына: «Къонакълыкъда чыртда селешме, сыртынгы гупшур этме, тепсиде гыржыннга узалып башламазча, къолунгу къамангдан алмай олтур. Аллыбызгъа гыржын бла айран салсала, гыржынны айраннга сабырчыкъ чанчып, ишленген жашча алай ауузланырса. Мен бисмилля этип тебирегинчи уа чыртда хантха узалма», – деп, къаты айтханды.

Атасы бла жашы къызыны юйюне келгендиле. Къызыны атасы: «Энди айып этмегиз, бизде атасы бла жашы бирге къыз тилей келген адет да жокъ эди. Алай болсада, сиз да бир зат билип келген болурсуз. Болмай эсе, сизни бла кесим энчи селешейим... – деп, жууукъ-тенгине да: – Сиз ары бир чыгъыгъыз...» – деп, къыз тилей келгенле бла кеси къалгъанды. Лахор башланганды. Жашны атасы юйюн-кюнюн, малын, жашын махтаргъа къызгъанды. Лахор созулгъанды. Аштапар жашны уа эси ушакъда туююл, къызгъан табадан кеп болмай алынып тепсиге салынган, ариу ийиси аууз сууларынгы келтирген гыржыннга эмда табакъда сют башыча сарыракъ бетли, чайкъалмагъан айраннга кетип, тюзюмю аздан-аз бола башлагъанды. Къызыны атасы да, кызын кемсиз махтай келип, ахырында: «Айып этмегиз, бизни алыкъа къыз берир акъылыбыз жокъду...» – дегенди. Тамам ол кезиучюкде, жаш, жолда келе атасыны айтханын да эсине тюшюре, къамасыны сабындан къолу бла къаты тута: «Атам, чанчырмы эдим?» – дегенди.

Къызыны атасы, жашны къолу бла къамасына сескекли къарай: «Угъай! Немеди... Бусагъатда бералмагъанлыкъгъа, бир айдан затдан берирге да болурбуз!» – дегенди. Ол да аны айтып бошаргъа, эрке жаш атасындан чанчыргъа эркинлик тапмагъанын онгсунмай, тауушун хыныракъ этип: «Чанчама, атам!» – дегенди.

Къызыны атасы ичинден: «Мен жазыкъдан бошаргъамы тебирегенди? – деп къоркъгъанды да. – Энди болмай эсе, келир байрым кюннге бир сагъыш этейик», – дегенди.

Жашны тюзюмю къуруп, бети да аман къан алып, секирип ёрге туруп: «Атам, ой атам, мындан ары тэзалмайма! Чанчама!» – деп хахайлагъанды.

Къызыны атасы да, терк ёрге туруп, къачар къан ала: «Тыпырынг къуруп чанчхын! Не чанчханнга къалгъанса?! Кимге чанчаса?! – деп, жашха соруулу къарагъанды.

Жашны атасы, болумну терк ангылап, жашына: «Олтур жеринге! Ауузунгдан сёз чыгъарма! Алыкъа чанчыр заман жетмегенди... – деп, къызыны атасына къарай: – Бери тынгыла, бу чанчмай турса, чанчмай турады ансы, бир чанчып тебиресе, барысын да чанчып къоярыкъды. Угъайдан бир айгъа кечдюнг, айдан келир байрым кюннге кечдюнг, энди муну да чанчдыра турмайыкъ да, хо де да кьой», – деп, хыныракъча къарагъанды.

Къызны атасы: «Да бир ыйыкъны да тѣзалмай эсегиз, алыгъыз да барыгъыз! Алай а мени бир айтырыгъым барды... Экибиз да, аталача, сыйлы Къуранны къолубузгъа алып: «Биз саулукъдан къыз бла жашны бир биринден айырмазгъа», – деп, ант этерге керекбиз. Алай болмаса, манга былайда чанчып къойсагъыз да, чыртда берлик туююлма къызымы!» – дегенди.

Жашны атасы: «Ма алай дей эдим... Ал бери Къуранны, ант этейк!» – дегенди. Къызны атасы да, жашны атасы да, Къуранны алып: «Биз ёлюп кетгинчи, къыз бла жашны бир биринден айырмазбыз!» – деп, ант этгендиле.

Башына ау жаулукъ атылгъан келинчикни да, къыз жѣнгер жашны да арбагъа олтуртуп, залим киши бла кем жашы арбаздан чыгып тебирегендиле.

Жашны атасы, кесини болумуна асыры бек ыразы болгъандан, арбадан бери къарап, хыйлачыкъ ышара: «Бай кишини жангыз къызын алдап, алып барабыз! Ой, о-о-райда-а!» – деп жырлагъанды.

Кюнтиймез бийчени атасы да, ышарып, жашны атасына къарап: «Ийманынг алай болсун, биз да къутула турабыз... Ой, о-о-райда-а!» – деп, жырлай, кѣз къысханды.

Ма алай бла болумлу киши кем жашына келин алып келгенди. Келин келсе уа, алай келсин, къысха заманда ол эринден эсе, кемирек болгъаны ачыкъланганды.

Не мадар? Бир биринден хыйлачы эки бай киши, къолларына Къуранны алып, ант этгенлери себепден, керекли балаларыны башларын жабаргъа кюрешгендиле.

Аллах алагъа байлыкъ берип, балаларыны акъылларын алгъанына тюшюне, эки бай киши: «Я Аллах, дуня малдан кемирек этерик эсенг да, туудукъларыбызны акъылларын кем этме», – деп тилегендиле.

ЁЛЮМ БЛА ЖАШАУНУ АРАСЫНДА

...Профтехучилищеде окъуу-юретиу жаны бла директорну экинчиси болуп ишлей эдим. Анда-санда дегенча, назмула жазгъаным амалтын, шахарда байрамла, не бир уллу жыйылыула болсала, манга да сѣз бериучю эдиле. Мен да, сѣлеше келип, къыралгъа, партиягъа, не бир туугъан кюнню болгъан белгили адамгъа назму халда бир махтау тизгинлени айтып, тынгылагъанланы ыразы этиучю эдим.

Май айны ахырында горисполкомдан бир инструктор телефон бла: «Жыйылыу болады, келирге керексе...» – деп, мени чакъырды.

Ол кюн директорубуз, къайры эсе да иш бла кетип, училищеде жокъ эди. Мен, дежурный воспитательге сохталаны аманат этип, Дом Советде жыйылыугъа бардым. Актовый залда олтуруп тургъанлай, сохталарымдан бири, ашыгъыш кирип келип, къулагъыма: «Алибек Магитович! Беда! Байраева утонула!» – деди. Мен, жеримден терк туруп, залдан чыгып, ашыгъыш училищеге чабып кетдим...

15–16 жыл болгъан, ариу сыфатлы, ариу халли, жашчыкъча, бир жигит тири къызчыкъ окъуй эди училищеде. Ол кыйынлы жанчыкъ тенг къызчыкълары бла тау сахарны огъары жанында кёпюрден аз тёбенирекге Къобаннга жууунургъа баргъан эди. Ол кезиуде Къобан, боз бетли болуп, къобуп келе эди. Алайда жуууннганланы биринден машинаны чархыны кёпген балонун алып, жюзерге суйген эди да, кысхасыча айтханда, суугъа кетген эди...

Ол кюн эки жыйын болуп, Къобанны эки жагъасы бла энишге барып, къызчыкъны излеп кюрешдик. Табалмадыкъ.

Экинчи кюн танг аласы бла кюзгъалдыкъ да, биягъынлай излеп тебиредик. Иги тёбенирек барып, бир элден бирине ётген кёпюрге жетгинчи бир 300 атлам чакълы къала, Къобан жайылып саркъгъан кенг жерни ортасында бир айрыкамчыкъда къызчыкъны ёлюгюн кёрдюк. Къобанны кюн чыкъгъан жаны таба жагъасындан ол ёлюк болгъан айрыкамгъа жетер ючюн, биринчи Къобанны бир бёлюмюнден ётюп, бир айрыкамгъа чыгъып, дагъыда жайылып саркъгъан Къобанны экинчи бёлюмюнден ётюп, экинчи айрыкамгъа чыгъаргъа керек эди. Къобанны бёлмелери белинге жетерча сай болгъанлыкъларына, алайдан ары таргъа айланган Къобан баш энишге терк саркъа эди.

Суугъа кирген къркъуулу болгъаны амалтын, кенгеш этдик. Ахырында училищеде физкультурадан дерс берген Заур Мажитович деген тири жаш, спасательный поясны да санларына бегитип, бир кёпген уллу резин балоннга да жыжымны чулгъап, иги огъарыракъ барып, суугъа кире, балоннга минди. Къолларын къалакълача этип, терк-терк тарта, бизни тенглигизге жетерге, узун иничке айрыкамны тёбен жанына чыкъгъан эди. Биринчи айрыкамны огъары жанына барып, биягъынлай балоннга минип, экинчи айрыкамгъа чыгъып, ёлюкню къатына барды. Ёлюкню балоннга сал этип, жыжым бла байлап бошагъанындан сора, бизни таба къарап, бир затланы кычырып тебиреди. Арабыз 100 атлам чакълы болса да, Къобанны къаты шууулдагъанындан, Заур Мажитовични айтханы бизге ачыкъ эшитилмей эди. Ахырында къоллары бла угъай дегенча кёргюзтюп, сыртын да ёлюкге буруп, жерге олтурду. Алайгъа жыйылгъан халкъ, не этерге билмей, бир бирлерине къарадыла. Бир жылы келген киши: «Жыжымы кысхалыкъмы этген болур?.. Энди уа, балону башы болмагъанлай, ары жыжымны ким элтсин?» – деп, тегерегине соруулу къарады. Ол кишини къарамы манга жетген кезиучюкде, халкъ бирден манга къарап тургъанча болуп, къызчыкъны суугъа кетгенинде да, кесими терслигим болгъанча кёре: «Мен элтейим жыжымны...» – дедим.

– Ай маржа, алай этсенг а... Уста жюзе билемисе? – деп сорду ол къарт.

– Да билеме... Аллах буюргъанны кёрюрбюз... – деп, юсюмден спорт кийимлерими теше, жангыз плавкаларым бла къала, узун, тогъай чырмалгъан жыжымны да сол инбашымдан бери кенделен атып,

Къобанны жагъасы бла огъары тебиредим. Ол Заур Мажитович деген физругубуз кирген жерге жете, суугъа кирдим. Биринчи бѣлмени ортасына жетерге, суу теркден-терк саркъа тебирегениде, бир кесек къоркъа да башладым. Къарап тургъан халкъдан ыйлыкъгъанча бола, кесими кинолада жигит жашлача кѣзюме кѣргюзте, аякъларымы иги бегитип атларгъа, къолларымы да къалакъла этип тартыргъа кюреше, биринчи айрыкамны тѣбен жанына жете, суудан чыкъдым. Аллахха шукур эте, кѣлном да ъхтемирек бола, ызыма къарадым. «Ай аман кесинг!..» – дегенча сѣзле къулагъыма тунакы эшитиле эдиле. Айрыкамны огъары жаны таба атлай, суугъа кирип, огъарыракъгъа баралгъанымча барып, сора, онг жаныма айланып, Къобанны экинчи бѣлмесине кирип тебиредим. Экинчи бѣлмени биринчи бѣлмеден эсе, эни къысхаракъ эмда теренирек эди, саркъгъаны да къатыракъ эди. Бѣлмени ортасына жетерге, суу къолтукъ тюплериме жете башлады. Аякъ тюрбюмде мен кѣрмеген бир уллуракъ ташха абындым да, жыгъылып, суугъа кѣмюлдюм. Нек эсе да ол кюнледе мен окъуй тургъан Наполеонну юсюнден жазылгъан китапны сууну тюрбюнде кѣрдюм. Китапны ичинден Наполеонну бет тюрсюню сау адамча кѣз аллыма келе: «Истинный героизм состоит в том, чтобы быть выше злосчастий жизни!» – деп ышарды. Суу тюрбюнде мени бола тургъан тапсыз халыма Наполеонну айтханы къалай келишгенин ангыламасам да, «героизм» деген сѣзю эсимде къала: «Жунчума! Жигит бол!» – деп айта турады дегенча ангыладым. Суу тюрбюнде бир-эки тыпырдагъанлай, башым суудан бери чыкъды. Аз тунчукъсам да, кесими къолгъа ала, кѣкюрегим бла аз-маз суугъа таяна, аякъларым жерге тие, итча жюзерге кюреше, экинчи айрыкам таба тебиредим. Уруп баргъан суу къарыууму ала баргъанын сезе эдим. «Яраппин, бир болушлукъ этсе...» – дегенча, Заур Мажитовичге къарай, экинчи айрыкамны орта чакълысыны тенглигине жетерге, бир кесек паникагъа кире тебиредим. Мени болушлукъ излепеними ангылагъанча, ол физрук жаш чабып, белине дери суугъа кирди да, манга къолун узатды. Мен аны къолундан къадалдым. Айрыкамны тѣбен жанына жете, экибиз да суудан чыкъдыкъ. Тюзюн айтханда, халымы Заур Мажитовичге кѣргюзтмезге кюрешсем да, жүрегим къаты-къаты ура, бутларым да къалтырай эдиле.

– Алибек Магитович, страховкасыз къалай келесиз?! Шашханыгъызмы барды?! – деп, физрук манга сейирсиннгенча къарады.

Мен жыжымны алып ары ѳтгенликге, жыжымдан магъана жокъ эди. Нек? Биз бери ѳтерни аллында, суу жагъаны ѳрге барып, суугъа алай кирсек, уруп келген суу бизни энишге алып барса да, сабыр-сабыр аллыбызгъа атлай, айрыкамланы тенгликлерине жетерге суудан чыгъа эдик. Айрыкамладан ѳлюк бла бирге чыкъгъан къой эсенг, кесибизни алып да чыгъаллыкъ тюрюл эдик. Уруп келген къопхан сууну ѳрге жырып барыргъа къарыуубуз жетмезлиги ючюн, суу бизни кѣпюр табада таргъа алып кетерик эди. Кѣпюрге жууукълашхандан сора уа, спасательный поясынг болса да, сау къалырча мадарынг бек аз боллукъ болур эди.

Жагъада жыйылгъан халкъ, бизге къоллары бла бир затланы кёр-гюзте, кычыра эдиле. Мен да къолларым бла сууну ёрге бараллыкъ туююлбюз деген магъананы ангылатыргъа кюреше эдим. Алай а жагъадагъыла ангылагъаннга ушамай эдиле. Бир кесекден бир жаш, атха минип, темир чыбыкъны учундан да ат жерни къашына байлап, темир чыбыкъ топну да жагъада бурулуп барырча бир деменгили затха бегитип, бизни ызыбыз бла тебиреди. Ат кючлю ат болур эди да, бек да кыйналмагъанлай бизге жетди. Узун темир чыбыкъны учу бизге жетгенинде, хайт деп кёлюбюз иги болду. «Биз темир чыбыкъны учун балоннга байланган жыжымгъа къаты байлайыкъ да, жагъадагъыла тартсынла да, балонну ёлюк бла бирге чыгъарсынла, – деп, оноу эте тургъанлай, ол темир чыбыкъдан тутуп, Къайтукъ деген (атын да артда билген эдим) бир киши бизни таба ётюп тебиреди. «Келме!» – деп, кычыргъаныбызны эшитмей эди. Къайтукъ, биз келгенча, огъартын келмесе, чыбыкъ тартылгъанча, тюппе-тюз келирге мадары жокъ эди. Жангыз ышандырырча зат – тартылгъан иничке чыбыкъ эди. Къаллайла ётдю эсе да, темир чыбыкъдан тута, Къобанны биринчи бёлмесинден ётдю. Экинчи бёлмеге кире тебирегенинде, артыкъ да бек: «Кирме!» – деп, кычырып кюрешдик. Бир-бир адамланы кёзлерин суу алдап, алай бла кете болурла суугъа? Чыртда кесин тыйдырмай, экинчи бёлмеге кирип тебиреди. Къызыу саркъып келген Къобан тёбеннге тартып, Къайтукъ да, ол темир чыбыкъдан тутуп, бизни таба атларгъа кюреше эди. Хар атлагъаны сайын, къарыуу аздан-аз бола баргъанча кёрюне эди. Тартылгъан темир чыбыкъны огъары жанында келген Къайтукъну суу толкъун уруп, чыбыкъны тёбен жанына атды. Къоллары бла чыбыкъгъа къадалып, кёкюрегин чыбыкъгъа кысаргъа кюрешсе да, суу толкъунла аны хорлай, къоллары сабыр-сабыр тюзеле башладыла. Иничке темир чыбыкъ къол аязларына жарала сала болур эдиле да, ачыгъаны тамам жанына жете: «Болушугъуз!» – деп, не кычыралгъаныча кычыра, тюз бауурундан суугъа жата, кесек заманчыкъны ичинде созулуп къалды. Андан ары къарыуу жетмей: «Ой Аллах! Болушугъуз! – деп, кычыра, къоллары темир чыбыкъдан ычхына, суугъа кетди. Бауурундан суугъа жатхан Къайтукъну аякълары алда, баш жаны артда, ма ол халда бир кесекчик баргъанлай, чулгъанып, батылып, дагъыда сууну башына чыкъды. Биз мыллыгыбызны анга атсакъ да, терен кирирге базалмадыкъ. Къайтукъ айрыкамны тёбен жаныны тенглигине жетерге, спасательный поясы болгъан физрук жетип, аны тутду. Паникагъа кирген Къайтукъ, тыпырдап, физрукга тапсызла къадалып, аны жунчутса да, физрук аны жагъа таба сюйреп тебиреди. Суу киндикге жетген жерге жетерге, Къайтукъ, къаллайла эсе да тапсызла кымылдап, физрукну жыгъылтды. Ол кезиуде ол атлы да, мен да жетип, алагъа болуша, суудан айрыкамгъа чыгъардыкъ. Къайтукъну билеклерин бошладыкъ. Тюз сюелип тургъанлай, ёре турукъча аууп кетип, бети бла барып къумгъа тийип, эсин ташлады. Физрук анга искусственное дыхание этдире, биз да, уучларыбыз бла келтирип бетине суу къуюп, кючден эс жыйыдырдыкъ.

Оноу этгенибизча, ёлюк жатхан балонну жыжымына темир чыбыкыны учун кьаты байладык да, жагьада адамлагьа: «Тартыгьыз!» – деп билдирдик. Ёлюкню тартып, жагьагьа чыгьардыла. Ол жыйылгьан халкь ёлюкню тегерегине басындыла. Бир кесекден, ёлюкню алып кетгенлей, жагьада адамла да чачыла башладыла...

Жайгьы кекде бир булут ышан да керюнмей эди. Кюн бекден-бек кьыздыра барса, Кьобан да уллудан-уллу бола бара эди. Айрыкамда бир ат бла терт адам бар эдик. Кюн кюнортадан ары айлана, айрыкамны гитчеден-гитче бола баргьанын эсгергенибизде, жюрегибизге кьоркьуу кире тебиреди. Ол Кьайтукь деген: «Ма бу кьыйынлыкь манга неге керек эди?! Ууакь юйдегим, беш-алты сабийим... Бусагьат суу, кьобуп келип, бизни алып кетсе, ким кьарарыкьды мени сабийлериме?! Ой Аллах, кьалай этейим?» – деп, ары бла бери атлай, сарын салгьанча, тарыгьыу сёзлени бир бири ызларындан айтып тебиреди. Аны айтхан сёзлери бизни жюреклерибизге да кьоркьууну бекден-бек келтире эдиле. Мен, тёмей:

– Тохта, юйюнг кьурумагьан! Не сарын саласа?! Сени ызынгдан жиляр адамларынг да бардыла, бизни ызыбыздан кьалгьан да жокьду... Аллахны чамландырма, бир амал болур! – дедим. Ол ат бла келген жаш да мени айтханымы ушата, Кьайтукьгьа ариу айтып кьорешди. Кьайтукь кёп болмай, ёлюм бла жашауну ортасында кьореш этип, жаны кьюдден кьалгьаны амалтын болур эди да, сабийча болуп кьалгьан эди. Кьоба келген суу айрыкамны кьыса, бизге жууукьдан-жууукь келгени тамам да ачыкь болгьанында, мен да бир заманда, кьоркьуп, не этерге билмей, кьызбайлыкьны кесимден кьыстаргьа кьореше, жырлап тебиредим. Ол Кьайтукь деген манга, кьарап туруп: «Не эминагьа жырлайса?! Кёрмеймисе бола тургьаныбызны?! Жап ауузунгу!» – деп, манга кьыжырады.

Мен андан да кьатыракь жырладым. Ол мени айтханыма ачыуланьп, чабып жетип, керилип уругьа суйдю. Мен урдурмадым. Боксёр стойканы тутуп, ауазымы да базыкь этдирип, жырлаууму бардырдым.

– Жап ауузунгу дейме, хайыуан! Не кьууанчынг болуп ёкьоресе, бугьача?! – деп, ол кьычырды. Аны кьычыргьаныны мени кёлюме себепча бола, истемейге барырча маталлы бир кьужур макьам бла бир кьужур сёзлени айтып, жырлап тебиредим.

Я мени жаратхан Аллах... Кьайтукь деген, кёзлерин шахшынлыча жандыра, аман сёзле айта: «Мен санга ким бугьа, ким ийнек болгьанын танытайым! – деп, юсюме мыллыгын атды. Мен, кьачып, атны тегерегине бурулуп тебиредим. Ол, кьуууп, мени жеталлыкь тьойюл эди. Жагьалашсакь да, Аллахды билген, мен аны хорларыкь болур эдим. Нек дегенде мен 26–27 жыл болгьан бир жаш эдим, Кьайтукь а кьыркьладан эллилеге баргьан, быдырчыгьы да салына башлагьан бир кьаппаш «кьарт» эди. Чот хорлагьанда тьойюл эди, мен аны кьозутхан сылтау бла, кесими жюрегимден кьоркьакь сезимни кетерип кьореше эдим. Кьай-

тукъ а, харип, мени сюре келип, атны тегерегине терк бурулама дегенлей, ат элгенгенча этип, бир жанына тепчилдегенлей, къабыргъасы бла анга иги адамыча тийди. Къайтукъ, чартлап кетип, барып жыгъылды. «Къанымы ичип къойдунг да!» – деп, дагъыда тапхан аманын манга айта, бир кесекни жатып турду. Заур Мажитович: «Алибек Магитович, муну бла кюрешип турма да бир къой! Бу тели оюнланы къояйыкъ да, бир мадар этейик, ансы чотубуз тапсызды, – деди.

– Манга аны несин айтаса? Мен кёрмеймеми чотубузну?! Биринги спасательный поясынг барды, биринги атынг барды... Бу жилиуукъну да биргегизге алыгъыз да, барыгъыз барлыкъ жеригизге! Мени сабийлерим, юйюм-юйдегим болмагъан бир адамма! Къорагъыз былайдан ары! – деп, хыныракъ айтдым.

Ол ат бла келген жаш: «Алибек, мен санга бир сабыр, бир иги жашса деп тура эдим. Сен совсем къайгъычы зат кёреме...» – деди, кёлкъалдыча сёлеше.

– Къой, къарындашым, сен да башымы аурутма! Ишинг бар эсе, бар да ишинге къара! – дедим.

Ол жаш, бир кесекни тынгылап туруп, не кюлалгъаныча кюле:

– Да не ишим боллукъду, он атлам ары, беш атлам да бери болгъан, суу жута баргъан айрыкамдан къайры барлыкъма?! Энди мен сени ангыладым нек къайгъы чыгъарып кюрешгенинги! Аллах ючюн, кеч, – деп, келип, къолуму тутду. Ол жаш мени ич дуниямы тасхасын ангылап къойгъанында, мени жюрегими ичи жан-жаныуар кёрюнеген къум тюзча къуу бола, эсими къайгъы жесирлей башлады.

Талай сагъатны кюнню иссиси кюйдюрген санларыбыз къызыл шишликчеча болгъан эдиле. Кюнчыгъыш табада, суу жагъада кёрюнген беш-алты адам да бизни къайгъылы болмагъанча кёрюне эдиле. Къаралгъан Къобан уллудан-уллу бола, айрыкам да гитчеден-гитче бола, кюн да кюнбатышда дуппурлагъа жууукълаша бара эди. Мен, кюйген санларыма себеп излей, барып мылы жагъагъа сыртымдан жатдым. Ауузундан сёзю чыкъгъан жокъ эди. Ол Къайтукъ деген:

– Алибек, Данайны тирменича, тауушунг нек чыкъмай къалды? Тынгылап тургъандан эсе, энтта аманла айтып жырларыкъ эсенг да, бир жукъ жырла, маржа! – деди.

– Мен хакъсыз жырламайма! Тёлегиз ахча! Давайте, билетле алыргъа очередьге сюелигиз! – деп, анга бурулуп къарарыма, суу къысха заманны ичинде аз уллуракъ болуп келди да, толкъун кесин мени юсюме урду. Жатхан жеримден туруп, айрыкамны ортасына атладым. Кёзюбюз кёре тургъанлай, суу къалгъан заманладан эсе, терк уллуракъ бола, бизни тарбуууннга жыйып башлады. Айрыкамны узунлугъу беш атлам чакълы, кенглиги да бир юч атлам чакълы къалгъанында, ат, жагъагъа къарап, ачы кишнеген эди.

Гитчеликден башлап, ол кюннге дери жашау жолларымы кинодача эсима келтире, кёзлерими къысып, ичимден «Къулхууну» окъуп башладым.

«К-700» идёт к нам!» – деп, физрук жашны кычыргъан ачы тауушундан элгенип, кёзлерими ачып къарагъанымда, бир мазаллы тракторну башы тютюн эте, жагъадан суугъа кирип, бизни таба келе тура эди. Бизге жууукъдан-жууукъ келген К-700-ну – ёлор ауруудан ауругъан адамлагъа сау къалдырлыкъ дарманны алып келгенча кёре эдим. Келгени бек узун кёрюнсе да, ахырында К-700 бизни айрыкамчыкыгъа келип тохтады. Ол жаш атын жыжым бла тракторну артына такъды. Атны иеси бла Къайтукъ деген ашыгыш тракторну кабинасына миндиле. Заур Мажитович манга, шыбырдап: «Алибек Магитович, ашыкъмагъыз... Минсинле... Трактор аугъан зат этсе, тар кабинада жунчуп къаллыкъбыз. Биз кабинаны башына минейик... – деди да, ол айтханча этдик. Трактор, суугъа кирип, жолун огъарыракъ тутуп тебиреди. Къопхан Къобан тракторну чархларыны башына жете, иги къалтырата эди. Заур Мажитович бла мен, тракторну башында узунуна бауурларыбыздан жатып, бир къолубуз бла бир бирибизден, башха къолубуз бла да кабинаны кыйырларындан тутуп бара эдик. Бир-эки жерде, трактор къаты чайкъалгъанында, жыгылыргъа да аз къалгъан эдик. Аманны кебинден жагъагъа чыгып, ызыбызгъа къарагъаныбызда, адам айтса, ийнанмазча затны кёрдюк! Мазаллы къара сарыуекча, ачыулу Къобан, жангы кюч бла къобуп келип, кесек заманны ичинде биз тургъан айрыкамны жутуп, кёз туурабыздан тас этген эди...

НАСЫПЛЫЛА

*Единственная настоящая ошибка –
не исправлять своих прошлых ошибок.*

Конфуций

Кёп болмай, Черкескден Ючкекеннге барыргъа керек болуп, автовокзалгъа бардым. Автобус нек эсе да жолгъа чыгъар заманындан кечирекге къалды. Мен, ачыулана, тюбер жериме заманында жетерге керек болгъаным амалтын, таксиле сюелген жерге барып: «Кто в Учккен?» – дедим. Бир сары шинли, къочхарбурунуракъ жаш: – Вот, – деп, машинасын кёргюзте, – поехали! – деди. Мен такси таба атлагъанлай, бир саубитген, мыйыкълы, жылы эллиге келген къара шинли киши базыгыракъ ауузы бла: «Алан, мени да ала барыгъыз... Бир нёгер болса деп, къарап тура эдим. Сен жартысын, мен жартысын телесек, санга да, манга да тап болур эди», – деди.

– Да ким угъай дейди. Ушакъ эте барыбыз. Кетдик, – дедим. Ол къарачай киши да, мен да бир бирибизге намыс этип, экибиз да машинаны арт жанына олтурдукъ да, жолгъа атландыкъ.

– Вы не против, если я включу музыку? – деди таксист жаш. Абазача чалдырып, орусча сёлешгенинден аны миллетлигин ангыладым.

Абаза жаш къарачай жырланы жырлатып башлады.

Биргеме олтуруп баргъан киши, мазаллы къолу бир юч кюн чакълыны жюлюнмей тургъан чал ургъан зыбыр сакъалын сылай, ышаргъанча этди.

– Нек ышардынг, алан? – дедим.

– Обурдула была. «Кимни арбасына минсенг, аны жырын жырла», – деучюдюле бизни къартла. Была уа, бизни ким болгъаныбызны билип, бизни жырыбызны жырлатадыла.

– Алай да болур, алай а мен бир эки-юч кере да эсгергенме, таксистлени къарачайы, орус, черкеси, абазасы, ногъайы да машиналарына къайсы миллетни адамы минсе, кёбюсюне ол миллетни жырын саладыла, – дедим.

– Алай окъуна болур. Бу бузукълуракъ заманда миннгенле, элтдирип жерлерине да элтдирип, ахчабызны төлемей кьоярла деп, кьоркьуп, таксистле эрттеден окъуна пассажирни миллет сезимлеринде ойнап, шуёх бола тургъанлыкълары бола болур, – деди.

Бир мудах жыр башланды. Мен, кесими энчи сагъышларымы эте, жырни сёзлерине иги эс да бёлмедим. Жыр бошалгъанлай, ол киши:

– Уважаемый, ещё раз поставь, пожалуйста, эту песню, – деди таксистге.

– Сейчас... – деп, абаза жаш, магнитоланы тюеклеринден басып, ол жырни жангыдан салды. Тамам эр киши кьаны болгъан кишини жумушакъ тилде «жырни къайтарып салсанг» дегени, мени билирге суйген сезимими кызындыра, жырни сёзлерине эс бёлюп тынгыладым.

*«Мен кёрмедим ата жылыу,
Сен кёрмединг ата жылыу.
Бир сууукъ кьыш Аллах бизни тюбетди.
Сёзлерибиз бола асыу,
Бизден кесек кете жарсыу,
Заман бизни жылы жазгъа тебиретди.*

*Тюзде кьарны сюрсе боран,
Бир бирине бола тахан,
Эки кьаура кюрешелле сынмазгъа,
Жазыуубуз экисине,
Ушай болур? – деп, эсеме
Келди. Ала чыгъарламы сау жазгъа?*

*Бирде кьарай төгерекеге,
Бирде кьарай мутхуз кёкге...
Къалай кьыйынд ышыкъ излеп сакълагъан?!
Эрке тюшле кёре бирде,
Бир насыплы болур жерде,
Атасындан жылыу табып жукълагъан?*

*Балаларын сагъынмагъан,
Туудукъларын танымагъан
Аталаны кӱрсек, салам берейик.
Ким сайлап алад атаны?
Жангылычларына аны,
Уллу Аллах кеси этер тӱрелик.*

*Ташны тешип чыкъгъан хансха
Ушан, чыкъдыкъ кышдан жазгъа,
Эсде къалды гюрен тартхан сууукъ ай.
Атам ючюн, Аппа болсам,
Кесим ючюн, Аття болсам,
Жашырсам да, кӱлом болад бирде сай...»*

Жыр бошалгъынчы къатымда олтуруп баргъан киши, чыналарын тобукъларына салып, къоллары бла бетин жабып барды да:

– Ух, – деп, сора, хауаны ичине терен тарта, таксичиге: «Пожалуйста, если можно, больше песни не ставь», – деп, бир жанына башын буруп, машинаны терезесинден дуппурла таба къарады. Таксист жырланы тохтатды. Ёлген атам эсиме тюшюп, мудах болдум, алай ол кишини жыргъа алай кемсиз нек этгенин ангылаялмай:

– Айып этме, къарындашым... Тапмыса? Машинаны тохтатып, бир суу-муу алырмы эдик? – деп сордум. Киши, башын бери бура:

– Тапма. Бу жыргъа тынгылагъанымда, неметдим да... Немеди... Кесим алай бош... Неме... Эсиме бир затла келдиле да... Да ладно, къойдукъ. Айып этме... Атым къалайды дейсе? – деп, ышаргъанча этди.

– Хасанды, – дедим.

– Мени атым Алийди, – деп, къолун узатды да, къол тутдукъ. Андан сора Алий, артына таянып, кӱзлерин кысып, бир талайны барды. Мен да, кӱзюмю кыыйыры бла бир анга къарай, бирде машинаны терезесинден къарай барама. Таксист жаш да, не эсе да мен билмеген бир тасханы билип, эки эринин къаты кысып тургъанча, чыртда ауузундан сӱз чыгъармай, машинасын жюрютюп барады. Машинаны ичи къуу-шуу болгъанды. Жӱгетей аягъындан огъары айланганбыз.

«Таксистге жарым хакъ тӱлер ючюн, бу къужур адамны да нӱгерге нек алдым? Андан эсе, толу хакъ тӱлеп, ох деп жырлагъа да тынгылай барсам керек эди», – десем да ичимден, тышымдан а:

– Алан, сени тыш къарамынг былай дюрсенирекча ¹ кӱрюннгенликге, Аллахды билген, сен жумушакъ жүрекли адам болурса. Атанг сау эсе, Аллах жүз жылла жашатсын, ауушхан эсе, Аллах жаннетли этсин. Мени атам а манга он жыл болгъан сагъатда, авария болуп, ёлюп къалгъан эди. Не этейик, Аллах алай буюргъан болур эди. Биз да беш башлы ууакъ юйдеги болуп кыйналсакъ да, жашаргъа кюрешдик, – деп, Алий бла ушакъны башладым.

¹ Дюрген – грубый, дерзский, хыны.

Алий, кёзлерин ачып, манга къарап:

– Да Аллах атангы жаннетли этсин. Немеди... Сеники да бир тюрлю уллу бушууду. Мени жазыуум а чыртда къатышхан бир къужурду. Мен атамы кёрмегенли бир къыркъ жыл чакълы болады. Бет сыфатын да унутханма. Больницадады. Къыйынды дегендиле да, энди анга бара турама. Да ладно, къойдукъ... – деп, Алий биягъынлай, артха таянып, кёзлерин къысды. Дагъыда, кёзлерин терк ачып:

– Айып этме, къалайды дединг атынг?

– Хасанды, – дедим, экинчи кере соргъанына онгсунмай.

– Айып этме, Хасан, биз экибиз бир бирибизни почти танымайбыз... Алай болса да, кёлюме себеп болур эди деп, бир айтайым... Айып этмезмисе?

– Да нек этеме айып, айт, – дедим, тамагъымы ариулай. Такси Элтаркъач башына чыкъгъанды. Кюн чууакъды. Алий, онг жанына башын буруп, жылтырай тургъан Минги таугъа къарай, хапарын башлады. Манга да он жыл чакълы бола эди, атам бизни кёюп кетгенинде. Атам ичгичи эди. Мен артда анамдан эшитгеннге кёре, атам аракъысыз болалмай, аракъы алыргъа уа ахчасы болмай, бек ахырында анамы ууакъ-тюекчиклерин жашыртын алып, аланы элтип, учуз сатып, алай ичип тебиреген эди. Юйде дауур-суююрню уа къой да къой. Гитчеликден окъуна атамы сарысмакъ ийис бла аракъы ийис бир бирине кёшулгъан ол жакханизим ийисни чыгъаргъан гырхы ауазын кёрюп болмай эдим. Атамдан кьоркыгъан да эте эдим... Алай эте туруп, бир ингирде ол биягъынлай ичип келди да, ёлдю-кетди деп, тангнга жаны кючден чыкъды. Жатхан жеринден тургъанлай, бети акъ учхун болуп, анама къарап: «Бюгече атамы тюшюмде кёргенме... Аракъы ичсенг, алай-былай боллукъса деп, бир къыйын затланы айта келди да, бек ахырында уа кьолунга Къуранны алып ант этип, ичгини кьоймасанг, мен санга Аллахны налатын берликме дегенди атам», – деди. Сора атам, атасындан кьалгъан эски Къуранны кьолуна алып, ант-кьырал этди. Ма алай бла чыртда ичмей бир талай заманны турду. Бир кюн мен школдан келгенимде, юйде дауур-суююр бола тура эди. Ичип тургъан атам бирде жалынган ауаз бла, бирде кьычырып не эсе да бир затланы айтып, анамы аллында кесин ариулап кюреше эди. Анам да анга, ачыуланьп: «Сени не сёзюнг, не башынг! Сен адаммыса?! Атангы Къураны урлукъду сени, алкаш!» – деди. Атам, шахшынлыча, кёзлерин жандыра, урду да анамы жыкъды. Мен тезалмай, жияп, атама мыллык атып, аны уругъа кюрешдим. Атам мени да жаягъыма урду да, кетди да кьалды. Ма ол кетгени бла кьайтмады. Сибирьледе айланган бир хапары да чыкыгъан эди. Мен а атамы юсюнден не азчыкъ да сагъыш этгенлей, аны шахшынлы кёзлерин кёргеним бла бирге кьулагъыма «шаркь!» деген таууш келе эди. Кёз аллыма жыгъылып тургъан анам келгенлей а, жиямугъум тамагъыма тыгъыла эди.

Арадан бир-эки юч жыл озгъандан сора, тебиреди атам манга письмочукъла жазып. Мен аны жазгъан письмоларын, окъугъан да этмей,

элтип отха ата эдим. Бир жолда уа бир саугъала зат да алып, школну ар-базына келип, сабийлеге айтып, мени чакъыртды. Чыкъмадым. Мен жашыртын терезеден къарап тура эдим. Атам, саугъачыкъларын да школну атлауучларына салып, акъырын бурулуп кетген эди. Мен алагъа барып тийген да этмедим. Школ сабийле чахчан эдиле. Дагъыда тура туруп, атам бир келди, дагъыда бир келди... Ахыр кере келгенинде уа, былай болду. Солургъа чыгъаргъа къонгуроу къагъылгъанлай, мен, класдан чыгъып, аягъым басханны кёзюм кёрмей, чабып, школну эшигинден арбазгъа чыгъама дегенлей, барып кесими бир уллу кишиге урдум да артха туракъладым. «Тохта, къайры эминагъа чартлайса?!» – деген таныш ауазны эшитип, огъары къарагъанлайма, атамы огъурсуз кёзлерин кёрдюм. «О, сенмисе, Алий?» – деп, атам, кёзлерин жумушата, аллыма атлады. Атамы кёзлерин кёргеним бла бирге къулагъыма «шаркъ!» деген таууш келе, аны ызы бла жыгъылып тургъан анам кёз аллыма келе: «Келме! Къуруп кет! Мен сени кёрюп болмайма!» – деп, жилип, юсюне чапдым. Ол, къаты къллары бла мени тутуп, къучакълагъанча, кесине кысып турду да, шош болгъанымда, мени бошлады да, бурулду да кетди.

Эрттеледе атам мени жаягъыма ургъанын кечерик эсем да, анамы уруп жыкыгъаны чыртда кёз аллымдан кетмей эди. «Уллу болуп, кючюм жетсе, мен да сени уруп жыгъарыкъма!» – деп, ичимден темирчилеп, дерт тутта эдим.

Ма алай бла жылла оздула. Анам да, харип, къарт болду, ауруучу болду.

Кюнлени биринде ауруп жатхан анамы ундуругъуну къатында олтуруп, жанына себеп болалсам деп, ушакъ этип кюрешдим. Сёзден сёз чыгъа келип, ол атам юйден кетген кюннге да жетдик.

– И-й, анам, атам, Къуран бла ант этип, талай заманны аракъы ичмей туруп, сора ол кюн нек ичген эди? – деп сордум.

– Ант этгенликге уа, санына бир кере аракъы сингип бузулгъан къаны болгъан адам тёзюпмю турлукъ эди. Ол кюнню эртгенбласында атанг, манга артыкъда иги болуп, ишге кетген эди. Жюрегим ишек этген эди аны игиликге ариу айтмагъанын. Сен да школгъа кетгенден сора, атанг, мычымай юйге келип: «Бюгюн таматабызны туугъан кюнюдю. Ол мени бёлюмню таматасы этерге сёз бергенди. Энди мен анга саугъагъа сагъат сатып алыргъа сюеме. Кесими да ахчачыгъым барды, алай а бир кесекчик жетмейди. Шо, ол жетмегенчикни сен бир бер манга...» – деди. Да не сёзю барды», – деп, барып, тёшек тюбюне къарасам, ахчачыгъым жокъ. «Сен амандан сагъат алгъын, гудучу! Къанымы ичип бошадынг да! Сен адам боллукъ адам туююлсе! Къуруп кет юйден, гудучу!» – деп кыстадым. Хыйла кёзлерин бери къаратып, отказны уруп тургъан болмаса, чыртда ахчаны алгъанма деп, боюнуна алыргъа унамады. Мен а анга ийнанганмы этерик эдим. Талай кере алдагъаннга, урлагъаннга ким ийнаннады. Ма аны бла кетди, итимча. Сора дагъыда, уялмай, бир кесекден, иги ичген да этип, къайтып келди. Ол да келип тургъанлай, сен

да школдан келип кьалдынг. Андан арысын сен кесинг кёрдюнг... Мени да уруп жыкьды, сени да жаягьынга урду да кетди, Аллах урлукь!» – деп, ауруп тургьан анам жилияды. Мени да тёппе тюклерим ёрге туруп, анама кьошулуп жилиадым. Анамы жангы хапары мени ичими кюйдюрюп бара эди. Мен ауругьан анама жукь болуп кьалады деп кьоркьгьандан, жукь айталмай жилиай эдим... Мени жилиауум уллу жилиау эди...

Ол кюнден сора кёп да турмай, анам харип ауушду. Мени кёп айтырыгьым болуп, анама айталмай кьалдым...

Ол атам юйден ахыр кере кетген кюнню ал кюннюнде мен школ артында олтуруп тургьан абадан жашланы кьатларына жууугьуракь баргьан эдим. Ала ахчагьа карт ойнай эдиле. «Кет, жашчыкь, былайдан!» – деп, бир-эки кере айтхан эдиле. Мен а, аланы оюнларына сейирсинип кьарарыгьым келип, кетмедим. Ол жашланы бири: «Пацан, ахчанг бар эсе, сен да ойна. Акьыллы пацаннга ушайса, сен кьытарыкьса барыбызны да. Давай, кёрчю», – деди. «Школда чай иче туурса», – деп, эркелетип, атам берген бир сомлугьум бар эди да, аны хуржунумдан чыгьарып, ойнагьанланы тюз кьатларына барып сюелдим. Ол жаш, сомну кёргенлей, эси кетип, терк окьуна мени оюннга кьошду. «Бу карт бу картны жабады, ангыламагьан затларынгы мен юйрете барырма...» – деп, бир затланы юйретди. Мен сомуму ортагьа салдым. Кьысхасыча айтханда, ал кезиуде кьаллайла кьыта эсем да, ол уллу жашланы капеклерин мен кьытып бара эдим. Бир кесекден а ала кьытып башладыла. Ол мен аладан кьытхан капеклени да, мени сомуму да артха алдыла. «Мен энтта ойнайма!» – дедим. «Ахчанг жокьду!» – дедиле. «Сомуму кьайтарыгьыз!» – дедим. Карт ойнап кьытдыргьанны ахчасы ызына кьайтмаучусун ангылатдыла. Бек ахырында: «Ёнкюч берейик», – дедиле. «Беригиз, ойнайма!» – дедим мен, кьызынып. Кесими сомуму он кере кесиме ёнкючге бердиле. Он кере да кесими сомуму кьытдырдым да, башыма 10 сом тёлеу тюшдю. Мен жилиадым. Ол мени оюннга кьошхан жаш: «Пацан, сен эр кишимесе, кьатынчыкьмыса?! Эр киши эсенг, жилиама да, бери тынгыла. Бизни карт ойнай тургьаныбызгьа ма анда таудан бандитле кёзюлдюреуюкле бла кьарап тургьандыла. Карт ойнап, кьытдырып, ёнкюч да алып кьайтармагьан пацанланы ала бир кюнню сакьлайдыла да, андан сора кече келип, ёлтюрюп кетедиле. Ангыладынгмы?!» – деди. Мен, сескекли болуп, таула таба кьарадым. «Ангыладынг эсенг, юйге барсанг, атанг-ананг ахчачыкьларын жашыргьан жерден 10 сомну ал да, чыртда кишиге жукь айтмагьанлай, келтирип бизге берирсе! Мен да элтип ол бандитлеге берликме. Ангыладынгмы?!» – деди, иги хыныракь. «Ангыладым», – дедим шошуракь. «Ангыладынг эсенг, дуй отсюда!» – деди биягьы. Мен кетдим. Ма алай бла ол кюн анамы тёшек тюбюнден Ленинни баш токьмагьы болгьан кьызыл 10 сомну мен, урлап, экинчи кюн элтип, ол жашха берген эдим.

«Ой, хайыуан! Ой, эшек мыйы ашагьан! Ой, кесини, атасыны, анасыны да жазыууларын 10 сом амалтын кьурутхан ибилис бала!» – деп, Алий кесини мангылайына жумдуругьу бла эки-юч кере урду.

Алийни алай этгенинден, элгенип, абазалы таксичи жаш да терк арт-ха къарады. Киши кишини урмагъанын кёргенинде, кесини элгенингенинден уяла, аны жуудургъан халда: «Вот и мой аул!» – деп, машина кыйырына жетип башлагъан Красный Восток эл таба кълун созду.

Барабыз жукъ да айтмай, абаза элден да ётдюк.

Керти кертиси да, Алийни айтхан хапарына жюрегим кыйнала, аны тамам жазыкъсындым. Болушур мадарым а жокъ.

Терезе элге жетерге, Алий:

– Шо, бир тилегим барды. Бек ашыкъмай эсенг, Учкекенде район больницагъа мени бла 5 минутха бир кирип чыгълалмазмыса? Атам кыйын ауруп, анда жатып турады... – деп билдирген эдиле. Кесим жангыз кирирге бир бек уялама. Сен мени ары киргизирсе да, чыгъарса да кетерсе, – деп тиледи.

– Ашыгъышма. Мен ол тюбер адамыма телефон бла сёлешейим да, бир кесекчик сакълар, – дедим да, къл телефонум бла ол адамгъа сёлешип, тюбер заманыбызны болжалын сагъат жарымгъа создум.

– Сау бол, сау бол! Аллах ыразы болсун! – деп, Алий тамам ыразы болгъанын билдирди. Ючкекеннге келдик. Чыртда кыймаздан таксичиге толу хакъны Алий кеси тёледи. Больницада соруулай барып, Алийни атасы жатхан палатаны тапдыкъ.

Жаны тюгел чыкъмай тургъан бир арыкъ къарт кишичик юч-тёрт ундурукъ сыйынган палатада кеси жангыз жатып тура эди. Къарап бизни кёргенлей, жаны ызына бегигенча бола, ышарыргъа кюреше:

– Танып кыйдум, Алий, сенсе да? – деди.

– Менме, атам! – деп, Алий аллына атлап барып, ийилип, кыймылдаялмай тургъан атасын къучакълалды.

– Къалай иги этдинг келгенинги... Бу хужу ауруу онгуму алгъанды да, кыйрыкъ болмаз... Алай а энди мен муратыма жетдим... Кеч мени, жашым, кеч мени... Ананг иги ана эди, жаннетли болсун... Мен иги ата болалмадым... Кеч мени...

– Сен кеч мени, атам, кеч мени, – деген Алийни, тамагын жырып чыгъып келген базыгъыракъ ауазы да иничкергенча бола, сырты кълтырай, атасына кълпланып, сабийча жилий эди.

Мен да, андан ары кёллеримден саркъып келген жилимукъллагъа ие болалмай, 35 жылны мындан алгъа акъ кебинликге чулганып, юйюбюзню ортасында сал болуп жатхан атамы мутхуз сыфаты кёл аллыма келе, ичимден Алий бла атасына: «Насыплыла...» – дей, къл жаулугъум бла кёллерими сюрте, палатадан чыгъып кетдим.

АЙНЫМАЗЧА БОЛДУЛА

Таурух

*Камсыклыкъны ², мардасы бла къабыуну,
Уллу къауум кёрселе да тёзерле.
Келишимеклик, халкъда бирлик болмаса,
Тюз битлени эзген кибик эзерле.*

Халкъ жырдан

Эртте-эртте, чегет талада отлай тургъан бир мазаллы ууанык, кюн ортада къызыу болуп, чегет салкъын таба теркирек атлады. Агъачны къыйырындан кире тебирегенлей, къалай да болсун, эсгермей, мазаллы терекни сынган бутагъыны бери чыгъып тургъан жютюсюне къабыргъасын ышыды да, сыдыртып, аз-мазчыкъ къанатды.

Ол кезиуде ууаныкны юсюнде сау бир айдан артыкъны жашагъан, ашагъаны жарашхан бир семиз битге ол сыдырылгъан жерден узакъ болмай тургъаны себепли, хазыр аш тюшдю. Къысхасыча айтханда, ол дыммызка бит, къандан тоялгъаныча бир тоюп, сора, арлакъ барып, «ох-ох-ох» дей, кеси кесини тоя билгенине тамам ыразы болуп, асыры кёп ашагъаны санларына ауурлукъ эте, андан ары барыргъа къарыуу жетмей, кёкюрегин ууаныкны жылы терисине салды. Алты аягъын да кенгине жайып, ючгюлрек хамхотуну ³ эки жанында орналгъан узун мыйыкъларын да аллына созгъанчаракъ эте, къалкъыр умут этди.

Иги арлакълада жашагъан, не кёп ашаса да, ичин уу тарагъанча, санына эт къонаргъа унамагъан бир къангич бит да, аш ийисни сезгенинде, къалын агъачны ичин жырып келгенча, ууаныкны тюклерини аралары бла кесине жол ача, тири къымылдап, ол къан ийис чыкъгъан жерге жетди. Къалкъып тургъан семизка битни эсгергенинде, ичинден: «Сени ичинг жарылсын! Хар аш тюшер жерге биринчи сен жетесе. Ма былайда эм азы бла минг ач бит тоярча бир аш барды. Алай, ёлюп къалгъанлыкъгъа, сен бир битге хапар билдирлик туюлсе. Аны къой, уянып къалгъанынг болса уа, мени да къыстарыкъса былайдан. Андан эсе, сен уянгынчы тояйым да кетейим», – деп, къан болгъан жерге шыбыртсыз барып, жутланып, ашап башлады. Ашыкъгъаны амалтын къабыныны кесекчиги терс тамагъына кетди. Кесин тыяргъа кюрешсе да, тёзалмай, жётел этди.

Ол къалкъып тургъан дыммызка бит уянды. Къызаргъан кёзлерин ол арыкъ бит таба бура:

– Ачдан ёлген Арыкъай! Ол къанны чыгъарыр ючюн, мени къаллай бир къыйыным киргенди. Ой тыпырынг къуругъан, «Хазыр ашха – те-

² *Камсык* – сиркиу.

³ *Хамхот* – гимхот.

рен къашыкъ» дегенча этмей, мен уянгынчы бир кесек сакълап, соруп, эркинлик алып ашамаймыса?!

Арыкъ бит ичинден: «Юсюме чаба тебиресе, къачарма да къутулурма. Алай ол бусагъатда ауурланып тургъаннга ушайды. Тюз къолуна тюшюп къалмасам, мени бла кюрешир къарыуу да хазна болмаз», – дей, кёллене:

– Кесингсе, Дыммызкай, ачдан ёлген а! Алай ийманынг болсун, сен бу уллу жараны салып, бу къадар къанны чыгъармагъы эдинг... Не, биргенге ол дунягъамы алып кетериксе бу къадар ашны?! – деди.

– Мени къайры алып кетеримде сени не ишинг барды, ой бетсиз?! Аш меники эсе, меникиди! Тас бол былайдан, уяты-хаяты болмагъан!

– Тюйюлдю сеники! Тейриден келген затды бу! Сен а не уят-бетлени сандырайса? Кесинге бир къара! Сен асыулу бит тюйюлсе, сен хур-хур эте айланган, кирли мегежинча, бир затса!

– Ай, кётюрем гажи, сен терсине айланнгын, эки баш бармакъны тырнакъ ортасында къалгъын! – деп, Дыммызкай аякъ юсюне минерге суюдю, алай санларына айтханын этдиралмады.

Къачаргъа хазырланган Арыкъай, аны халын эсгерип, андан да батыр бола:

– Мен тюйюлме гажи, сенсе! Сенсе жүрегинде Тейриси болмагъан, аманлыкъдан, ашарыкъдан тоймагъан! Сенсе сиркелеринги кимден тапханынгы да билмей айланган, уялмагъан уялмаз! Менича адепни, намысны тутхан къангич къанлыла бла сен кесинги тенг этме! Мен – ким, сен а – ким. Ха-ха-ха...

– Ай, мен сени маймулну тиш орталарында къалгъанынгы кенгден къарап кёрейим! Къуруп кет былайдан дейме санга! – деп, хахайлады Дыммызкай.

Къысха заманны ичинде Дыммызкайны ёрге къобуп къалалмазлыгъын ангылагъан Арыкъкай, жүреги тамам хош болуп, ашын да ашай:

– Бир жукъгъа да кетерик тюйюлме. Мардасын билмей, ауурланнгынчы бир ашагъан, ачдан ёлген аштапарса сен! Жукъунгу да иги къандырып бошап, сора мегежинча тебирериксе, кесинге ушаш жийиргенчли сиркелеринги дунягъа жаратып. Сиз дунягъа азапха жаратылгъан мыс-мыс пародасыз!

– Сен амандан мыс-мыс болгъун! Сеничала зарланган этедиле мени кирсиз сиркечиклериме. Мен ёлсем, мени ызымдан талай сиркем къаллыкъды, сени ызынгдан а киминг къаллыкъды, ёлсенг, киминг жилярыкъды, о, хашген⁴?!

– Жиляу эте олтургъун сен! «Кёп жыйын да... не эсе да бир жыйын» дегенлей, сени сиркелерингчаланы къалгъанларындан эсе, къалмагъанлары игиди! Сиз азапсыз дунягъа!

– Хо, сен зар гажиге сорады Баш Тейри кимни къоярыгъын, кимни къоймазлыгъын. Биз Тейри бла сайланган семизкай пародабыз! «Кёп-

⁴ *Хашген* – мискин.

ню насыбы да кёп» дейдиле. Биз кёп болсакъ, кючлю боллукъбуз, кючлю болсакъ а, не да бизники боллукъду. Ма бусагъат кычыргъанлай, бизникиле жетерикдиле. Андан эсе, тас бол былайдан! Бу аш болгъан жер бизникиди.

– Атангдан къалгъан жер болур?! Мен да кычыргъанлай, бизникиле да жетерикдиле, кёрюрбюз сора, кёпден кёп ёлюр, аздан аз ёлюр...

– Кыыс дейме кесинги! Бизникиле жетселе, сизни пара-чара этип, къалгъаныгъызны да кесибизге къул этерикбиз.

– Атангы башы къул этерсе, биз да кесибизни сакъларча, жакъларча бир барбыз. Сиз нафыс ючюн, къан ючюн, эт ючюн уруш этериксиз, биз а сыйлы бит атыбызны сакълар ючюн, ийман ючюн, намыс ючюн, бет ючюн уруш этерикбиз. Ма олду – къангич къанлы битлени фикирлери.

– Фикирлеринге итим къуссун! Кет былайдан! Кетмей эсенг, мен къуугъун салып кычырама!

– Сен кычырып, мен да кычырып, уллу уруш болуп, былайда кёпле кырылгъандан эсе, бу ауурланып, кымылдаялмай тургъан сакъатында мен жангыз сенден бошайым да къояйым! – деп, Арыкъкай, ууанык туюню туюнде тургъан хайт деген бир зыгъыр кесекни алып, Дыммызкайны уруп, башын чачаргъа деп, аллына атлады.

– Тохта, юйюнг къурумагъан, кертда дегеннге сен алынганмы этгенсе?.. Керти кертисин айтсакъ, сиз, биз да битлебиз, не башхабыз барды. Кел, андан эсе, экибиз шуёхла болайыкъ. Сизникиле, бизникиле дегенлени унутайыкъ да, хайда, къуру экибиз бай болайыкъ да, бу мелхум жерде жашайыкъ, – деди Дыммызкай.

– Угъай! Сен да кесингикилени, мен да кесимикилени чакъырайыкъ да, туююш-уруш этмегенлей, барыбыз да тояйыкъ.

– Барысына да жетерик туююлду аш.

– Жетгенича жетер.

– Былай кел сора, иги жарашдырып, оноу этейик...

– Угъай, къатынга барсам, сен, мени тутуп, бир хыянат⁵ этерге боллукъса.

– Этерик туююлме...

– Ант этчи Баш Тейри бла бла.

– Неме,.. Баш Тейри бла ант этеме...

– Алай эсе... – деп, Арыкъкай Дыммызкайны къатына келди.

– Да башлайыкъ сора оноуну, – дей, Дыммызкай, кёз марай келип, сермеп, Арыкъкайны аягъындан буууп, кесине тартып башлады. Арыкъкайны кычырыгъы жер жарады, жети кёкге чыгъады. Дымбызкай да, сескекли бола, кычырып тебиреди.

Кёп мычымай, арыкъкай къанлы битле да, дыммызка къанлы битле да къуугъуннга жетдиле. Къан чыкыгъан жараны тегерегинде бит уруш башланды. Ууаныкны юсюнде бир жолгъа, бир жерге быллай бир бит ёмюрге да жыйылгъан болмаз эди.

⁵ *Хыянат* – аманлыкъ.

Ууаныкны жарасы асыры кичигенден тѣзюмю кѣуруп, кѣачалгъаныча ыстауаты таба кѣачды. Аны кѣачып келгенин кѣрген иеси, сейир-тамаша болуп, ууаныгыны кѣатына барды да, иги эслеп кѣарай келди да, керти сейир-тамашаны кѣрдю. Ууаныкны жарачыгъыны юсюнде битле кѣыжгъыл-мыжгъыл, кѣалабалыкъ⁶ бола тура эдиле.

– Ай кѣан ичген начасла, бошап кѣойдугъуз да ууаныгымдан! – деп, ууаныкны иеси кѣош таба ашыгъыш кетди.

Кѣп мычымай, ол киши ишхилди эмда жюзюм сюекчиклени эзгенинде чыкѣгъан жаугъа дагъыда бир хансланы кѣошуп этген ачы дарманын алып жетди. Тебиреди сора бир бирин кесе тургъан битлени юслерине ол уу дарманны жагъып.

Семиз ууаныкны юсюнде ох деп жашап тургъан битле, эки кѣауумгъа юлешинип, уруш этгенлери амалтын, бирден кѣырылып тебиредиле. Бек аз бѣлекчик а бирер жары кѣачып кѣутулду. Алай а ала да санларына ачы дарман жагъылгъан ууаныкны юсюнде ѣмюрде да айнымазча болдула.

⁶ *Кѣалабалыкъ* – кѣаугъа.

АТА ЖУРТУМ – АЛАН ЖУРТУМ

(жыр)

Ата журтум – алан журтум зорлукъ отда кюл болуп,
Кюл аш болду зордан кьалгъан тажал алан урлукъгъа.
Ата шартынг – алан шартынг журтха тама, кёл болуп,
Андан ичдинг, андан чакъдынг, бойсунмадынг зорлукъгъа.

Эжю:

Жашна, халкъым, Теркден жете Лабагъа!
Гюл кюннгеча, бур бетинги Кябагъа!
Ана тилинг – баба тилинг – шумер тил,
Аллах берген сыйлы тилни этме кюл!

Тинин, динин, жерин сакълай ёлген жигит эрлени,
Шейит болуп кетгендиле хур жаннетге жанлары.
Къанлы жаула журтха чаба, жара салгъан жерлени
Битейдиле журтну сакълай ёлгенлени санлары.

Эжю.

Хей, кыйынлы, тажал халкъым, сен сынагъан кыйынлыкъ
Кёплюк этер сау дуняны халкъларына, жерине,
Жашна, халкъым, жауларынгы акъыл бла, билим бла жыкъ,
Тири атлай, намыс сакълай, чыкъ насыпны тёрюне!

Эжю.

Жаша, халкъым, сен сынама энди сюргюн, къазауат!
Сен кёргенден кери этсин Аллах адам улусун!
Жесирликни сезиминден жүрегинги тазалап,
Азатлыкъгъа юйренирге Уллу Аллах буюрсун!

Эжю.

КЪАРАЧАЙ

Алан халкъны аслан кёллю баласы,
Тау намысны оюлмазлыкъ къаласы,
Хар не тюрлю хазнадан да – жеринг бай,
Акъыл сёзлю, дугъум кёзлю Къарачай!

Тау башлада эримеучю къарынгы,
Субай санлы жашил наратларынгы

Тоялмайма кёзлерим бла ийнакълай,
Акъ башлыкълы, жашилчепген Къарачай!

Алма терек чакъгъан кюнде, эшикде
Жукълап тургъан балачыкъны бешикде
Тылпыуундан тогъугъанча, мен алай
Солуучума тау хауангы, Къарачай!

Таудан саркъып, кёкге чыгъып жауарыкъ,
Ахыр кюнде санларымы жууарыкъ
Сууларынгдан, мен ичеме тоялмай,
Ана кёлча таза суулу, Къарачай!

Саным сени топурагъынга къошулур,
Жаным сингип тау хауанга, хош болур,
Ажалым да айырмазча, мен алай
Байланыпма санга, шыйых Къарачай!

Кёзбау сёзге сен бёлдюртме эсинги,
Сакъла, жакъла, Шам Къарачай, кесинги!
Сюргюнде да болмагъанды кёлюнг сай,
Ата журтум, ана сютюм, Къарачай!

Керек болса, амалчы бол, сен алай,
Терк бюгюл да, женгил тюзел мычхылай,
Кес зорлукъну, сен ашыкъмай бек чыдай,
Хаман жылы болсун юйюнг, Къарачай!

Намыс болсун жүрек хантынг, Къарачай!
Бирлик болсун ёмюр антынг, Къарачай!
Бай тилинги, хур дининги сакъла, жай!
Адам санынг минг къат ёссюн, Къарачай!

КЪАРАЧАЙНЫ КЪОБАНЫ

(жыр)

Ёзенлени, кенг тюзлени
Суусапларын къандыргъан,
Минги тауну жүрегини
Къан тамырыса, Къобан.

Эжиу:
Къарачайны Къобаны,
Минги тауну кёк къаны,

Алгышлары къартланы,
Таркъайма минг жылланы!

Жаз башында кемсиз аза,
Къулакъ суудан уяла,
Жайда – боза, къачда – таза,
Къыш болса уа – мияла.

Эжиу.

Сени сууунг – мени къаным,
Ёхтемлигинг кёлюмде.
Сабыр болгъанлыкъгъа ангым,
Женгиллигинг халимде.

Эжиу.

Энди халкъым термилмесин
Сенден уртлам уртларгъа!
Ачлыкъ жетип кюсемесин
Ташларынгы жаларгъа!

Эжиу.

Сынамазча халкъым къуулукъ,
Ёмюрде да болма сай!
Этип турсанг халал къуллукъ,
Ыразы турур Къарачай!

Эжиу.

ТЮЕЛЕ

Ата журтха элтген жолла кесилип,
Онглуракъла чыкъдыкъ энтта бир жазгъа.
Тюе жыйын барад къумну тизилип,
Ала бара болурламы Кавказгъа?

Башчы тюе кёллендиред жыйынын,
Тири атлайд, ант этгенча талмазгъа.
Башчы болса, бир оноугъа сыйынып,
Сюркелип да жетер эдик Кавказгъа.

Кесинг онгсуз болсанг, кимге не айып?!
Кюн таякъ да – къамчид мында онгсузгъа!
Тюеле уа кетгендиле, ташайып,
Ала жетген болурламы Кавказгъа?

Жол азыгы боллук эсек да жолда,
 Кюрешейик башха журтда кьалмазгъа.
 Ёлмей жетген, насып кёрген ол анда
 Ёлгенледен салам айтыр Кавказгъа!

Бу журтсузлук барад, бизни тюп этип,
 Энтта саулай чыгъарбызмы биз жазгъа?
 Ёлгенлени сыртыбызгъа жюк этип,
 Атланайык, мадар табып, Кавказгъа!

Ёлгенлени жүреклеге жюк этип,
 Атланайык, мадар табып, Кавказгъа!..

КЪАН ИЧГЕН ТАҢГ

Ма бу кече бир кьарангы кечеди,
 Букьдуралмаса да жүрек жарангы.
 Танг кечени кьара кьанын ичеди,
 Кёгереди кьансыз болгъан кьарангы.

Чырт эсине келтиралмайд сер башым...
 Тынгысызма тас этгенча жугьуму,
 Журтха насып излей кетген сагъышым,
 Къалайлагъа алып кетди жукьуму?

Жукьламайын чыкьдым энтта бир тангнга, –
 Дең, мен кимден излерикме бюсюреу?
 Сый ким берир кьол бла тутулмагъаннга?
 Гыржын, кийим, кёзбау, махтау – халкь излеу.

Халкь – жыйымдыкь, миллет шарты жокь аны,
 Миллет деген – халкь ичинде бёлекчик,
 Ол жүрюйдю ауузундача кьаманы,
 Ол – Аллах бла халкь ортада келечи.

«Миллет санда болгъан ием, кьайтдым», – дейд,
 Насып излеп, кьуру кьайтхан сагъышым,
 Белгисизлик жарсыуларын керелейд,
 Умутундан бийик болур кьарышым?..

Сау кечени бошха кетип кьыйыны,
 Жангызлыкьгъа нёгер болду ол бюгюн,
 Ушакьлары мутхуз этед мыйымы...
 Себеп берген – чыгып келген кьачхы кюн.

КЪАЛАЙ КЪЫЙЫНДЫ

Мен кёрмедим ата жылыу,
Сен кёрмединг ата жылыу.
Бир сууукъ къыш Аллах бизни тюбетди.
Сёзлерибиз бола асыу,
Бизден кесек кете жарсыу,
Заман бизни жылы жазгъа тебиретди.

Тюзде къарны сюрсе боран,
Бир бирине бола дагъан,
Эки къаура кюрешелле сынмазгъа,
Жазыуубуз экисине
Ушай болур, – деп, эсима
Келди. Ала чыгъарламы сау жазгъа?

Бирде къарай тегерекге,
Бирде къарай мутхуз кёкге...
Къалай къыйынд ышыкъ излеп сакълагъан?!
Эрке тюшле кёре бирде,
Бир насыплы болур жерде,
Атасындан жылыу табып жукълагъан?

Балаларын сагъынмагъан,
Туудукъларын танымагъан
Аталаны кёрсек, салам берейик.
Ким сайлап алад атаны?
Жангылычларына аны,
Уллу Аллах кеси этер тёрелик.

Ташны тешип чыкъгъан хансха
Ушاپ, чыкъдыкъ къышдан жазгъа,
Эсде къалды кюрен тартхан сууукъ ай.
Атам ючюн аппа болсам,
Кесим ючюн аття болсам,
Жашырсам да, кёлум болад бирде сай...

ЧАВЫУЧУ АТ

Хар инсаннга чекгендиле тенг багъа,
Бу жорукъгъа бирле суйюп бойсуна,
Таза къанлы, чапхан атны арбагъа
Жекгендиле, хамыт салып боюнуна.

Анга къарап, кенгдирелле кёллерин
 Муккур сыртлы, боюнлары базыкъла...
 Тюз этерик кибик зарлыкъ беллерин,
 Субай атны табалайла мыжыкъла:

«Бир кёр энди, бизни бла тенг баралсанг?!
 Бизге санга къаралгъанча къаралса,
 Чапхан неди?! Керек тюлдю къуу чариш!
 Багушланы ташыгъанды керти иш!»

Азып, мулхар жугъу болуп тюклери,
 Чабыучу ат багушлада ишлейди.
 Эсге салса чарсда озгъан кюнлерин,
 Себеп излеп, кёкге къарап кишнейди.

БИР СУУУКЪДУ

1. Чорбат чыпчыкъ

Акъжал боран эсирикден
 Ойнакълайды орамлада,
 Сен а, юшой, чорбат чыпчыкъ,
 Олтураса жангыз кесинг,
 Узакъ болмай тереземден,
 Наз терекни бутагъында,
 Айт, кыйынлы, кимге тансыкъ
 Бола болур азгъын эсинг?

Къайдадыла бюгюнлюкде
 Сени жайгъы кеф шохларынг?
 Арагъыз а энди сизни
 Къыш бла жайча башхамыды?
 Толмай къалгъан болурламы
 Этген ашхы муратларынг?
 Огъесе уа ёхтемликден,
 Тининг сууукъ ашхаммыды?

Къыямада чыпчыкъланы
 Ышыкълары – жылы чорбат...
 Къалгъанлагъа ушамагъан
 Бир жанмыса алгъындан да?
 Ай, алай а жангыз къалгъан
 Бир кезиуде кьоркъунч болад
 Сууукъдан да, тап атадан
 Жылыу тапмай къалгъандан да!

Сени кибик жангызлыкъны
Сынагъанла бир кёпдюле,
О, боллукъду кыйналгъанынг,
Тереземден кир сен юйге.
Бизни сакълагъан бар эсе,
Биз барайыкъ ойнай-кюле,
Эсибизге кемсиз узакъ,
Кемсиз жууукъ жайгъы кюннге.

2. Тенгим – сыннган къанатым

Бу кыш чилле кыймай кутсуз кылыкъны,
Орнатады тинде инамсызлыкъны,
Ышыкъ излей, абрек чыкыгъан тиниме,
Атланганма жоюлмазлыкъ тенгиме.

Юйде жокъду тенгим, аны билеме,..
Ачхычым бард, ачама да киреме,
Межгитдеча тазачыкъды ишчиги,
Бир сууукъду, бир сууукъду пешчиги.

Акъ кыагытча кёрюнеди кыабыргъа,
Сагышымда сёз жазама шош жыргъа.
Сабыр-сабыр кюзгю бола «кыагытым»,
Андан кыарап тенгим – сыннган къанатым –

Селешеди: «Сау бол жокълагъанынга...
Чорбат чыпчыкъ болуп жаным, юйюнгю
Жокълаучанды. Кёрюченсе, сен анга
Тёгюученсе, мудах болсанг, кёлюнгю.
Санларымдан хапар сорма, кёресе,
Мен кыынында тот ашагъан кыамадан
Башхам болмай, ма турама тынч-эсен...
Кыйын жашау ашхыд кыабыр тынчлыкъдан!
Кыйын жашау – таза жашау адамлыкъ,
Сен кёрлюксе энтта ненча пасыкъны?!
Мудах болма, туудурады мудахлыкъ
Кемсизликни – Жабрайилни насыпны.
Кемсизликди жүрекдени тар этген.
Тар жүрекли – келечиси бушууну!
Кенг жүрекди хар нени да бар этген,
Олду ара багъанасы жашауну!
Сеничала бу жашаугъа – багъана...
Жауунгу да ышарылып тут кёолун,
Жашаудан да болмаз эди магъана,

Хар адам да билсе кеси болумун.
 Аманлыкъны кючюн алгъа кёралгъан,
 Сёз бла аны жыкыгъан – борчу жырчыны,
 Ол кюрешге кесин саулай бералгъан —
 Олду халкъны тини, сууу, гыржыны,..
 Алай халкъдан кесин суйген жырчыны
 Айтыр сёзю тауусула тебиресе,
 Билдирирге излемейин ол аны,
 Дауур ачад, жаулары уа – ол, мен, сен,..
 Ашыгъады замансызлай кетерге,
 Атын «Азап чекген шыйых» этерге.
 «Шыйых» болма, сен адамча жашап кет,
 Сёз тапмасанг, сабийлеге хойнух эт..
 Кеси кесин жойгъан — олду эм тынч иш,
 Ол иш адам баласына — баш бедеш!
 Бир болгъаед жашар мадар жангыдан,
 Къартлыгъымда манга боллукъ таянчакъ
 Балалагъа ишлер эдим оюнчакъ
 Манга къабыр къалакъ боллукъ къангадан!
 Ёлген бола кёре эдим акъыллы,
 Кишиге уа керек болмайд акъылы.
 Бир кёп айтдым, мен бермейме санга дерс,
 Дунияда къаладыла жыр бла эс...
 Экиси да барды сенде, жигит бол!
 Хей, ашыкъма тутаргъа уа бери жол!
 Арт сёзюмю жүрегинге терен жаз!» —
 Дей, узакъдан узакъ кете, бола тас,
 «Кюзгю» «къагъыт» бола, къагъыт – къабыргъа,
 Мен къарайма къуруп тургъан тыпыргъа.
 Эшикдеча къар жауады жүрекде,
 Бир сууукъду, башлагъанма мен бузлай.
 Терезеге тие тургъан терекде
 Чорбат чыпчыкъ олтурады жангызлай!
 Мен шашамы башлагъанма, ай медет?!
 Жашау деген къалай татлы, сууукъ эд...

3. Къайтыу

Тау сахарны келе болур жукъусу...
 Бирем-бирем жукъланалла чыракъла,
 Жол жанлада сюелелле бирча узун,
 Акъ кийимли бегеуюлле – бусакъла.

Элгеннгенча, боран къояд жукъусун,
 Узун жолум ушамайды узакъгъа,

Терен солуй кышны кюнюш букъусун,
Мен барама жангызлыкъгъа къонакъгъа.

Ашыкъмайын келгенликге, киреме
Патарчыкъгъа, къайтарама эшигин...
Къабыргъада кыыл къобузну кёреме,
Ауаз беред, бард дегенча терслигинг.

Кыыл къобузгъа узалалла къолларым,
Бармакъларым къурч кыылланы жилията,
Кёз аллыма келе жашау жолларым,
Акъ тылпыуум патарчыкъны жылыта.

Кетген насып къайтырыкъгъа ушамайд,
Сууукъдан да бек кысады жангызлыкъ.
Гюнях ишни этдирирге унамайд,
Ышандыра бир белгисиз жарыкълыкъ.

ЁЗЕНДЕ КЁЛ

Уучу кибик, мени марап мудах сезим,
Деппанчыкъда олтурама жангыз кесим.

Жылтырайды кёл ёзенде, кюнюш кибик,
Чууакъ кёкден жерге тюшген юлюш кибик.
Кюнню алтын бармакълары таза кёлге
Кыысылалла, дыгъыл эте, жылыу теге.
Субай таула ышаралла, кёлге къарап,
Жашил къарта чепкенлерин аяз тарап.

Жырын жырлай, желчик келед, кёлге жете,
Кюзгю кёлню сыйдам бетин умур эте.
Толкъунчукъла бир бирлерин жеталмайла,
Жагъа тыя, кёлден чыгып кеталмайла,
Таш, къум жалап ызларына къайтадыла,
Келгенлеге жангы хапар айтадыла.

Жайгъы кюнню жылыуундан хауа, эрип,
Кёлге саркъа, жагъаларын кенгнге керип
Баргъан кибик, бу кёл манга жомакъ болуп,
Олтурама бу жомакъгъа къонакъ болуп.
Тазалыкъдан жылтырайды азгъын эсим.
Мараялмай, тюнгюлгенди мудах сезим.

БИЧЕНЛИКДЕ

Эрттенликде сууукъ сингнген таулагъа
 Кюн нюрюнден жылы чепкен бичеди.
 Чыпчыкъ жырла тынчлыкъ бермей хауагъа,
 Хауа кызып эрттен чыкъны ичеди.

Билеу жилин къурч чалгъыны ауузундан
 Ёлюм къара дуру тюпге къачады.
 Бёдене да, къутулдум дей ажалдан,
 Чёп башланы кълтырата учады.

Сепкилкъанат гёбелекке, хауада
 Уча келип, мант башына кьонады.
 Жюжю базар кьозгългъанды забада,
 Кюн тюбюнде жашил дуру онгады.

Бал чибин да хайыр тапмай тюшюнден,
 Бурунчугъун гокка хансха кёмеди,
 Бир кесекге солуу таба ишинден,
 Баш кётюре, кюн таякъны эмеди.

Тал терекчик, бир кезиуде шыбырдап,
 Аязчыкъны харифлерин окъуйду.
 Каска согъад сыбызгъысын алай тап, –
 Ол макъамны аяз кюсеп тогъуйду.

Кюннге бетин ачхан гюлча, хар жүрек
 Тазалыкъгъа кесин алай ачады.
 Жер кьууанчха болмагъанча чыртда чек,
 Хур табийгъат кългъылыны чачады.

ЖЫЛНЫ ЖЮРЮШЮ

1.
 Заман тартды эски жылда ахыр кылыны,
 Боран тилде ауаз берди сууукъ хауа.
 Ал баласы, жан баласы Жангы жылны —
 Башил айы чабып жетди къучакъ жая.
 Къар жауады жерге, кюмюш саугъа кибик,
 Хар бурчакъгъа насып сингип жаугъан кибик.
 Хей, Жангы жыл, къучакълайма алгъыш эте,
 Сени кёрмей кетгенлеге сагъыш эте.

2.

Къышны кючю тегерекге чачыла,
Аягъындан аягъы бла басады,
Бетинге да ийнелери чанчыла,
Буз кьолу бла кьолларынгдан къысады.
Кёзлеринге чырмау – кюмюш букъусу,
Тюшюрюрге излейд бузлу тузакъгъа.
Боран согъад, эрикдире кьобузу,
Къысха жол да ушайд кемсиз узакъгъа.

3.

Суу жабалакъ себелейди, кьаргъа кече,
Мылы кьар да сыртны, кьолну сабыр акълай,
Къара кючюн тас этеди къара кече,
Юшюген жер арыгъанды, тангны сакълай.
Жаралы къыш жүрексинип, кьайыр бола,
Ингил жаз да, кьышдан кьоркъуп, сабыр бола,
Ахыр кере жарсыталла онгсуз жанны,
Атдырмайын дуниягъа жазгъы тангны.

4.

Кьозу тишчик кибик ингил жанкъозчукъ
Ышыкъчыкъда кьалгъан кьарны тебере...
Къарынчыгъы тойгъан къара кьозучукъ
Ойнайд азгъын анасы бла тёбеде.
Жауун жуугъан хауа кемсиз тазады.
Жазны жашил мерекепли кьаламы,
Болгъан кибик кьолчугъунда баланы,
Кюн бетлеге гяхиник тилде жазады.

5.

Кюн таякъла, кючлерине кемсиз база,
Деу тауланы акъ сыртларын кьонгур эте,
Къарла эрип саркъадыла. Кьобан – боза,
Алып баргъан таш-агъачы дауур эте,
Хагок аяз, дауурладан кьоркъуп, юрке,
Ёшюн уруш эте, элге барады терк.
Акъ гюллерин кёк хауагъа сабыр бюрке,
Жашил кьарта чепкен киед алма терек.

6.

Кюн тегеди жерге эринчеклигин,
Теке кьалкъыу этед бурма табийгъат,
Жай бегитед жерде жашил чеклерин,
Хар бир жан да гюл ийисге табынад.

Кюн юреди от тылпыуун аламгъа,
Исси хауа къайнагъанча кёрюнед.
Суу жагъада терек салкъын адамгъа,
Суусап кибик, кесин алай кюсетед.

7.

Къум бла зыгъыр къатыш жолу ёзенни
Жолоучуну тунчукъдурад букъудан,
Топуракъ башлы, жашил чачлы юйлени
Уятады аяз ауур жукъдан.
Къара булут тау башына къапланад,
Къая жууап беред элия жётелге,
Хар бир жан да суу тамычыгъа жутланад,
Кёп сакълатдынг, жайгъы жангур, жет элге!

8.

Жибек атлес жабылгъанчад чууакъ кёк,
Кюн да алтын кирпичлерин кергенди,
Заман тигед табийгъатха тюлкю бёрк,
Жай а ахыр белгисине киргенди.
«Табийгъатха суйсенг махта, суйсенг сёк
Мени», – деп, кюз жайгъа ёхтем къарайды.
Жайгъа ёкюл болгъанлыкъгъа чууакъ кёк,
Айбат кюз а табийгъатны алдайды.

9.

Жарытса да тас этгенди кюн къарыуун,
Сууукъ аяз ёшюн урад къаялагъа,
Чегет тегед жерге алтын жиямугъун,
Такъыр болуп кетген жашил дуниягъа.
Чегет – сары, жауун – сары, жел да – сары,
Узакъ жолгъа атланганча дуния саудан,
Турналаны мутхуз ючгюл жаулукълары,
Сау къал эте, ташаяды къарамымдан.

10.

Санчыкълары жалан болуп, кемсиз азып,
Тал терекчик шууулдайды, аяз тарап.
Буз къысхачла тёрт жанындан бирде къысып,
Чокъуракъ суучукъ къалтырайды, кёкге къарап.
Булутла уа тамгъларын саладыла,
Омакъ кёкню мингжулдузлу кюйюзюне,
Бир-бирлери ёшюнлерин урадыла,
Эски айны голчу кюмюш мюйюзюне.

11.

Къулакъ суучукъ кибик болду ёхтем Къобан.
Санларына сууукъ чапхан жалан сабан
Ауругъанды, ахсыннганы – мутхуз туман.
Къанатлыла кетгендиле кыбыла таба,
Чыпчыкълагъа патчах болуп къара къаргъа,
Амалсыздан къулакъ тѣзед къаргъа жыргъа.
Жауар къарны келечиси – къалын кыырау,
Сууукълагъа тѣз дей, этед жерге жарау.

12.

Буз кюбе бла жабылгъанча битеу саны,
Кеси минип тургъан кибик кюмюш атха:
«Тынгылачы, менме жылны жюйюсханы!» –
Деп кычырад эндреуюк ай табийгъатха.
Заман тартад эски жылда ахыр кылыны,
Боран тилде ауаз беред сууукъ хауа.
Ал баласы, жан баласы Жангы жылны –
Башил айы жетерикди, къучакъ жая.

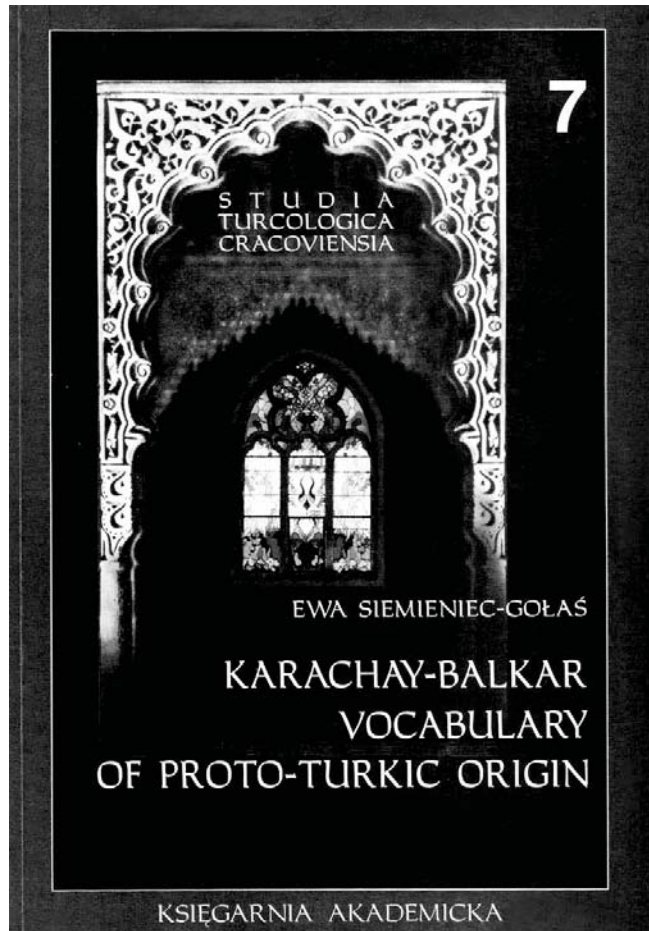

*Ахмат ГЛАШЕВ,
востоковед*

**«НЕИЗВЕСТНЫЙ»
СЛОВАРЬ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА –
ПОДАРОК ОТ ПОЛЬСКОЙ ТЮРКОЛОГИИ**

Госпожа Ева Шеменец-Голась является одним из ведущих тюркологов Польской Академии наук, является профессором и руководителем отделения тюркологии Института Тюркологии при Ягеллонском университете (Jagiellonian University in Kraków). Вообще польская школа тюркологии всегда была одной из самых сильных в мире. Достаточно привести такие фамилии мировой величины, как Ананиаш Зайончковский, Тадеуш Ковальский, Эдвард Трыярский, Станислав Стаховский и др.

Проф. Е. Ева Шеменец-Голась имеет большое количество публикаций по тюркской филологии востоковедению. Внесла она ценный и существенный вклад и в карачаево-балкарское языкознание. Ее фундаментальная работа «Пратюркская лексика в карачаево-балкарском языке» объемом 270 страниц вышла в свет в 2000 г. в Кракове в серии *Studia Turcologica Cracoviensia* (Вып. № 7). (Ewa Siemienieć-Gołaś. *Karachay-Balkar vocabulary of Proto-Turcic origin*. Kraków. 2000). Несомненно, это одно из лучших исследований по карачаево-балкарскому языку. Вряд ли можно еще указать на какую-либо работу, где так скрупулезно и тщательно отражены фонетика, морфология и лексика всех диалектов карачаево-балкарского языка. Особенно это касается цокающего диалекта карачаево-балкарского,

особенности которого до этого никто еще так полно не освещал, включая карачаево-балкарских исследователей (!). Достаточно сказать, что в фундаментальном Карачаево-балкарско-русском словаре (далее КБРС), вышедшем в свет в 1989 году в Москве в издательстве «Русский язык», цокающий диалект карачаево-балкарского вообще не представлен (!). Хотя автор не всегда точно отражает особенности этого диалекта, в целом ей удалось то, что до сих пор не удалось даже носителям языка! И это не удивительно, ибо за более чем 20 лет этот ценный словарь остается неизвестным карачаево-балкарским филологам и историкам. Никто из них не только сам еще не проделал такой титанический и важный труд, но даже не имеет его на своем рабочем столе, что кроме всего прочего, говорит о состоянии всего карачаево-балкарского языкознания! Между тем автор проделала огромную работу по сопоставлению лексики карачаево-балкарского языка с лексикой других тюркских языков и древнетюркских памятников. До нее такую работу в области карачаево-балкарского языкознания никто не выполнял.

Хотя, ряд важной и интереснейшей лексики, которая также относится к древнейшему периоду тюркских языков, в работе не отражен. Но это объяснимо. По словам самого автора, она мечтала услышать живую карачаево-балкарскую речь, поработать, так сказать «в поле», но политическая нестабильность в регионе в середине 90-х гг. не позволила осуществиться ее планам, и работа писалась по имеющимся у автора печатным источникам.

Несколько слов о графике, использованной автором. В целом графика использована довольно удачная (латинизированная тюркологическая графика). Она очень хорошо передает звуки и особенности морфологии тюркских языков. Однако в работе автора при этом есть ряд упущений, которые не позволяют передать правильно фонетику и морфологию карачаево-балкарского языка. Так, в работе звуки *кь*, *қ* (*q*) и *к* (*k*) передаются одной латинской буквой *k*, что не отражает действительного положения в таких словах, как *чыкь* ‘роса’ (КБРС, С. 742), которое в работе приводится, как *čik* (С. 79). Но нужно сказать, что проблема правильной передачи вышеназванных звуков и ряда других звуков (например, *ÿ/ÿ̇/y*, *ä/e*, *ö/o*, *ï/i*, *ÿ/uw*) в работах по тюркским языкам еще часто встречается. Тем более, что в различных тюркских языках эти звуки иногда имеют свои особенности.

Ряд архаичных слов неполно отражен в работе. Так, на стр. 148 приводится слово *sol* ‘левый’, которое фиксируется практически во всех тюркских языках, что и отмечает правильно автор. Здесь же приводятся ценные материалы других тюркских языков: чув. *sulaxaj* (<Mong.). Между тем в карачаево-балкарском это слово тоже есть:

балк. *солакъай*, карач. *солагъай* 'левша' (КБРС, С. 565). Это слово из разряда тех, которые представляют большой интерес для реконструкции тюркских языков времен Хазарского каганата и Волжской Булгарии. Таких карачаево-балкарско-чуваших параллелей довольно много. На стр. 103 автор приводит другое интересное слово *sarın* 'плач, причитание, оплакивать'. Это слово с данной семантикой автор находит еще в двух других языках: хакасском и кумыкском, отмечая особо этот факт и то, что в древнетюркских текстах оно не зафиксировано. Действительно данного слова в указанных значениях нет ни в Древнетюркском словаре (ДТС), ни в словаре В. В. Радлова. Однако, слово *sarın* в форме *sarna* и в значении 'оплакивать', 'плакать', 'рыдать', 'скорбеть' есть в крымском и трокайском диалектах караимского языка. В этих же диалектах караимского языка есть слово *sarnav* в значении 'плачь', 'рыдание', 'причитание', 'сетование' (КРПС, С. 466). И все же нужно отдать должное наблюдательности и дотошности автора, обратившего внимание на столь интересные факты архаичной и несомненно древнейшей тюркской лексики. Присутствие данного слова в карачаево-балкарском, хакасском, кумыкском и караимском языках – факт весьма замечательный и заслуживающий нашего пристального внимания, ибо такая лексика перебрасывает мосты в весьма отдаленные времена.

Ряд архаичных и вызывающих большой интерес слов не включен автором в работу (тем более, что ряд древнетюркских слов сегодня сохранился только в карачаево-балкарском языке). К таким словам относится, например, кар.-балк. *älliri* 'шкура жертвенного козленка' > *älliri çoppa* (обращение к божеству злаков и жатвы, грома и молнии, покровителя деторождения и семьи *Çoppa*). Это интересное слово известно в др.-тюрк. текстах в формах *elri*, *eldri* 'шкурка козленка' (ДТС, С. 170-171). Сегодня оно зафиксировано пока только у карачаево-балкарцев. В этой связи уместно привести интересное сообщение исследователя Кавказа Г. Ф. Чурсина: «В Карачае мною собраны в 1914 году подробные сведения относительно «Чоппы». У карачаевцев под названием «Чоппаны ташы», т.е. «Камень Чоппы», были известны священные камни, почитаемые народом. «Чоппа», по объяснению карачаевцев, был каким-то богом, к которому обращались во всех важных случаях жизни. Ежегодный праздник Чоппе устраивался весной. Около «камня Чоппы» ставили из жердей козлы и к поперечной перекладине их подвешивали за ноги серого козленка. Козленка раскачивали за рога, он кричал, а молящиеся устраивали вокруг хоровод и пели песню «*Эллири Чоппа*». По окончании церемонии козленка варили и ели...» (Чурсин Г. Ф. Осетины // Этнографический очерк. Тифлис, 1925). В данном случае мы имеем уникальный, дошедший до наших дней древнейший тюркский

религиозный термин. Основным его значением в древнетюркских языках было «*шкура жертвенного козленка*», как правильно отмечают некоторые (Биджиев Х. Х. Тюрки Северного Кавказа. Черкесск. 1993. С. 276). Именно это значение приводится в ДТС (в качестве источника С. Е. Малов указывает Словарь Махмуда Кашгарского (МК I 127). Интересно, что балкарцы до сих пор козленка называют уменьшительно-ласкательным *цапай* или *цапайцыкъ*, т. е. ‘козленок’. При этом есть обычное слово *улакъ* или *улахцыкъ*, но, когда козленка хотят приласкать его, называют именно *цапай*. Это слово сохранилось и в алтайском, и телеутском языках: *чān* в значении ‘детеныш козули по первому году’ (Радлов. III. 2. 1916). Интересно, что это слово также сохранилось в украинском языке, куда проникло из тюркских языков: кар.-балк. *цапай*, алт. *чān* > укр. *цап* ‘козел’. Но следует сказать, что даже в вышеназванном академическом фундаментальном словаре карачаево-балкарского языка, авторами которого являются карачаево-балкарские филологи, слово *эллири* (*älliri*) не сопровождается его др.-тюрк. эквивалентом. Оно, как ни странно, не сопровождается переводом, а лишь приводится кратко: «эллири: ~ чоппа возглас при проведении языческих религиозных обрядов» или на другой странице: «чоппа этн.: эли ~, элири ~ название божества в языческом пантеоне карачаевцев и балкарцев, в жертву которому приносили козленка; ~ны таши культовый камень у селения Учкулан» (Карачаево-балкарско-русский словарь. М.: «Русский язык». 1989 (далее КБРС), С. 767, 736). Как видим весьма кратко и неполно. К таким же уникальным и крайне интересным древнетюркским словам, которые сегодня сохранились в карачаево-балкарском языке относится терминология игры в кости, т.е. названия сторон астрагала (*альчика*), кар.-балк. *ašiq* (ашыкъ). В цокающем диалекте карачаево-балкарского языка, например, сохранились древнетюркские названия сторон астрагала (*çik, fok, çoŋka, qadir, tau, alçi*): ц диал. малк. гов. *çik*, др.-тюрк. *çik* (МК) ‘вогнутая сторона астрагала (альчика)’ (ДТС, С. 145) > *çik bök* (ц диал. малк. гов. *çik fok*) парн. игра в альчики, *çik turdi* [альчик] выпал на ‘чик’ (ДТС. С. 145). Однако, эти древнейшие названия сторон астрагала, сохранившиеся в карачаево-балкарском языке, не вошли даже в упомянутый нами капитальный КБРС. В него также не вошли и другие архаизмы, сохранившиеся только в ц диалекте, что видимо и явилось причиной невключения проф. Е. Шеменец-Голась этих слов в свою работу. Так, только в цокающем диалекте сохранилась древняя специфическая форма личного местоимения 3-го лица *aŋar* (вм. *aŋa* в литературном), что также встречается как в Codex Cumanicus, так и в древнетюркских памят-

никах (Памятник в честь Кюль-Тегина, малая надпись, 11-я строка)¹ и древнеуйгурских текстах: «*Älik äñç äzänin tiriłzü uzun – аңар мән полајын улук ну узун* – пусть Элик долго живет спокойно и здорово, я для него хочу быть с этой великой мудростью!».² Во всех остальных живых тюркских языках эта форма исчезла. В. Г. Кондратьев особо отметил эту форму, как характерное явление древнетюркских рунических текстов, расчлняя его так *aңar < ан+гару*.³

К таким же архаичным словам, неотраженным в работе, относится слово *сылтау (siltau)* ‘причина, повод’ (КБРС, С. 583). Это же слово есть и в хакасском языке в форме *сылтағ* (Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969. С. 329). Интересно, что В. Г. Егоров считал его специфической лексикой чувашского языка, которую он находил еще только в монгольском языке (А. С. Канюкова. Некоторые фонетические и лексические особенности чувашских диалектов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. 2. Баку. 1960. С. 202). Между тем, как видим, это слово присутствует в карачаево-балкарском и хакасском языках. К такой же лексике, не отраженной в работе автора, относится слово *цырца*, которое зафиксировано только в верхне-балкарском диалекте карачаево-балкарского языка в значении ‘тарелка’. Однако данное слово встречается также в алтайском и шорском языках: алт. *чырча* ‘небольшая деревянная чашка’, шор. *čyrča* ‘чашка’ > *čyrča alzam ə* ‘чашку мою возьми-ка’ (Г. Ф. Бабушкин. О шорской диалектологии // Вопросы диалектологии тюркских языков. 1968, С. 122). Эти слова, скорее всего, относятся к древнейшему пласту тюркских языков, к той эпохе, когда цепь (связь) между тюркскими языками Кавказа и Алтая еще не была порвана. Поэтому ее скрупулезное собирание и отражение в словарях крайне важно. Однако автору столь прекрасной работы этот пропуск простителен, ибо даже отечественные тюркологи, включая карачаево-балкарских, до сих пор не затронули данную проблематику.

В ряде случаев автор не совсем точно передает фонетические и морфологические особенности диалектов карачаево-балкарского языка. Так, на стр. 148 приводится слово *teli* ‘сумасшедший, ненормальный, дурак’. Но *teli* форма, употребляющаяся в чокающем диалекте карачаевском и баксано-чегемском говорах. В цокающем

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л. 1951. С. 28.

² Радлов. I. 1741.

³ Кондратьев В. Г. Формы и значения падежей в языке памятников тюркской рунической письменности // Вопросы грамматики языков стран Азии. – Л. 1964. С. 84; См. также: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei von Dr. Radloff. Neue Folge. St. Petersburg. – 1897. S. 79.

диалекте малкарского говора употребляется фонетическая форма *teili*.

Есть в работе и неточности, которые автор, видимо, почерпнула из работ (например: А. М. Аппаев. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку. Нальчик. 1960; А. Бозиев. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик. 1962). Так, на стр. 142 приводится слово *axšī, ašxī* 'хорошо', 'хороший', что правильно. Но здесь же приводятся как карачаево-балкарские *ğaxšī, jaxsī*, которые отсутствуют в карачаево-балкарском языке.

Наконец следует сказать об ошибках редакторского плана. В ряде случаев ошибочно указаны страницы источников. В качестве примера можно привести стр. 123, где разбирается слово *sin* 'памятник, надгробный камень'. Здесь вместо стр. 584 ошибочно указана стр. 384 КБРС, что отнюдь не уменьшает значения самой работы.

Несмотря на указанные выше отдельные недостатки, работа проф. Е. Шеменец-Голась является крайне важной не только для карачаево-балкарского языкознания, но и для тюркологии в целом. Крупный ученый-тюрколог А. М. Боровков, изучавший карачаево-балкарский язык непосредственно в среде карачаево-балкарцев, писал: «Все более становится ясным то обстоятельство, что карачаево-балкарский язык – «мал золотник, да дорог», с точки зрения методологии изучения языка, в первую очередь, языков тюркской системы. ... живой карачаево-балкарский язык «древнее» самых древнеписьменных языков и его изучение даст ключ для понимания памятников древнего письма» (А. М. Боровков. Карачаево-балкарский язык // Яфетический сборник. Вып. VII. Л. 1932). Поэтому любая новая работа по карачаево-балкарскому языку, а уж тем более такая скрупулезная и содержательная, несомненно, является существенным вкладом во всю тюркологическую науку. Мы можем поздравить нашу коллегу профессора Еву Шеменец-Голась с прекрасной работой и большим вкладом в тюркологию в целом, а карачаево-балкарских филологов и историков призвать изучать этот фундаментальный труд.

ХАН ЖАБОЛАРЫ

Акъболат деген Къырым Хан болгъанды,
Аны Базыкъ деген жашы болгъанды.
Базыкъдан Сары туугъанды,
Сарыдан Мышыкъ туугъанды.
Мышыкъдан, Чолур туугъанды.
Чолурдан, Батырмырза туугъанды.
Батырмырза уа Жабону атасы болгъанды.

1

Батыр Чолур узакъ Къырымдан жол алды,
Ат чапдыра, Кавказ таба жол салды.
Марагъанын садакълары иймеген,
Къамалары, дейд, хората тиймеген,

2

Къызылбекле, жыйынларындан бугъа,
Кече бла таша жолуна чыгъа.
Батыр Чолур узакъ жерден келгенди,
Ол тенгизден-теркден, дейди, ётгенди.

3

Ахырында тохтагъанды Холамда,
Атын, дейди, айтдыргъанды ол анда.
«Хан улу!» – деп сёлеше элле анга,
Малкъар бийле: «Ушамайса, – деп, – ханнга».

4

Алтын-кюмюш – атыны кереклери,
Кючлю элле Чолурну билеклери.
Сыйлы эди аны сауут-сабасы,
Биргесине – дайым тукъум тамгъасы,

5

Ёз башына, намысына – бек къаты,
Келишеед хан улугъа хар заты.
Жигитлиги узакълагъа айтылгъанд,
Дебер излей, къоншулагъа къатылгъанд.

6

Къаты болуп, бирде хатдан тайгъанды.
Холам тарда къолан атла жайгъанды.
Кесин Абай бийледен да баш этгенд,
Сауутларын биргесине жюрютгенд.

7

Чолур ёлюп, туудукълары озалла,
Дертликлери жашауларын бузалла.
Чолур къандан бир балачыкъ къалады,
Бийкъанлада ёсе, уллу болады.

8

Жигит Жабо къаласына къайтады Холамда,
Тамыр ийип, жашап башлайд ол анда.
Абайладан эди аны къатыны,
Кесам бийче дей эдиле атына.

9

Бара-бара, он болдула башлары,
Къапойт, Тебо, Даулет, Таусо – жашлары.
Кёп болгъанед туудукълары, туугъаны,
Тёгерекни алгъан элле къошлары.

10

Жууукъдагъы, узакъдагъы да элле:
«Жабо улу кишиден жанла!» – делле,
Огъурсуз ат жабышып Жабо къаннга,
Ахшысы да чыгъып турду аманнга.

11

Жауун, къар да жауа, желле ёкюре,
Талай ёмюр озду, бир бирин сюре.
Батыр жыйын кетди эсе да, ёлюп,
Жабо къала турад, энтта сюелип.

ЖАРЯХМАТ БАТЫР

Эй, жанларым, тынгылагъыз хапаргъа.
Сугъанакълыкъ кёп къойгъанды хатагъа.

Таулу халкъны ата жерин бийлерге
Келген болса, тубегенди ол эрге.

«Жетген кюнде таулу киши – жетеулен!» –
Деп, бошхамы айтылады эрттеден.

Аллай эди Жаболаны Жарахмат,
Барамтада кыошла анга – аманат.

Барамтада – Жаболаны кыошлары,
Орус кире, сакъ эдиле жашлары.

Орус патчах Кавказны бойсундуруп,
Билей келди ушкогун, тобун буруп.

Кирген аскер кесин хыны жюрютед,
Жабо тукъум жеринде малын кютед.

Аслан келлю эди озгъур Жарахмат –
Сыйлы Аллах батырлыкъгъа жаратхан.

Жаболары бой салмалла алагъа,
Эрлик этмей, тийдирмелле маллагъа.

Онжети жаш жюзден артыкъ кыазакъгъа
Бой бермеди, халал хакъын – азыкъгъа.

Марай келип, кыазакъ аскер чапханды,
Бир талайы, дейд, кыара жер кыапханды.

Жаболары сюрдюрмелле малларын,
Онтюртюсю кыурман этди жанларын.

Адам кюч да, сауут кюч да аз болуп,
Кыазакъ аскер чапды бютюн баз болуп.

Эр Жарахмат экеу бла кыалады,
Алай ол да ауур жара алады.

Кече бла аны элге элтелле,
Жарасына дарман дары этелле.

Алай палах тохтамазгъа ушайды:
Кыазакъ аскер Жаболаны кыуршайды.

Эсли кыартла забит¹ бла селешип,
Кыан-кыыранны тыйдырдыла, келишип.

¹ *Забит* – офицер.

Жарахматны къазакълагъа бермелле,
Аны бла намысларын кёрмелле.

Барамтада сыйырылгъан маллары
Мингден артыкъ эди, санап санлары.

Амалсыздан сыйыртдыла малларын,
Алай ала сакъладыла жанларын.

Махтау болсун Жарахматча жашлагъа,
Жау чериуню къаны саркъсын ташлагъа.

Эй, жанларым, батырлыкъны юлюсю
Ма былайды, къан жугъу болуп юсю.

Туугъан жерин, къол къыйынын сакълагъан
Дайым эрди, эркинлигин жакълагъан.

Жабо улу Жарахматха минг махтау,
Жигитлиги бюгюн да юлгюдю, сау!

Канта ИБРАГИМОВ

АВРОРА

Уруш къазауаты болгъан Грозныйде – ёлюмге да киши сейир этмеген шахарда – НИИ мамырлыкъны бла тынчлыкъны жери эди, боллукъ заманны эм дунияны айныууну юсюнден жаланда мында сагъыш эте эдиле. Бу шошлукъну ичинде уа эсде болмай тургъан затла чыкъдыла: бир къауум алимни къаугъалары, ФСБ-ны келечилери, андан сора Аврора бла байламлы хапарла. Аврораны ачы хапары Гал Аладовичге ненча кечени тынчлыкъ бермей турады, ол сагъышла аны жангы фатарында анга жукъларгъа къоймайдыла. Бу жашагъан юйде уа бир он адам жашай болур, подъездинде – бир юйюр, ол да – баш жанында. Цанаев а экинчи этаждады. Маскалада адамла Цанаевни ызындан да келирге боллукъдула. Ол заманда аны ким излерикиди? Аны Аврорача эгечи жокъду. «Эх, андан эсе, ол Аврораны – бу революцияны – танымаса, иги боллукъ эди», – деди Цанаев, кёзюне жукъу кирмей къыйнала. Сау кечени атдырадыла, чачдырадыла, самолётла, вертолётла учадыла. Бир жаны бла, ол игиди. Ол атдыргъан тауушла болмасала уа, къоркъуу киреди, кечени хар тауушуна сагъайып тынгылайса, 1937 жыл болгъанча. Ким биледи, андан да аман болур.

Угъай, Цанаев къоркъакъ туююлдю, бирда болмаса да, кесин къоркъакъгъа санамайды, алай ол сакъды. Анга неге керекди керексиз къайгъыла? Ол алимди, гуманист, къысхасын айтханда, мамыр ишчиди. Цанаев бу бола тургъан урушну бек да жаратмагъанлыкъгъа, бу къазауатны юсю бла жангы жашауну жаратылыуун ангылайды, аны къуралыууна ол да уллу къыйын салгъанына кёлю кётюрюле эди. Алай бу ишле анга къатыла башлагъанлы Цанаев, жарсып, къайгъы этип, бир кесек солур акъылда Москвагъа кетерге оноу этеди, юйюрюме тансыкъ болгъанма, ишлерим да барды деп.

Аэропортда окъуна, регистрацияны ётгенлей, Россейни ара шахарында къайнагъан жашау кёзюне кёрюндю. Ара шахарда анычала кёпдюле, аны себепли аны киши да эсине тюшюрлюк туююлдю, биллик да туююлдюле аны ким болгъанын. Грозныйдеча болмаса да, Москвада да мамыр, тынч жашау къайнайды... Ол сагъышларына батып тургъанлай, кимни кёреди!

Аны кийинген сыфатына анса да хар ким асыры къарагъандан, ол а – дагъыда уллу къара кёзлюкледе салып. Адам излегени кёрюнюп турады. Меними излей болур?

Цанаев, андан кьутулур онгу болуп тургъанлай, Аврораны не тыйгъычдан да ётерик халин ангылайды. Тар жерде тюбешгенден эсе, эркин аэропортда тюбешген иги болур.

Ма, Аврора Цанаевни кёрдю. Алгъа тепгенине кёре, ол аны излей эди.

– Гал Аладович, кечгинлик беригиз, – деп, Аврора орусча сёлешип башлады. Орусча сёлешгенине кёре, сёз ишни юсюнден барлыкъды. – Мен билеме, ол айыпды, алай башха амалым жокъду... Мени болушлукъ тилер адамым жокъду, – деп, сёз айтмай, кёп тынгылады.

Цанаев терк окъуна ангылады сёз ахчаны юсюнден баргъанын. Ол аны келип былайда хар кимни аллында тилемесе эди, Цанаев болгъан ахчасын берлик эди анга.

– Кёзлюклени уа нек кийгенсе? – деп, ачыуланнганын букъдурмай, сорду Цанаев.

Аврора, терк аны аллына келип, кёзлюклерин энишгерек тюшюрюп, артха кийди. Цанаев кёзюню кыйыры бла аны кёз тюбюнде уллу къаралгъанны эследи. Алай болгъанлыкъгъа, кёзлеринде уа – кыйынлыкъ, арыгъанлыкъ, дагъыда бир жылыулукъ, кеслери да жилимукъдан толуп, мылы болуп.

– Санга ахамы керекди?

– Хау, юч минг ... доллар.

– Менде аллай бир ахча къайда? – деди Цанаев. Аврора, бир хыличи окъуучу кибик, башын энишге ийди. Аврораны ол сыфаты Цанаевге амалсызлыгъындан да амалсыз, алашалыгъындан да алаша, болгъанындан да арыкъ, адам жан аурутурча кёрюндю. – Мен Москвадан келтирirme, – деди дагъыда Цанаев.

– Мен сизге къайтарлыкъма. Бир-эки айдан къайтарлыкъма... Къачан келликсиз артха?

– Бир ыйыкъдан.

Аны эшитгенлей, Аврора, бир жанына кетип, кимге эсе да сёлешип, хапар айтып тебиреди. Къызны телефон бла ауур хапар айтханын Цанаев ол артха къайтханында ангылады, аны мангылайы терлеп тура эди.

– Бу къаралгъан къайдан чыкыгъанды? – деп сорду Цанаев.

– Чыракъ жокъ эди да, абынып жыгъылгъанма, – деп, Аврора бир тюрлю ышарды. Аны алай ышаргъанын Цанаев жаратмай эди.

Ол, артдаракъ самолётда газетни окъугъанда, Таусовланы юслеринден статьяны кёреди, тюзюн айтханда, къарындашыны юсюнден.

Анда билдириуге кёре, ол ФСБ-ни келечисиди, кёп жылланы ичинде розыскдады. Бу кюнледе уа спецслужбаланы адамлары эрттеден бери излеген бир бандитни тапхандыла; Таусов къажау сюелгенинде, къарындашладан сау къалгъанын да жокъ этдиле.

Кертисин айтханда, бу ётюрюк да болур. Алай бошуна да айта болмазла, Аврора кеси да боевикле бла, къалай-алай болса да, байламлыды, алагъа ахча тилейди деп. Алай эте кетип, Цанаев да НВФ-ни болушлукъ-чусу болуп да къаллыкъды. Ишни алай боллугъу аны къууандырмай эди,

не этерге билмей, чоғъож бола эди: ахча да аз ахча туююл, алай сёз да бергенди. Заманны зырафына иймей, ол Грозныйге бир кюн алгъа келди. Келсе уа, не эшитеди ишчи нёгерлеринден – Аврора спецслужбала бла байламлыкъ жюрютеди, ала бла кёрюшгенин ким эсе да кёргенди деп.

– Къалай байламлыды? Аны къарындашын спецслужбаланы адамлары ёлтюргендиле.

– Да ала, кеслерине адамланы ишлетип, кеслери юйретип, кеслери суюгенни этдирип, артда уа ёлтюрюп къояргъа да угъай демегендиле. Къуллукъ да, чынла да, майдалла да бар, – дедиле ишчи нёгерлери.

Мында хал къолай болмагъанын кёпле биле эдиле. Баям, андан болур Цанаевни, башха билимли адамлача, бу ишледен кенгде турургъа кюрешгени: ол алимди, кеси да жаланда илму бла кюрешеди. Аны илму секретары уа, кертиси бла да, Аврора, революцияны къуру институтда угъай, аны жюрегинде да этгенди.

«Андан артымы юзерге керекди, – деп, къаты турду Цанаев. – Ма бу юч минг долларны берейим да, андан къутулгъан этгенча, аны бла ишден кетсин дерме. Манга да, институтха да ол къайгъыла керек туююлдюле».

Кесин къолгъа алып, Цанаев аны анга айтама дегенлей, Аврора андан алгъа болду. Хар замандача, Аврора танг атхынчы институтну аллында эди. Жангы къарда Цанаев аны аякъ ызларын кёрдю: жаланда ол айланады бийиктабан чурукълада. Ол жарлылыкъданды – сапоглары, баям, ахчасы болмай, алалмайды. Директор ол затланы юслеринден сагъыш этгинчи, Аврора акътерек артындан, аны да къоркъутуп, чартлап чыкъды да терк окъуна былай сорду:

– Ахчаны келтирдигизми? Мен ёнкючюмю къайтарлыкъма. 2-3 айны ичинде къайтарлыкъма, – деп, ол, сууукъдан кёгерген къолларын кёкюрегине къыса, жалынып тилегенча, жарсыулу эди.

– Орамдамы берликме? – деди Цанаев. – Мекям ичине окъуна кирейик.

Кабинетде Цанаев биринчи аны аллына келтирген ахчасын атды да, аны бла сёлеширге умут этди, ишден кетсин деп айтайым деп. Алай Аврора, ахча бла пакетни терк окъуна алып, кёкюрегине къысды да:

– Мында юч минг бармыды? – деп, терк окъуна эшик таба тебиреди да, чыгып бара: – Мен сизге алай ыразыма, алай ыразыма! – деди.

Цанаев сёз да айталмай къалды, ол чыганлы алдап кетгенча болду. Тютюн ичериги келди. Кертисин айтханда, институтда, аны буйругъун толтура, киши да тютюн ичмейди. Ол кеси да иште хазна ичмей эди, ичсе да, мекямны бек башында чардакъда иче эди. Алай бла ол ары ашыкъды, тышындан да зат киймей, къуру костюмунда.

Бийикден тегерек алдаулу кёрюнеди. Кече жаууп чыкъгъан къар битеу уруш къойгъан ызланы жапханды. Алай, не десенг да, оюлгъан сахар мутхуз эди, киши жокъ эди орамлада, ауур къара булутла басып тургъанча эди. Кёк кюкюрегенча атылгъан тауушлагъа Чечен юйрен-

нген эди. Ол дауур бла тенг баргъанча, Аврора да уллу болмагъан къар куртланы юслери бла кесини жаяу жолчугъу бла ашыгъып барады.

Хуна къатында тохтады да, кимге эсе да телефон бла сѣлешип тебиреди. Ол телефон бла кѣп хапар айтмады. Сѣлешип бошап, ол терк окъуна хуна башы бла секирди. Баям, бирлени сакълай болур эди, адам аз жюрюген, тозурагъан жолну тюз ортасында сюелип къалды.

Бу халгъа Цанаев, сейир этип, бир ненча тютюн да ичди, тюрлениу уа кѣрмеди. Сууукъ болгъанын ангылап, ол кабинетине къайтып, шинтигине олтурду. Алай тѣзалмады, пальтосун да кийип, ол не боллугъуна ахырына дери къарамай къоймам деп, балконнга чыкъды.

Кѣп сакъларгъа тюшмеди: экинчи тютюнюн къабындырып бошагъынчы, узик кѣрюндю, байрамгъа баргъан киби аллай къызыуу бла келди ол. Аврораны къатында, таууш этдирип, алай терк тохтады, аны бла ойнагъан этгенча, уругъа да аз къойду. Цанаев а не кѣреди: машинаны ичинден терк окъуна ол таныгъан, Аврораны юсюнден соргъан, ФСБ-да ишлеген мыйыкълы чеченли жаш чыгъады.

Не айтханларын Цанаев эшитмейди. Ол ангылагъандан, ушакъ шош халда бардырылмайды. Ол чеченли Аврораны машинаны ичине тартыргъа умут этди, алай Аврора анга хорлатмады, машинаны ичине бир затны атып, къачып кетди.

«Аврора спецслужбала бла байламлыкъ жюрютеди», – деген сагъыш бла Цанаев кабинетине къайтды, алай олтуралмады. Узакъгъа соймай, Аврораны, ызындан барып, не этип айланнганын тинтип, ишден къыстаргъа керекди.

Этген да алай этди. Аны ызындан хунагъа дери чапды. Акъылы хорлап, оюмлу сагъыш этип, хуна башы бла секирмеди, алайлай хуна башы бла бир жанына ѳтгенин адам кѣрсе деп. Хуна уа бийик эди.

Цанаев терк окъуна институтну арбазына къайтды да, бухчакъларын къардан къагъа, артха кабинетимеми къайтайым деп тургъанлай, аны аякълары кеси аллына Аврораны ызындан элтдиле. Баргъан а хуна башы бла этмеди, адамла жюрюген жаяу жолчукъ бла тѣгерек айланып барды, алай а жол керти да узакъ эди.

Цанаев учу туююл эди, Аврораны къайры кетгенин билирге да уллу акъыл керек туююлдю, хар зат – кѣз аллында: жолда Аврораны ызындан башха ыз жокъду, жаланда аны ары бла бери баргъан ызлары. Сейирди, Аврора жууукъда жашайды. Жууукъда жашагъанлыкъгъа, аны тапхан тынч туююл эди. Кишини эсинде боллукъ туююл эди, бу оюлгъанлада адам жашайды деп.

Цанаев биринчи къыйсыгъына кетип тургъан эшикни къакъды да: «Аврора!» – деп къычырды. Жууап эшитмегенден сора, акъырын эшикни ачды. Гитче арбазчыкъ. Арбазны халине кѣре, мында жашау баргъаны белгилиди. Тѣгерекни тизгини жыйылыпды.

– Аврора! – деп, Цанаев, экинчи кере къычырып, терезе къатына келди. Ол да клеѣнка бла жабышылып эди. Аны къатында – ракета чачхан босагъа. Босагъадан арлакъ – жангы эшик. Аны артында, къарангы-

да, буз басып тургъан суу челеклени, жарылгъан отунланы эследи. Уллу сары тюклю киштик, Цанаевни кёрюп, отоуну эшигине кесин ышыды, Цанаевни юйге чакъыргъанча. Ол, юйге киргенлей, эшик юсюнде сир къатып къалды. Аврора, бир эр кишиге капельница салып, аны жапсара эди:

– Тёз бир кесек, бусагъат женгил, сынтыл боллукъду.

Эр киши болгъан тапчанны аякъ жанында эки жашчыкъ жатадыла. Таматаны бетинде – урушну ёмюрде кетмезлик тамгъасы, санлары да – къынгыр. Кичи жашчыкъгъа уа бир юч жыл бола болур, тохтамай жилийды.

Печни къатында да бир тиширыу сюеледи. Къоллары да тылы жугъудула. Ол, сейир этип, Цанаевге къарап къалды.

– Гал Аладович, – деди Аврора, абызырап. – Келигиз, ётюгюз бери, – деди къыз. Ол алай айтханлыкъгъа, кирир жер да жокъ эди.

– Э-э, – деди Цанаев, абызырап, не этерге билмей. Мында халны кёрюп, аны тили тутулду. Ангылай эди урушну кезиюу болгъанын. Алай жаланда бир зат айталды. – Сени жууукъларынгмыдыла?

– Хау, мени атамды. Жаралыды. Аркъа сюегиди. Бу уа келинимди, бу жашчыкъланы аналары.

– Бу сизни юйюгюзмюдю?

– Бизни юйюбюз оюлгъанды... Бир ракета келип тийип, юйню да бузуп, быланы юслерине тюшгенди, – дейди Аврора, бетинде жарсыуу кетмей. Аврораны бетинде уа жаланда ол бир тюрлю ышарыуу. Аны жүрегинде болгъан къайгъысы жаланда кёзлеринде билинеди. – Ётюгюз. Чай ичемисиз? – деп сорду Аврора.

– Угъай, угъай, барайым, – деп, бир затла мурулдады Цанаев. Ол артха институтха къалай жетгенин да билмеди. Бу жол а Цанаев, Авроралай, хуна башы бла секирип ётериги келди. Хунаны башы бла ётдю, алай кёнчегин жыртды. Цанаев, ишге келип, кабинетинде олтуруп, битеу дуниягъа ачыуланып, кишини да кёрюрге суймей, ол кёргенини юсюнден сагъыш эте эди: кесини сабийлерини юсюнден, Аврораны къарындашындан туугъанланы, Аврораны кесини юсюнден. Ол да алай этип тургъанлай, къыз тауушсуз, эшик да къакъмай келип, эркинлик алмай олтуруп, былай сорду:

– Мен ишден кетерми эдим? Ахчаны къайтарлыкъма, ансы мени жарсыуларым сизге къайгъы туудурадыла.

– Ыхы, ишни юсюнден айтханда, – деди Цанаев, – сени не ишлеринг бардыла спецслужбала бла?

Аурууу къыйнап тургъан адамны бетича, Аврораны бети тюрленди. Сора мычымай жууап берди:

– Бир тюрлю бир ишим да жокъду спецслужбала бла, болмагъанды, боллукъ да туююлдю.

– Къалай! – деп, Цанаев ёрге турду. – Мен эрттенли тюбешиуюгюзню кёрген этгенме.

Аврора терен ахтынды, башын энишге ийди, сёз айтмай тынгылады. Директор а, соруу этгенча, сёзюн андан ары бардырады:

– Жашыртын иш туююл эсе, фээсбешникни машинасына не зат атхан эдинг?.. Хы, – деп, ышаргъан кибик этди. – Гранатамы болур? – деп, сагъыш этген эдим.

– Алай этерге керек эдим, – деди Аврора, хыны, базыкъ ауазы бла, башын да ёрге кётюрюп, директорну бетине къарап. – Машинагъа уа сиз берген ахчаны сызгъан эдим.

– Юч мингни?! – деп, сейир-тамаша болду Цанаев. – Нек?

– Тюзюнмю айтайым? – деп, къыз, къарамын бир жанына буруп, терезеге кёз къакъмай кёп къарап турду кеси жашагъан юй таба. – Мени къарындашларым уруш этгенлеринден хапарыгъыз болур... Аланы бусагъатда атларын боевиклеге чыгъаргъандыла. Алай ала кишиге артыкълыкъ этмегендиле, кишини тонамагъандыла, мени оюмуна кёре, туугъан журтларын къоруулагъандыла... Энди ала жокъдула, жаланда атам бла къарындашымдан туугъан эки сабий къалгъандыла. Сиз аланы кёргенсиз – сакъатла, – деп, Аврора сёз айтмай, кёп тынгылады. Директор а, бусагъат Аврора жилийды деп, суу бла графиннге узалгъанлай, Аврора жангыдан хыны башлады хапарын. – Ол мыйыкълы чеченли чекист Таусовланы эр кишилерин бир дерге бирин къоймай кырыргъа оноу этгенлерин айтханды.

– Сабийлени? Сакъатны? – деп, Цанаев санларын бийлеген къарыусулукъдан сюелалмай олтурду.

– Хау, – деди Аврора, хапарын андан ары айта. – Аланы ёлюмден сакълар ючюн, ахча тиледи.

– Юч минг доллар?

– Алгъа он минг тиледи... Артда алты мингнге келишдик. Ючюсюн берген эдим, къалгъан ючюсю уа – сиз берген.

– Ма санга! – деди Цанаев. – Мен бу ишни республиканы тамата-сына айтмай къоярыкъ туююлме.

– Тилейме, – деп, Таусованы ауазы жумушады, – кишиге жукъ айтмагъыз. Бу кир ишге къатышмагъыз.

– Да алай жараймыды да?! – деп, Цанаев жангыдан ёрге кёпду.

– Бек тилейме, кишиге жукъ айтмагъыз, – деп, Аврора да ёрге турду. – Мени оюмуна кёре, аланы танымагъан, билмеген жокъду. Уруш амалтын киши жукъ эталмайды ансы.

– Хау, – деп, ол айтханнга бой салды Цанаев. Сора былай сорду: – Ол юй кимникиди?

– Ол юй оруслуланыды. Мени танышымы юйюдю, бусагъатда ала Москвада жашайдыла.

Кабинетни биягъы шошлукъ бийледи. Ол шошлукъну Аврора бузду:

– Мен ишден кетейимми?

– Завхозну бери чакъырчы, – деди Цанаев Аврорагъа. Аврора завхоз бла кабинетге къайтханында, Цанаев завхозгъа былай айтды:

– Резин труба бла бизни институтдан Аврора жашагъан юйге дери газ тарт, былайда узакъ тюйюлдю.

– Алай этерге онг жокъду, – деп сюелди завхоз, – аны этерге къоярыкъ тюйюлдюле. Аны билселе, тазир саллыкъдыла. Гособъект...

– Болду, селешме, – деп, хыны бёлдю аны айтханын директор, – бомбала атаргъа жарайды, сакъатлагъа газ тартыргъа уа жарамаймыды?! Берилген буйрукъну толтур! Эталлыкъ тюйюл эсенг, ишден кет... Тохта! Суу да ётдюр алагъа. Бу ишлени тындырыргъа сизге юч кюн бериледи. Бар, тындыр!

– Гал Аладович, алай боллукъмуду?.. – деди Аврора, завхоз тышына чыкыгъандан сора, Цанаевге сейир этип къарай. – Ол бизгемиди?.. Мен аны сизге къалай къайтарлыкъма?

– Иште чыкъ, ишибиз кёпдю, – деп жууаплады Цанаев.

* * *

Кертиси бла да, институтда иш жылдан-жылгъа кёпден-кёп болуп барады. Москвада Россейни илмуларыны академиясы – НИИ-ни ахча бла жалчытхан – илму ишлени бла илмуланы айнырыгъын излейди. Урушну заманында уа не илму боллукъду? Гуманитар жаны бла илмуланы айтсакъ, бир затла бардыла, техника жанын алып айтсакъ а, иш оюлупду, нек дегенде лабораторияла, тюрлю-тюрлю тинтиуле бардырыргъа керекли затла да жокъдула. Цанаев физик къадарында табийгъат илмуланы айныууна жууаплыды. Цанаев илму жаны бла керекле алыргъа Москвадан ахча болушлукъ тилесе, анга сизде табийгъат илмула айнымайдыла деп къоядыла.

– Илмуну къалай айнытыргъа боллукъду, приборла болмасала? – деп сюеледи Цанаев РАН-да. Анга уа былай жууап этедиле:

– Ишлегиз, ахча этигиз, башхала этгенча, грантла къытыгъыз, – дейдиле.

– Къаллай грант къытарыкъса, илму приборларынг болмасала? – деп тарыгъады директор.

– Бизде ахча жокъду, жаланда грантла бардыла.

Ма алай, къыйыры-чеги болмагъан жарсыула. Академия жаланда айлыкъгъа жетерча бир ахча берип къояды. Айтханлары уа бу: илмуну айныуу болмаса, институтну жабаргъа боллукъду. Илмуну кёргюзтюгюз!

Къысха айтханда, ахча бла байламлы соруула Россейни илмуларына да киргенди. Башха институтла бу къыйын кезиуде кечиннген кибик этгенликге, Грозныйни НИИ-сине къырал, ахча берип, кечиндирип турлукъ тюйюлдю. Цанаев, не да этип, сомну сомгъа салып, ахчаны аяргъа кюрешеди. Бухгалтер а, интернетге кёп къоранч этиледи деп, тарыгъыуун тохтатмайды. Аны тинтгенине кёре, бу иште Аврора артха къалмагъанды.

– Таусова, – деди Цанаев, асыры ачыуланнгандан, Аврораны тукъуму бла айтды, – ким бла жазыу бардыраса сен бу интернетде? Аллай уллу ахча нек келгенди!

– Гал Аладович, айып этмегиз, жаланда илмуну... Мен Норвегияда ишлеп тургъанымы билесиз, анда бир сейирлик оборудованида сынау ишле бардырып тургъанма. Анда алай бай жашайдыла, эскирген приборланы, керексизге санап, чыгъарып атып къоядыла. Мен МГУ-да ишлеген заманымда окъуна, аны билип, договор этген эдим, илмуну жаны бла байламлыкъ жюрютгенибиз себепли, ала керексизге санагъан приборланы бери университетге келтирирге деп. Энди ол приборла Москвагъа келгендиле, таможнядадыла. МГУ приборланы алмай турады, ол приборла алагъа керекмейдиле, ишлерге адам жокъ – мен бусагъатда мындама да. Бусагъатда уа ала бла оноулаша турама, ол приборланы бизге жиберигиз деп.

– Сора уа, сора? – деп сейирсинди Цанаев.

– Аланы мында орнаталсакъ эди, биз къуру бир грант къытып къоярыкъ туююл эдик. Илму да айнырыкъ эди, мен да доктор диссертациямы бошарыкъ эдим.

– Не зат чырмайды сора?

– Москвагъа барып, договорланы жангыдан этерге керекди, таможнядан бери алыргъа да ахча төлерге керекди. Ол аз ахча туююлдю, алай ол ахча башы бла къайтырыкъды. Бек башы уа, биз илму бла кюреширикбиз.

– Этиллик затны толусунлай къагъытха тюшюраллыкъмыса? – деп, ышанмагъанча, сорду Цанаев.

– Тюшюрмей а, – деп ышарды Аврора. – Алай сиз, таматача, Москвагъа барып, документлеге кесигиз къол салыргъа керексиз.

– Къагъыт ишле бла уа ким кюреширикди? Сен мени бла Москвагъа учаргъа керексе.

– Саусузларымы кеслерин къоюп къалай кетейим? – деп сагъышланды Аврора. – Охо, мен бир медсестра бла селеширме да оноулашырма.

– Этген къоранчларынгы төлерме, – деди Цанаев.

– Сау болугъуз. Ахча манга керекди, – деди, хар замандача, Аврора. – Командировочныйле уа? Москвада эки-юч кюн турургъа тюшерикди.

Ала экиси да бирге учдула Москвагъа. Цанаевни оюмуна кёре, аланы ишлери Москвада бек аздан бир ыйыкъгъа созулурукъду. Андан алгъа ишлерин тамамлаяллыкъ туююлдюле, нек дегенде къагъытлагъа къол салдырыргъа кёп жерлеге барыргъа тюшерикди.

Хар зат да Цанаев айтханча болду: эки ыйыкъны Москвада ётдюрдюле. Цанаевге иш бла байламлы соруула бла хазна айланыргъа тюшмедди. Аврорада эди ишни ауурлугъу. Ол, кюн сайын жетмеген жери къаламай, ингирикде Цанаевни юйюне къагъытлагъа къол неда мухур салдырыргъа келе эди.

– Юйге кир да, чай да бир ич, – дей эди Цанаев Аврорагъа.

– Угъай-угъай, мен ач туююлме, кеч да болгъанды, ишлерим да кёпдюле, – деп, Аврора, эшикден ары кирмей, кечгинлик тилегенча, къаллай жумушланы тамамлагъанын директоргъа айтып кете эди. Аврора кетгенлей, Цанаевни къатыны былай айтды:

– Бу Аврора бла башха ишлеринг жокъмудула?

– Нени юсюнден айтаса? – деп, сейирге къалды Цанаев.

– Къалай нени юсюнден?! – деп, жаратамй сорду къатыны. – Сен анда Грозныйде фатарында кесинг жангыз жашайса, къатынынг жокъ, эр киши. Аврора уа сабий къыз тюйюлдю... Дунияны башында ол жетмеген жер, кирмеген тешик жокъду. Кёрмеген, билмеген заты да болмаз.

– Ауузунгу жап? – деди Цанаев. – Къаллайла айтаса сен аны юсюнден!

– О-о! Къоруулагъанмы этесе? – деп, хыликкя этгенча айтды къатыны. – Аврора андан къарайды санга алай, мен сени андан сыйыра тургъанча.

– Керексиз затланы айтма! – деди Цанаев.

– Ала керексиз затла тюйюлдюле. Мен тиширыума, хар затны кёрюп, сезип турама. Ол сени суююп турады.

– Ол угъай, мен суююп тура эсем а аны? – деп, кюлгенча этди Цанаев.

– Ма олду мени жарсытхан, – деди къатыны. «Билмей жарсымайса», – деди Цанаев кесини ичинден. Нек дегенде арт заманда Цанаев бир затны эследи: ол хар заманда да Аврораны къатында болургъа, аны бла хапар айтыргъа сюеди. Бир къауум сорууда бир бирге оюмлары келишмегенликге, дуниягъа кёз къарамлары башха болгъанлыкъгъа, бютюнда Аврораны кёз къарамы, Цанаевни ол къарам, ол оюм къызны кесинден тюртгенча, кесине тартхан да алай этеди.

Бир-бирде Аврора кюндюзгю кюнде ишни юсю бла сёлешсе, Цанаев, къатыны эшитмесе, Аврорагъа кафеде тубешип, оноулашайыкъ десе, къыз барыргъа унамай эди. Алай ушакъны ахырында уа Аврора Цанаевге кеси айтды:

– Ишибизни тынгылы этгенибизни ючюн, Уллу театр гъа барайыкъ.

– Мен билетле алайым, – деп къууанды Цанаев, алай Аврора аны ол къууанчын узакъгъа созмады.

– Алай эсе, төрт билет алыгъыз: кесигизни къатыныгъызгъа да, мени тенг къызыма да.

Ол оюмгъа артыкъ бюсюремеди Цанаев, алай ары дагъыда Ломаев бла къатыны да келдиле (аланы да Аврора чакъыргъанды), солугъан кезиуде коньяк ичерге адам болгъаны да иги эди.

Цанаев операны жаратмады: жукъугъа тартдыра эди, кеси да къуру эснегенлей турду. Опера бошалгъандан сора, Цанаев айтды:

– Жукъларгъа аздан къалдым.

– Ичмезге керек эди, – деп жууаплады Аврора.

Юйге келгенден сора, Цанаевни къатыны андан ары бардырды:

– Бу Аврора кесин ким суна болур? Операдан бир уллу ангылауу болгъанча жюрютеди кесин. Кеси уа театр гъа не къужурла кийинип барды, паранжада баргъан сунар эдинг, битеу халкъны къоркъутуп... Тели!

Тюз ол затланы юсюнден Цанаев да сагъыш этди. Аврора бир айдан сора, кече жатмай ишлеп, тиниуле бардырлыкъ оборудованияны

жыйышдырды. Аврораны бу ишин жокъгъа сана да кьой. Тинтиуле бардырыргъа керекли материалла жокъдула. Дагъыда багъалы термо-вакуумный насос да керекди.

– Жукъгъа керек болмагъан мебель кибик, – деп, Цанаев гыр-мыр этди.

«Бусагъатда аны ишден кьыстасам эди», – деп сагъышланды Цанаев. Алай не ючюн? Ол, илму секретарьдан ташында да, институтну битеу документлерин хазырлайды. Межамны тизгинин жыйгъан, кирсизликни жалчытхан да – ол. Цанаевни кьатыны, хар кюнден Москвадан институтха селешип, аны жашаусуз этип турады. Селешсе уа, билмегенча этип, Аврораны юсюнден сормай кьоймайды:

– Ол Аврораны энтта ишден кьыстамай турамыса?.. Кесинг кьара, анда революцияны шартлары эсленедиле. Ол тели бир зат этсе, сёз санга тиерикди, артда санга жууап этерге тюшерикди.

Аврора уа Цанаевге былай айтады:

– Гал Аладович, Норвегия бла келишгенме. Анда мени институтум тинтиу ишле бардырыргъа бизге материалланы хакъсыз берликдиле.

– Не тыйгъыч барды да сора? – деп, Цанаев сансыз сорду.

– Барып, келтирирге керекбиз.

– Сора уа?

– Жолгъа ахча керекди.

– Аврора, санга ахча керекли болмагъан заманнга тюбемедим.

Къыз, тюз сабийча, ёпкелеген хал алды. Бир кесекден а айтды:

– Биз жаланда бир грант бла чекленип кьаллыкъ туююлбюз: илму да, ахча да боллукъду. Мени да доктор диссертациямы ахырына жетдирирге онгум боллукъду, – деп, аны жан аурутур халда айтды Аврора. Цанаев, доктор диссертацияны кьорууламакъ анга уллу магъана тутханын ангылап:

– Неллай бир ахча керекди, сора сен айтхан тинтиу ишле кьачан башланырыкъдыла? – деп, кьысха сорду Цанаев. – Не керегин жазып келтир, айтылынган заманнга жетишмесенг, эшитмедим деме.

Экинчи кюн Аврора хазырлагъан справканы кёрюп, Цанаев, кюлюп:

– Сен кьуру жолнуму санагъанса? Анда жашау багъады.

– Общежитие хакъсыз боллукъду, аны бла келишгенме, – деди Аврора, кёзлери кьууанчдан тола. – Аш-азыкъны бир кюннге багъасы – онбеш доллар... Мен анда беш долларгъа да кьайгъысыз жашагъанма.

– Кьаллай бир турлукъса анда? Эки ыйыкъ.

– Мени чакъырыу кьагъытымы болжалы жокъду.

– Кесинг кьара, – деп, Цанаев ыразылыгъын берди. Аврора кьоранчла жазылгъан кьагъытха кьол салдырыргъа артха кьайтханда, директор:

– Кьарайма да, Норвегияны бек жаратаса? – деди.

– Кертисин айтханда... – къыз бир кесекге сагъыш этди. – Анда жашау, мени оюмуна кёре, жаннетди. Адамланы жашауларына ким да сукъланырчады. Анда иги, ётюрюксюз жашайдыла, хар ким кёлю бла ишлейди.

– Биз а ишлемейбизми да мында?

– Ишлейбиз, – деп, бетин тюрлендирди, – бек аз хакъ алабыз... Тюзлюк жокъду.

– Мени къагъып айтханлыгъынгмыды? – деп, Цанаев аны айтханын жаратмады.

– Хоу бирда, сизни юсюгюзден нек айтыргъа керекме? Къыралыбызды тюзлюкню жокъламагъан.

– Норвегияда жашап нек къалмадың да сора?

– Бек суююп къаллыкъ эдим. Онгум да бар эди, – деп, Аврораны ауазы тюрленди да былай айтды: – Мында юч сакъат адамым мени боюнумдадыла.

– Ангылайма, – деди Цанаев, сора терезеге къарап, кеси аллына оюлгъан Грозныйден эсе, Норвегияда жашау жаннет болургъа керекди деп сагъыш этди.

– Саусузларынгы ким бла къоярыкъса? – деп, сорду Цанаев.

– Медсестра бла келишгенме, келинибиз... Аллах айтса, терк бошаргъа кюреширикме ишими.

Ол айтханча, терк болмады. Тёртюнчю ыйыкъны ахыры. Цанаев Москвадады, нек эсе да Аврораны юсюнден сагъыш этгенлей турады, аны кёп къалгъаны директорну ачыуландыра эди. Не айтсанг да, ансыз институт болаллыкъ туюнюлдо. Битеу ауурлукъ Таусованы боюнундады, ол а жаннетни жокълатмагъан Норвегиягъа кетип, тас болгъанды.

Ол кезиуде Цанаевни къатыны эрине айтды:

– Сени институтунг кимни суюсе, аны ашыра кёреме Европагъа командировкагъа.

– Не затны юсюнден хапар айтаса? – деп сейирсинди Цанаев.

– Къалай нени юсюнден? Сени Авроранг Норвегиядады.

– Къайдан билгенсе аны сен?

– Хы, – деп, хыликкя этгенча, кюлдоу къатыны. – Мен кёп затны билеме, – деп, къатын хапарны созады. – Бу къарт къыз ючюн сени антлы шуёхунг Ломаев ёлюп айлана кёреме да. Ол Норвегиягъа Аврора бла бирге учар акъылда окъуна эди, анга болушургъа деп. Ол заманда Аврора Ломаевге не этегнин билемисе?

– Къалай? – деп, кесин тыялмай сорду Цанаев.

– Аврора, Ломаевни къатынына сёлешип: «Эринги иемисе мени бла?» – дегенди.

– Сора уа?

– Да сора не? Юйюрге уллу дауур... Аврорагъа ол да азлыкъ этди. Аны бла да къалмай, ол тиширыу Норвегиядан Ломаевни электрон почтасына письмо жибергенди, ахча керекди деп.

– Сора уа? – деп, Цанаев чамланды.

– Письмону Ломаевни къатыны алады. Жангыдан дауур-сууур... Сени уа бетинг нек агъаргъанды? Сен да Норвегиягъа учармы эдинг Аврораны ызындан?

– Ауузунгу кыыс, – деп кычырды Цанаев, сора бир кесек жумушагыракъ: – Ол мени ишчимди. Аны ары мен ишни юсю бла жибергенме.

Цанаев ол кюн окъуна Ломаев бла тубешди.

– Аврора къаллай бир ахча тилегенди сенден?.. Къуру жюз доллармы?!

– Иш ахчада туйюлдю, – деп башлады Ломаев. – Мен Аврорагъа хар заманда да болушханма. Анга хар заманда да керек эди ахча!

– Ахча хар кимге да керекди! – деп ачыуланды Цанаев. – Аны санга неллай бир бергили барды?

– Аны манга чыртда берлиги жокъду... Алай, ийнан, ол кесине Аврора деп бошдан атамагъанды, таза да – революция. Аны жашауунда, тегерегинде хар зат да башхады.

– Сени къатынынгы аллында айыплымы этгенди? – деп, кюлген кибик этди Цанаев. – Манга аны реквизитлерин бер.

– Тюзсе, – деди Ломаев, – сени излерге керек эди ол биринчи, сен аны таматасыса.

– Ол сени шуёхунамы санагъан болур? Сюемисе аны? – деп, Цанаев, ары-бери бурмай, сорду.

– Къайгыдан бла ауарадан башха андан зат жокъду, – деди Ломаев.

Цанаев шуёхуну айтхан сёзлерини кертиликлерине бирда ишекли болмады. Болсада, кыызгъа кёлю бла болушургъа суйюп, Цанаев Норвегиягъа юч жюз доллар жиберди. Андан сора да ол, Грозныйге селешип, Аврораны юйюне барып, ахча болушлукъ этерча буйрукъ берди, ол болушлукъну артда иш хакъындан тыярча. Билмей тургъанлай, къатыны бла ушхуур ашай тургъанлай, эсэмэска келди Цанаевни телефонуна.

Цанаев Аврорадан эсэмэс бир заманда да алмагъанды. Бюгюн а ол болгъанын жүреги бла ангылады. Цанаев, терк окъуна стол артындан туруп, аны жазгъанын окъуду: «Жюрегими теренинден ыспас этеме сизге... Мында бюрократла аманлыкълары бла биздегилени хорлайдыла. Бу кюнледе жумушуму тамам этерикме. Аллах сизге саулукъ берсин!» Аврора ол ахыр сёзлени чечен тилде жазды.

Цанаев аны жазгъанын терк кырып кетерди, алай къатыны, аны артындан келип:

– Баям, Авроранг сени кесинем чакъыра болур? Бу къарт кыыз... Хы-хы, бу къарт кыызды. Битеу дунияны кыдырып чыкыгъанды, айлангырын айланганды, энди уа башхаланы эрлерин сыйырады! Къах-ме! Уялмагъан! – деди.

– Ауузунгу кыыс! Телефонну бери берчи.

Аврораны хатасындан Ломаевланы юйюрлеринде угъай, Цанаевлада да тынчлыкъ жокъ. Цанаев къатыныны жаншагъанына артыкъ уллу эс бурмагъанча тынчды. Анга башха зат тынчлыкъ бермейди: ол нек эсе да Аврораны юсюнден кёп сагъыш этип тебирегенди. Цанаев Россейни илмула академиясыны президиумунда доклад этеригин иш да унутханды. Академияда уа анга былай айтхандыла:

– Гал Аладович, биз ангылайбыз сизде кыйын хал болганын, аны себепли не жаны бла болушурга кюрешибиз. Сиз а дагыда ахча тилейсиз. Сизде илму да, илму бла да кюрешген жокьду, угъай демегиз. Жаланда гуманитар илмула – филология бла история. Табийгъат илмула да уа хал андан да аманды... Аз-кёп болса да, бир кесек ышыкь болурча халны юсюнден айтыргъа керексиз докладыгъызда. Алай болмаса... Биз протоколга не зат жазарыкьбыз?

– Бир жылдан бизде илму тинтиуле бардырыллыкьдыла, – деди Цанаев.

– Фундаментальныйми? – деп, сейир этди председатель.

– Хау, – деп, бек таукел айтды Цанаев. Аны айта туруп, Цанаев Аврораны юсюнден сагъыш эте эди, жаланда ол тюзетирикди бу халны, жаланда ол болушурукьду Цанаевге да, институтха да.

Аврора Норвегиядан башха болуп кыйтды: омакь костюму, ачыкь бети, чачы да ариу кырккылып. Алай аны ол халын алай кёп адам кёрмейди, ол кече-кюн да лабораториядады.

Цанаев а кыйгъыдады, кыыз этген муратын ахырына жетдираллыкь болурму деп, тутхан ишин кююп кыймагъы эди деп. Алай Аврораны уа кёзлери жанадыла, суйген иши бла кюрешгени кёрюнюп турады, ишин тохтатыр акьылда тыйюлдо. Ишинде кыыз алгын баргъан, билген жолу бла барады. Цанаев акьылына да келтиралмайды институт Норвегияны илму-тинтиу арасы бла бирге, илму ишлени бардырып, халкыла аралы грантха ишлегенлерин. Аврора бардыргъан тинтиуле уа ишни ёзегин кыурайдыла.

Жарашдырылгъан контрактха кёре, – ол контрактны уа Цанаев портфелинде жюрютеди, – Аврора бардыргъан тинтиуюню биринчи кесегин беш айны ичинде тамамларга борчлуду. Цанаев анга дагыда беш-алты ай кышду – бары да бирге бир жыл. Алай болса, Цанаев ишни кёрюмдюсюню юсюнден РАН-да тынгылы сёз айтыргъа боллукьду. Юч айдан сора уа Аврора былай айтды:

– Гал Аладович, мен отчёт бла созмай Норвегияга учарга керекме. Мен хазырма, мени сакълап турадыла.

– Ахча керекмиди? – деп, бир ангылашынмагъан сезимле бла сорду директор.

– Угъай, – деп кюледи Аврора, – мени счётума авансны ётдюргендиле.

– Аванс?... Неме... – деп, директор кым-тым этди.

– Кыйгъы этерча зат жокьду. Мен ишибизни кёрюмдюсюн ары жибергенме. Ишими бек жаратхандыла. Анда мени сакълап турадыла.

– Сен Норвегиядамы кыаллыкьса? – деп ычхындырды Цанаев.

– Кыалай кыалаллыкьма? – деп, Аврораны бети тюрленди, мудах болду, баям, жууукьларын эсине тюшюрген болур эди.

Бу жол Аврора Норвегияда жаланда эки ыйыкь турду. Келгенинде, киши танымазча эди! Тюз европалы тиширыулача: омакь, тизгинли, ёхтем. Аны директорга биринчи сорууу:

– Ахча ийгенмидиле?

– Ахчамы иерге керек эдиле? – деп, Цанаев кьюуанды. Институтну счётуна уа сом да жокъ. Аны кьой, ёнкючлери да кёп, телефонну окьюна кесгендиле.

Цанаев, ахчаны келирин асыры тёзюмсюз сакълагъандан, банкга кюн сайын жюрюп турду.

Уруш баргъан Грозныйде жаланда бир банк барды, ол да аскерчилени банкыды, кесини атына тийишли. Аны тегереги бийик хуна бла, шинжили темир жип бла бегитилинипди. Аны БТР-ле, кёп солдат сакълайдыла, очередь да мындан ары созулуп.

Цанаевни банкга тыйгъычсыз кирирге эркинлиги барды – республиканы башчысыны кенгешчисини удостоверениясы. Бирде ол да жарайды. Цанаев банкга тыйгъычсыз ётгенден не магъана – институтну счётуна алыкъа ахча тюшмегенди. Цанаев ачыуланган да этеди, Аврора да тынгысызды. Европачыла кеслерини ишлерин терк да, тынгылы да этедиле. Ала да алай эте тургъанлай, былагъа билдириу иедиле: этилген контрактха кёре, ахча институтну счётуна угъай, грант кытханны – Таусованы – энчи счётуна тюшерге керекди. Алай бла Аврораны аты бла кёп ахча келгенди – къыркъ беш минг евро.

«Институтха болушурукъмуса?» – деп айтыргъа Цанаев, Аврора андан алгъа:

– Ол ахчаны тёртден бирин кесиме кьояллыкъмамы? Къалгъанын а – институтха, – деди.

– Мен а жартысын деп сунганма, – деди Цанаев, къызгъа жүрек ыразылыгъын билдире. – Алай туююл эсе, ючден бири кьюру сеникиди.

– Ой, Аллах, мен къалай ыразыма Санга, – деп шыбырдады Аврора. – Ол къадар борчну юсюмден кетерликме, ала мени боюнумдан кысып тура эдиле, – алай айтып, къыз ёрге-ёрге секирирге аздан къалды. – Энди кишиге борчлу туююлме. Къалай насыплыма!

Ол кьюуанч узакъ бармады. Экинчи кюнню эрттенлигинде Цанаев, балконнга чыгып, тютюн иче тургъан сагъатда арбазгъа бир узик машинаны бурулгъанын кёрдю. Ол жолгъу мыйыкълы чеченли чекист жаш институтну эшиги таба ашыгъышлы атлады.

Директор, ол анга келген сунуп, кабинетине къайтды. Бир жыйырма бла беш минут озду, алай киши келмеди. Цанаев, арбазгъа къарагъанда, машинаны артха бурулгъанын эследи. Ол терк окьюна Аврораны кабинетине тебиреди. Келсе, Аврора – ол бир тюрлю ышарыууча ышара.

Цанаев энди ангылады Аврораны алай нек кюлгенин – Аврора алай бла кесини ич сезимлерин букъдура эди.

– Ол мыйыкълы сангамы келген эди?

– Хау, – деп, Аврора, эр кишиге намыс бере, ёрге турду.

– Не керекди анга?

– Ахча.

– Сени счётунга ахча тюшгенинми билгенди?

– Ала хар нени да биледиле, – деди Таусова, мудах болуп.

– Неллай бир? Неге?.. Мен бу затха тынгылап кьоярыкъ тьююлма. Биз алиMLEбиз! Мен республиканы башчысыны кенгешчисиме. Мен...

– Гал Аладович, бу затха кьатышмагьыз. Бу кир ишди! Бу уруш салгъан кьыйынлыкьды: хар зат да ахча ючюндю. Мен энди ахыр кере бир ахча берейим да, аны бла болду. Мындан ары кьайгьысыз ишлерикбиз. Биз энтта да кеп грант кьытарыкъбыз, ахча болгъанындан да кеп боллукьду.

– Хау, – деп, Цанаев Аврора айтханнга терк бой салды. – Юйню башын а жабаллыкьбызмы?

– Юй башны да тынгылы эталлыкьбыз, атамы да, кьарындашымдан туугъаннга да Европада бек сайлама жерде операция этдирирге да, кесиме юй ишлетирге да боллукьма! – деп кюлдю Аврора, жюреги бла кьууана. – Башыбызны ёнкюч кьысмаса, ишибизге киши чырмаулукь этмесе... Хар зат да тап боллукьду, – деп, ол кеси кесине кёл этдире, былай айтды:

– Мен бек тэзюмлюме, бек кьарыулума. Мен не затны да кётюрлюкме!

* * *

Цанаев чынтты алим кьадарында политиканы суюмейди, анга кьатышыргъа да алай. Ол аны былай ангылата эди. Аны акьылына кёре, дунияны Аллах жаратханды, ёмюрде киши тюрлендиралмазлыкь низамны тохташдыргъанды, адамла иги да, кеп да жашарча болумла кьурап. Политиканы уа адамла жаратхандыла, аны тюрлендирлик, жангыртырыкъ да ала кеслеридиле. Ол себепден политиканы ёмюрю кьысхады. Ол кимлеге игиликни, кимлеге аманлыкьны излегени белгилиди. Физика десенг, ол бир иш: учхалагъан адам жыгьылгъан этеди, учаллыкь тьююлдю – ма олду закон!

Кьалай-алай болса да, адам улу бир оноугъа – низамгъа – Конституциягъа бой салыргъа керекди. Ма узакьгъа созулгъан урушдан сора, алыкьа бир бирге кёл ашау тохтамагъан эсе да, Чечен Республиканы башчысы, мамырлыкьгъа жол излеп, Конституциягъа кёре, референдум бардырыргъа онг тапханды.

Цанаев хар не жаны бла да республиканы башчысы жанлыды, анга билеклик этеди. СССР-ни заманындача, илму-излем институтда айырыу участка кьураллыкьды, аны председатели Цанаев боллукьду дегенлеринде, ол республиканы башчысыны кенгешчиси кьадарында бу политика ишни сылтаусуз кьолгъа алды. Артыкъ бек суююп а угъай. Нек дегенде биринчи кюн окьуна ол мыйыкълы особист келип, бирге ишлериклерин айтды. Аны тукьум аты Цанаевни эсинде тьююлдю, эшитген а этгенди. Ма энди аны бла бирге ишлерге тюшерикди.

– Кьуру бу участкада болумгъа угъай, битеу округда халгъа жууаплыма, – деди Бидаев, шинтикге ауурлугьу бла, кесин ие этип олтура. – Мен мында болгъан, бола тургъан затланы билирге борчлума, билген да этеме.

- Сен участковыймисе? – деп сорду Цанаев.
- М-м-м, – деп ышарыргъа кюрешди. – Къараучума дейик.
- Жаргонмуду? – деп, сейирсинип, сорду Цанаев.
- Иги ангыларча, хар неге да жууаплы... Референдум бошалгъын-чыгъа дери манга мында кесиме кабинет керекди.

Цанаев – законнга бой салгъан адамды. Ол, республиканы жашауунда референдумну магъанасын ангылап, адамны къанын бузгъан ууакъ-тюек затлагъа эс бурмазгъа таукел болду. Бютюнда НИИ-ни тегерегинде аскерчиле да, милиция да къалауурлукъ этедиле. Алай ала кишини онгсуз этмейдиле, кабинет тилемейдиле.

Бидаев а, иги эди директорну кабинетин тилемегени, илму секретарьны кабинетин сайлады. Таусова кабинетинде хазна болмайды, къуру да институтну подвалында, лабораторияда болмаса. Бидаев жеринде турмайды, институтну ичинде кабинетлени бирине кирип, андан чыгъып, башхасына кирип айланады. Лабораториягъа да терк-терк киреди, андан да кеп туруп чыгъады. Бирде уа Аврора, лабораториядан къайгъылы чыгъып, эшик юсюнде сюелип:

– Лабораторияда бек багъалы оборудование барды, аны себепли манга эшикни киритин салыргъа керекди, – дейди.

– Сен былай эртте кетмеучюсе, – деген ауазы чыгъады Бидаевни.

– Мен бек арыгъанма, Аллах ючюн, лабораториядан чыгъыгъыз, – дейди Аврора.

– Манга жабылгъан эшик жокъду!

– Жаханымге дамы! – деп къычырды Аврора, кетип бара.

– Ол дуниягъа ашыкъмайма, – деп, Бидаев кюльорге кюрешди. – Ол дуния да бармыды?

– Аллахы болмагъан, – деди Аврора. – Анга кереде сизни ишле-ригиз да.

Иш а, Аврораны илму иши, ахырда бармайды. Директор къадарын-да Цанаев хар затны билип, кёрюп тура эди, алай Таусова, Бидаевден тарыгъып, кеси келир деп сакълай эди. Къыз а, тарыгъып келгенни къой, ишге окъуна келмей башлады. Бир ингирде уа Бидаев, эсирип, Таусовагъа къадалып, иш туююшге да жетгенди деген сёз институтда жюрюйдю. Таусованы къаралгъан жери барды да, ишге да андан келмейди деп.

Керексиз сёзлеге тынгыламай, Цанаев, хар нени да кеси билирге суююп, Аврораны да бир кёрейим деп, алагъа барды. Баргъанына да сокъуранды. Аврора юйде жокъ эди. Ол юйге киргенде, сакъатланы кёрюп, жюреги къысды. Цанаев кесини кабинетине къалай къайтханын билалмайды. Аны ызындан къысха кабинетге Аврора къара кёзлюкле да салып келди.

– Бу мен эшитген хапар кертими? – деп, хыны сорду директор.

– Бидаевни юсюнденми сорасыз?.. Гал Аладович, бек тилейме, энди сиз да къатышмагъыз анга. Бютюнда мени ючюн. Ол кирге!.. Референдум озгъунчу отпускга кетерми эдим?

– Не отпускуду ол?! Бизни контрактыбыз барды, сора кесинг билесе, хар умутубуз да сени грантынг бла байламлыды.

– Мен Аллахдан сора бир кишиден да, бир затдан да кьоркьмай-ма деп, акьылым алай эди, – деди Аврора, бир кесек тынгылагьандан сора. – Ол аллай аман адамды, сылыкь. Анга кьатышмагьыз.

– Ишлеген эт, – деп, Цанаев кьычырды, – мен аны кесим оноуун этерме.

Цанаев, Бидаевни кабинетине чакьыртып, аны бла орусча селешди:

– Бери тынгыла, – деп, Бидаев директорну сёзюн бёлдю, – сени аны бла бир ишинг болурму? – деп кьакьды.

– Не дейсе?! – деп, ачыуланып, секирип турду директор. Иги кесекни Цанаев, керекли сёз табалмай туруп, кесин эшик таба атып, аны кенгнге ачып:

– Чыкь мындан ары! – деди.

– Манга битеу эшикле да ачыкьдыла, – деп, уялмай, санларын ары-бери атып, Бидаев, Цанаевге жууукь келип, ауузундан да аман ийиис чыгьып, былай шыбырдады:

– Сен билемисе, сени Авроранг бизде экстремизм статья бла баргьанын?.. Энди сен да аны бла нёгер боласа.

– Думп бол, мен мында директор болуп тургьан кьадарымда былайгьа аягьынг басып кёрмейим, – деп, Цанаев да аны бетине айтды.

– Не боллукьду сора уа? – деп, Бидаев Цанаевни жингириги бла хыны тюртдю.

– Не боллукьду! Не боллукьду! – деп, директор ачыуундан кьалтырай эди. – Не боллугьун кёрюрсе! – деди.

– Да нек артха созар кереклиси барды? – деп, хыликкя этгенча сорду Бидаев.

– А-а, – деп ачыуланды Цанаев. Февраль айны ахыр кюнлериди, институтда хазна от этилинмейди: газ аз-маз жанады, адамла да – тыш кийимлеринде. Цанаев, кабинетинде пальтосун тешип, бир жанына атып:

– Кел, кел, – деп, Бидаевни жингиригинден тутуп, анда болгьан кьарыуну сезгени сайын, андан да бек ачыулана: – Кел, бусагьат мен санга иги кюнюнгю кёргюзтейим.

Москвада ёсген заманында, кеси билип, сабий заманында окьуна киши бла тьююшмеген Цанаев кесин сермешге атады, мында андан башха мадар болмагьанын ангылай.

Кьарангы бет алгьанда, ала урушну заманындан кьалгьан, кьар басып тургьан хылы-мылы багушну, бомба чачхан ауур машинаны жаны бла институтну мекаямыны артына ётдюле.

Цанаев, кьалай этерге, не этерге билмей, костюмун, ызы бла галстугун бир жанына атып, тутушур хал алды.

– Кьарайма да, сен иги да кереклисе, – деп кюлдю Бидаев. – Акьылынгы жерине салыргьа керекди, – деп, ол да акьырын мамукьдан этилинген камуфляжын бир жанына атды. Камуфляжны тубюнде уа ол

къабына сугъулуп тургъан уллу керохун, бичагъын, дагъыда Цанаев ангыламагъан аскер сауутлагъа керекли затларын эследи.

– Хайда, башла, – деп, Бидаев буйрукъ берди.

Цанаев кесин аны юсюне атды. Бидаевни ургъанындан Цанаев, битеу ауурлугъу бла ууалгъан кирпичлеге тийип, эти къаты ачыгъанын сезди.

Къычырыкъла эшитилиндиле. Институтну мюйюшюнден ишчиле кёрюндюле. Цанаевни эсинде жаланда Аврора аны кабинетге къалай элтгени, кийимлерин къалай ариулагъаны, къолларын къалай жуугъаныдыла. Артда уа къыз кеси анга чай къуйгъаны, анга къарагъаны.

Алайда Аврораны къарагъаны Цанаевге хычыуун тийди. Баям, ол хычыуунлукъну сынар ючюн, Цанаев энтта тюйюшюрге бир кере бармаз эди. Алай Аврора кеси бек тынгысыз эди:

– Аны бла, тюзюн айтханда, ала бла ёрелеширге жарамайды. Ала бир аманлыкъдан артха турлукъ тюйюлдюле, бир илинселе, этегинги кесип кеталлыкъ тюйюлсе. Сиз а директорсуз, таматаны кенгишчиси. Бюгюн-тамбла дегенлей – референдум. Бу ишни бирле билселе уа?

Билгендиле, жик-жиги бла окъуна билгендиле.

Андан сора бир кюн озуп, республиканы башчысыны администрациясында референдум бла байламлы жыйылыуда Цанаевге урушдула.

Ол жыйылыу бошалгъанлай, башчы, Цанаевни тыйып, анга Аврора айтхан сёзлени къайтарды. Сора былай айтды:

– Спецслужбаланы адамлары бла демлеширге жарамайды. Алай сен бир затдан да къоркъма... Тюз этгенсе, тиширыуну намысын кётюрюр ючюн сюелирге керекди!

– Сиз хар нени да къайдан билесиз? – деди Цанаев, сейирсинип.

– Мен хар затны билирге керекме, къуллугъум алайды. Бидаев рапорт жазаргъа керек эди... Бюгюн-тамбла дегенлей – референдум! Аны да биле тургъанлай, сен а тюйюш къурагъанса... Сюемисе, суймеймисе, ишде Бидаев бла жараш да шуёх бол, бизге низам керекди.

– Ол мени ишчи нёгериммиди? – деди Цанаев, сейирсинип.

– Къалай суйсенг, алай айт: ишчи нёгеримми дейсе, шуёхумму дейсе... алай къанлы жауум деме. Бизге къаугъа керекмейди. Бусагъатда хар неда аланы къолларындады, ангыладынгмы?

Цанаев, сюемиди, суймеймиди, политикагъа аздан-аз кире башлагъанын ангылайды. Анга киши бла да сёз болургъа жарамайды. Ол аны ангылайды, алай ол да тюйюлдю бек башы. Бек башы уа, ол уруш тозуратхан Грозныйде жашагъанлы, кеси да ангыламай, аскерчилеге ушаш, тюйюшюрге ёч болгъанды. Бидаевде болгъан сауут анда да болса уа, не боллукъ болур эди?

Аны юсюнден сагъыш этер-этмез, Цанаевни жангыдан администрациягъа чакъыртдыла. Анда анга къарыулу, кесине иги да базынган жаш тюбеди да:

– Сизни къоруулар ючюн, кесигиз билесиз къаллай заманды, биз сизге сауут берирге сюебиз.

– Керек туююлдо, – деп, Цанаев кьатына да кьоймады. – Мен аны бла хайырлана да билмейме.

– Сора, сизни сакълар ючюн, энчи кьалауурламы берейик? Референдумну аллында кеп тюрлю зат болургъа боллукъду.

– Мен алимме, – деп, Цанаев кеси айтхандан артха турмайды. – Мындан ары бир тюрлю бир затха кьатышырыкъ туююлме. Сора кеси акьылында: «Референдумгъа дери Москвагъа учарма, юйююме», – деди.

Ол жаш а, аны акьылында болгъанны билгенча:

– Референдум болгъунчу, командировкалагъа барыргъа, ары-бери кетерге жарарыкъ туююлдо, хар ким да жерлеринде туругъа керекдиле.

– Мен алимме... – деп, Цанаев баш эркинлигин кьорууларгъа суюдо. Анга уа кьаты жууап этдиле:

– Сиз башчыны кенгешчисисиз эм айырыу комиссияны членисиз. Уруш заманды... Сизге сауут бла кьалауурла керекмидиле?

– Угъай, – деди Цанаев.

– Кесигиз кьарагъыз, сиз бек сакъ болургъа керексиз.

– Сизде мен билмеген хапармы барды? – деп сагъайды Цанаев.

– Уруш – ол биреуню кез кьарамыды. Референдум а – урушну бошалуу – бизни кез кьарамыбызды. Кесибизни кез кьарамыбыз, тутхан ниетибиз ючюн биз кьаты кюреширге керекбиз.

– Мен не этерге керекме?

– Хар затха хазыр болгъанлай туругъа керексиз.

Бу ушакъгъа Цанаев сагъайды, аны юсюне уа дагъыда кьатыны Москвадан селешеди да:

– Хапаргъа кере, референдум болурну аллында, боевикле жангыдан Грозныйге чабарыкъдыла, уруш боллукъду дейдиле... Юйюнге кьайт. Сени илмунг кишиге да керек туююлдо. Бютюнда Чеченде, – дейди.

– Мени чыртда онгум жокъду артха кьайтыргъа.

– Кьалай келалмайса? Хар заманда келип турдунг да... А-а, ангыладым. Сени ол кьахме Аврора кьоймайды. Сен аны ючюн туююшюп, эл кюлкюлюк болгъанса дейдиле.

– Ким айтады?

– Хар ким да айтады. Мында сени юсюнгден кеп бедишлик хапарла жюрюйдюле. Юйюнге кел. Алай туююл эсе, мен барама Чеченнге.

Цанаевге палахха, экинчи кюн кьатыны Грозныйге келди.

– Ким бла кьойгъанса сабийлени? – Гал Аладовични аэропортда кьатынына биринчи соруу.

– Къайгъы этме, кьоншу тиширыу кьарарыкъды, – деп жууаплады кьатыны. Фатаргъа келгенлеринде уа, кьатыны:

– Сейирлик жашау журт. Къаллай эркин, къаллай жарыкъ фатарды. Алай терезеден тышына кьарасанг, адам кьууанырча хал жокъ! Бу фатарны приватизировать этгенмисе? – деди Цанаевни кьатыны.

– Алыкъа угъай. Заманым жокъ эди. Бусагъатда аллай затла бла кюрешгенле болмазла мында.

– Аллахха шукур, бери, баям, тиширыуланы келтире болмазса.
– Ауузунгу къыс! Не тиширыула?! Мында уруш барады.
– Кёреме, кёреме. Быллай затны мен акъылыма да келтирмегенме.
Сейир! Мында къалай жашайса?.. Институтунг а къайдады?

– Санга неге керекди мени институтум?

– Кесингми элтесе, кесимми барама?

– Кетдик, – деди Цанаев шош ауаз бла.

Аэропортдан сахарны ортасына дери – Цанаевни фатары болгъан жерге дери – жол тизгинлиди, блокпост, оюлгъан зат жокъду. Институт а сахарны къыйырындады.

Цанаевни къатыны, жолда болумну кёрюп, сейирге кълды.

– Не сейирлик болгъанды тегерек! – деп, шыбырдап, жилийды. – Бизни сахарны танырча туююлдо. Бу Грозный туююлдо. Мында жашау этерге онг жокъду.

Была институтха жетип, аны арбазына киргенлей а, тиширыуну тили тутулуп кълды.

– Бумуду сени институтунг? Бу оюлгъанла? Мында болгъан оюлупду.

– Нек айтаса алай? – деди Цанаев, кесин кёллендирип. – Жангы салынган юй баш. Биринчи этажына тынгылы ремонт этилгенди. Подвалы да барды... Халкъла аралы грантны эте турабыз. Москвада да жокъду быллай... Алай бла урушха, хылы-мылылыкъгъа да къарамай, Чеченде илму барды. Къарачы бу терекге – эски тал терек, анга эллиден атлагъанды, – деп, къууанып айтады директор. – Аны юсюнде чыпчыкъланы уа кёремисе, онекиси барды.

– Бу неди? – деп, сейир этеди къатыны.

– Ала укуладыла... Кёремисе къллай ариуладыла. Бизден къркъмайдыла. Мында мамыр жашау болгъанын биледиле, кюнню узуну мындадыла. Билемисе, къллай ариу кёрюнеди кече къарангысында ала, бирча уллу къанатларын да къагъа, учсала – жомакъ кибикди!.. Ма ол акътерекге бир къарачы. Кёремисе эрленчикни, аны ашагъан жерин?

– Тюз агъач ичинде кибикди, – деди къатыны. – Андан агъач адамы кибик болгъанса сен... Мында къллай жашайса? Жаныуарла тургъан жер! – деп сейирдеди къатыны.

– Сен Москвада иги жашар ючюн, мен да мында жашайма. Мында иш хакъ – кёпге иги. Алай болмаса, профессорну къатыны былай омакъ кийинмез эди, – деп, къатыныны тонун кьолу бла сылады. – Кел, институтну ичин да кёрюзтейим.

Цанаев биледи къатыны аны кабинетине уллу эс бурмазлыгъын. Аны кабинети арысыз-берисиз, уруш излемде жарашдырылыпды. Тиширыу Аврораны кёрюрге ашыгъады.

– Ма бизни илму арабызды, бизни ёхтемлигибизди! Бери кишини да жибермейбиз, сени уа ... – деп, лабораторияны эшигин ачады: реагент, бензин къатыш ийис бурунунга урады, генераторну даууру, Аврора да –

бир эски, кир курткада, уллу кёзлюкледе, ала келген сагъатда кёолу бла прессни ишлеуюн тыяргъа кюреше.

– Кюнюгюз ахшы болсун, сау келигиз, – деп, Аврора, уялып, башдан аякъ Цанаевни къатынына къарады. Кеси бла аны тенглешдирген этгенча, юсюнде курткасын бир жанына атды. – Ётюгюз бери... Машинаны ёчюлтейимми? Дауур этеди.

– Угъай, угъай, – деди Цанаев.

– Угъай! – деди къатын да.

Къатыны тамашагъа къалды, бети тюрленди, бир жанына барып, къабыргъагъа таянды.

– Не этесе, къарыусузму болдунг? – деп жарсыды директор.

– Самолётда къыйналгъаным бир кесек татыгъанды, хауаны тюрленнгени да... Мени юйге элтчи, – деп тиледи тиширыу.

Фатарда да кесине келалмады Цанаевни къатыны: газ жокъ, от этилинмейди, тонда жукълады. Экинчи кюн тиширыу базаргъа да, тюкенлеге да барыргъа кёлленди, эрини тургъан жерин игилендирир ючюн. Алай уруш тозуратхан Грозный аны ол итиннгенин терк окъуна чёкдюрдю.

– Мен сабийлеге бек къайгъы этип турама, мени теркирек ашырчы Москвагъа... Мында жашаргъа онг жокъду, – Цанаевни къатыны ахыр сёзю ол болду. Алай аны айлыгъын кёрюп:

– Сабийле да ёседиле, къоранчла да ёседиле, – дейди.

Самолётха минерни аллында уа:

– Сен фатарны приватизировать эт да, сатып, Москвагъа атлан. Мында жашау жокъду, боллукъ да тюйюлдю.

«Аврораны юсюнден хапарлашыргъа уа унутханмы этдинг?» – деп сорургъа, Цанаевни бети жетмеди.

Алай сорургъа намысы кёймай этмеди, энди Аврораны юсюнден ол кеси да къуру сагъыш этгенлей турады, къатында болургъа сюеди. Цанаев нек эсе да аны къатында жүрек тынчлыкъ табады.

Аврора уа жарсыудады:

– Гал Аладович, – деди ол, – мени жүрегимде бир тынгысызлыкъ барды. Бидаев бир аманлыкъ этерге жол излеп айланнган сунама.

– Ичинде жаны бар эсе, кёрсюн аманлыкъ этип, – дейди Цанаев.

– Лабораторияны подвалгъа тюшюрюрге керекди.

– Не зат? Телими болгъанса? Мында анса да солур онг жокъду, сен а подвалгъа дейсе.

– Иги эсеме салдыгъыз, – деп, Аврора ышарды, – келчигиз, тышына хауагъа чыгып, бир кесек ариу хауа бла солуюкъ, – деп, директорну кабинетине башдан аякъ къарап чыкъды.

Март ай эди, алай кюнню халы къыш айладан башха тюйюлдю: сууукъ аязчыкъ, суу къар, тегерек эрип, быжмылдыкъ. Ингир бола тебиреди.

– Сени оюмунга кёре, мени кабинетимде сёзюбюзге башхала тынгыларча аппаратмы салыннган сунаса? – деп сорду Цанаев арбазда.

– Кесин сакълагъанны Аллах да сакълайды, – деди Аврора, къалын чырпылы бийик тал терекге къарай. – Бусагъат бизни укуларыбыз учарыкъдыла. Кертиси бла да, тюз жомакъда айтылгъанча, къар басып тургъан уллу терек къымылдады да, сора «уху» деп теренден уллу таууш чыгъарып, бир уку учду, уллу къанатлары бла жолну ачханча къагъа. Институтну арбазын тегерек айланып учуп, къоркъурча зат болмагъанын ангылагъандан сора, уку дагъыда бир кере къычырыучусуча уллу къычырды. Ол алай къычыргъандан сора, буйрукъ бергенча, битеу къанатлыла учдула – аланы къанат къакъгъан тауушлары сагъайтып къойду. Битеу чыпчыкъла кекню жабып къойгъанча болдула. Ала терк окъуна къыйырда агъач таба учдула. Андан да къарангы, жарсыулу болду. Цанаев бла Таусова уа кеп заманны кекге къарагъанлай турдула, нек дегенде вертолётну тауушу уллудан-уллу эшитилинип башлады.

– Кел, тал терекни тюбюне, – деди Цанаев, аллай учхан къанатлыладан бугъаргъа кереклисин билип. Ала, аякъ тюплеринде уку кирлеге къарап, иги кесек мычыдыла, терек тюбюнден чыгъалмай, нек дегенде вертолёт аланы институтну башында учуп айланнганча кёрюндю. Ала вертолётну бурулгъан тауушун да, андан келген желни да сезе эдиле.

Вертолёт учуп кетгенден сора, шош болду, сора Цанаев шыбырдады:

– Къоркъутхан шошлукъ, къайгъы туудургъан шошлукъ... Айт.

– Манга бир къагъыт атып кетгендиле. Бу кюнледе бизни институтха чабыууллукъ этерикдиле.

– Референдум болмаз ючюнмю? – деп сорду Цанаев.

– Угъай. Мен ангылагъаннга кёре, аланы излегенлери мени тереземди, бизни лабораториябызды.

– Бидаевмиди? – деп, къалтырагъан ауаз бла сорду Цанаев.

– Билмейме... Жазгъан хаты, мен ангылагъандан, белгилиди: агъачда айланнган къарындашларыбызныды.

– Сен боевикле бламы байламлыса?

– Аллах бла ант этеме, угъай. Кесим да къоркъама аладан, сауут-саба жюрютгенлени да суймейме. Сиз билесиз, мени къарындашларым... Ол а аланы... – деп, Аврора сёзюн тыйды.

Цанаев, иги кесек тынгылагъандан сора:

– Бу ишни Бидаевге терк билдирирге керекбиз. Ол, кеси айтханча, былайны оноучусуду, иесиди.

– Кесими сынаума кёре, айтырыгъым буду, – деди Аврора, – сауут жюрютгенле кёбюсюнде бир бирлери бла байламлыдыла. Тюзюн айтханда, бир-бирде бир бирлерин да туююучюдюле... Андан бери аны билмеймисиз? Мында болгъан къара къатышды.

– Хау, спецслужбала не суйселе, аны этедиле, – деди Цанаев, ол айтханнга бой сала. – Мен бу ишни башчыгъа билдирирге борчлума, Бидаевге да телефон бла селеширге керекме.

– Бидаев кимди аны санга айтхан десе уа, не айтырыкъса?

– Хау, – деп сагъышланды Цанаев. – Не этейик да сора?

– Лабораторияны подвалгъа тюшюрюрге керекбиз.
 – Сен анда ишлеяллыкъ туююлсе, тунчугъуп къаллыкъса.
 – Ишлеяллыкъма. Ары таза хауа кирирча къабыргъада тешик этербиз. Ол заманда менден да тынгысызлыкъ кетер, ансы тереземден къуру адам къарап тургъанча кёрюнеди... Лабораторияда приборну тас этсек, мен битдим: ол ахчады, мени доктор диссертациямды, мени жашауумду! Ыразы болугъуз.

Цанаев къызыны айтханына бой салды да, экинчи кюн оборудованины подвалгъа тюшюрюрге оноу этип, ол сагъыш бла институтдан юйюне кетди. Кечегиде бир кесек къар жауду. Цанаев, эрттенликде эртте ишге келгенде, къарда адам аякъ ыз кёрмеди. Аврорадан окъуна алгъа болду.

Цанаев, укулагъа да къарай, институтну эшигин къакъды. Къалауур эшикни ачмады. Ол эшикни къакъгъанындан да къаты къакъды:

– Жукълапмы тураса? – деди Цанаев къалауургъа. Ол а:

– Жаланда танг атаргъа жукълагъанма, сау кечени Аврорагъа болушуп тургъанма, лабораторияны подвалгъа кёчюрюрге, – деди.

– Кеси уа къайдады? – деп сорду Цанаев.

– Энди подвалдады.

Цанаев терк окъуна ары тебиреди.

Генератор къыстау ишлейди: сууукъ, мылы, жел да ургъанлай, хауада да аман ийис.

Подвалда затха ушагъан жаланда бир отоу барды. Цанаев эшикни акъырын къакъды, Аврораны анда кесини раскладушкасында жукълап тургъан сунуп. Къыз а, анда микроскоп бла кюреше, эки компьютерни экранлары да жана.

– Аврора! Алай жараймыды да?! – деп, тынгысыз болду Цанаев. – Жукълагъан да этмей, кесинги ёлтюрлюксе.

– Не затла айтасыз? – деди Аврора, кёзлери арыгъан хал алгъанлыкъгъа, жаннган а этедиле, жаякъларына да къызыл ингилик уруп. – Мен суйген ишим бла кюрешеме! Аллай зауукълукъ алама... Мындан чыкъсанг а, – къуру къыйынлыкъла. Уруш. Саусузларым... – Сора башха дуниягъа къараргъа суйгенча, микроскобуна къарады. – Бусагъат энтта да ёлчемин алып, бир тинтейим да, – деп, микроскопха къарап турду да, сора айтды:

– Гал Аладович, жетишимлерибиз, адам сейир этерча, игидиле. Хар ким да сейирге къаллыкъдыла... Энтта да бир беш минут ишлейим да, экибиз да чай ичейик.

Быланы араларында быллай хал бир заманда да болмагъанды: столну орунуна, эски болгъанлыкъгъа, къаты шинтик. Асыры сууукъдан, исси чай стаканладан баргъан тылпыу кёрюнеди. Столда варенья да, къатхан ётмек да барды. Цанаевни къолунда уа – тарихлери, таблица-лары бла къагъыт топ.

– Кёремисиз, кёремисиз, къалай терк тюрленеди сынау ишни кёрюмдюсю? Хар зат да къалай тюрленеди... Бек сейирди! – деп, Авро-

ра къууанчлыды. – Мен энтта да бу сынауну эки кере ётдюрюрге деп турама. Алада да бу хал болса, барысы да бирча болсала, ол бек уллу жетишим боллукъду!

– Хау, – деп, директор къыз бардыргъан тинтиулеге къарайды. Сора былай сорду:

– Аврора, Норвегияда, Европада да, аллай бир онглары болуп тургъанлай, быллай сынаулары нек бардырмагъандыла?

– Онглары барды, этерге суймейдиле, – деп, Аврора Цанаевге кёз къакъмай къарады. – Ала кеслерини саулукъларына бек сакъдыла. Сиз кесигиз билесиз, бу химикатла адамны саулугъуна бек амандыла, – деп, къызны бетинде ич дуниясын букъдургъан ышарыу кёрюндю. Ауазын да тюрлендирмей, къыз хапарын андан ары айтады:

– Европаны алимлерин бу подвалгъа зор бла да кийирлик туююлдюле. Сейир туююлмюдю ол, биз а чай ичебиз мында олтуруп, деп кюледди... Айып этмегиз... А-а, айтыргъа унутуп бара эдим, бу химикатланы хатасындан адамны сабийлери да болмазгъа боллукъдула... Лабораториядан тышына чыгъармы эдигиз? Мен кёлюм бла айтама.

– Мени сабийлерим бардыла, – деп жууаплады Цанаев. – Ма сен а... Сен эрге баргъанмыса? – деп, Цанаев, жууабын да биле тургъанлай, сорду.

– Угъай, бармагъанма.

– Нек? – деп, Цанаев кеси да уялды. – Айып этме, тели сорууума.

– Угъай, – деди Аврора, ышарып. Цанаев тюз олсагъатда ангылап башлады къызны ич дуниясын. Аврораны, баям, жыллары бла, къадады бла байламлы эки тюрлю ышарыуу барды: бири хар кимге да ачыкъды, экинчи ышарыуу бла уа ич дуниясын букъдуруп, кишиге кёргюзтмейди. Аны ол халин иги таныгъан, билген адам болмаса, ангылаяллыкъ туююлдю. Аны бла бирге жашырады ол жүрегини излеуюн, къыз кесини ёмюрден ахыргъа биргесине боллукъ жарсыуун кишиге билдирирге суймейди. Аны бла байламлы айтханча, Аврора Цанаевге айтды:

– Мени атам-анам кёчгюнчюлюкню хатасындан билим алалмай къалгъандыла. Жууукъ-тенг, юй-кюн болмай, ала гыржын къабын излей, къалмукъ ёзенлеге тебиредиле. Ала анда къой кютюп, кечинип турдула, андан башхагъа ала жарамай эдиле. Мен юйюр таматасыма. Менден сора беш жаш туугъанды. Бюгюн кибик эсимдеди: мен къой сюрюуню ызындан да баргъанма, къошда башха жумушланы да этгенме, кесимден кичиле да къарагъанма. Атам а мени бек суйгенди, жан да аурутханды. Ол манга кёп кере былай айтханды: «Урина, мен окъуусуз къалгъанма, аны хатасындан бери келип, бу кыяма аулакъда къойчу болургъа тюшгенди. Сени къададынг да менлей болуп къалыр деп, бек къоркъама. Мен санга къаллай суйсенг да, аллай китапла алырма, сен кесинг окъуп, билим ал ансы... Ма санга харфлыкъ, ол жаны бла мен санга болушурма... Окъу, окъумасанг, жашауунг малныкъындан кыйын болур».

Алай бла мен кеси аллыма окъуп башладым. Китап окъургъа бек суйгенме. Къошда ишлерге къолла керек болсала да, атам мени элтип, окъургъа районда интернатха берди. Мени ол заманда онунчу жылым бара эди. Анда мени экинчи классха алдыла. Бир айдан а, иги билгеними кърюп, ючюнчю классха ётдюрдюле.

Мен жаланда бешлеге окъугъанма. Китапланы да кёп окъугъанма. Школ манга эригиулю иш болгъанын сезип башладым. Баям, жашауум, ол акъылымы ангылап, абындырды. Жетинчи классда окъугъанымда, анам ёлдю, энди мен жангыз тиширыу къалдым къошда... Алай китапланы уа къолумдан кетермедим, окъуууму да къоймадым. Кеси аллыма школда битеу класслада окъуллукъ дерслени тынгылы билдим, алай аттестатым а болмады.

Ол кезиуде СССР чачылды. Бизни къошубуз да чачылды. Чеченде уа не эсе да бир революция хапарла эшитиле башладыла. Генерал, республикада оноуну къолгъа алып, эркинлик ючюн кюрешни башлады. Мени къарындашларым да, ол халгъа бой салып, Ата журтлары къроруулауну баш борчха санап тохтадыла. Бары да кеслерини сёзлерине табылдыла – бешиси да ёлдюле, – деп, Аврораны ауазы тюрленди. Бусагъат Аврора жияйды деп, Цанаев сакълап турду, алай жилиямады, кесин къолгъа алды. Аврораны бетинде биягъы ышарыу кърюндю да, терк окъуна кетди. Аврора кесини хапарын андан ары айтады:

– Токъсанынчы жылланы аллында – бизни къыралда хар нени да сатаргъа, хар нени да алыргъа онг болгъан заманда, бусагъатдача, – къарындашларымдан таматасы бир кюн манга айтады:

– Ма санга саугъа. Аттестатха термилгенден бошамай эдинг да, ма санга аттестат.

Къарайма да, хар заты да тынгылы: мени атым жазылыпды аттестатда, Грозный шахарны 26-чы номерли школ бергенди аны, мухуру да бар, директор да къол салыпды.

Аттестатны алып, аны берген школгъа барама. Директор аттестатны ары да, бери да айландырып къарайды. Сора менден сорады:

– Къызчыкъ, не излейсе бизден?

– Бу керти аттестатмыды? – деп сорама.

Ол, документни къолумдан алып, жыртып бир жанына атып, айтады:

– Школ программагъа кёре он соруугъа жууап берсенг, аттестатны аласа. Ол, ондан артыкъ соруу берип, ахырында айтды:

– Сен аттестат алыргъа тийишлисе. Экибизни да ниетибиз, кёлюбюз да тазады.

Менде къаллай бир къууанч бар эди! Мен врачха окъургъа сую эдим. Алай медицина факультетде къылыкъсыз уллу конкурс бар эди, сора манга ачыкъ айтдыла: «Медицина жаны бла бараллыкъ туююлсе, нек дегенде улутха тилейдиле». Сора документлерими химия-биология факультетге бердим, анда уа окъургъа адам саны жетишмей эди...

Бусагъатда кёп айтадыла, токъсанынчы жылла Чеченни тарыхында бек бушуулу жылла болгъандыла деп. Мен ол заманда студент эдим, ол

жылланы жашауумда бек кьууанчлы жыллагъа санагъанма эм санай-ма. Саулай юйюрюбюз бла да насыплы эдик. Ол заманда хар ким да биле эдиле Россей бла уруш боллугъун. Адамла Грозныйден башларын алып къача эдиле, юйлерин, фатарларын да учуз багъасы бла сатып. Ол кезиуде мени кьарындашларым кёп фатар алгъан эдиле Грозныйни ортасында, квартал чакълы бир.

Мени кьарындашларым боевикле болгъандыла деп, бусагъатда жүрюген хапарлагъа ийнанмазлыгъыгъызны тилейме. Ала Аллахха ийнанган, намыслары-сыйлары жүрюген таза ниетли адамла эдиле, ма ол шартла кьарындашларымы буздула. Кертиди, билимлери жокъ эди. Ол себепден болмагъан чакъырыулагъа ийнанып, бой салып, аскерчиле болдула. Бош алай болмадыла, алагъа сауут-саба да, керекли документле да бердиле. Ол къагъытлада уа, кесим кёргенме, быллай мухур салынып: «Россей Федерацияны кьоруулау министерствосу».

Ол заманда сордум аладан:

– Бу удостоверениеланы, мени аттестатымча, Грозныйни базарындан сатып алгъан болурмусуз? – деп.

– Ол дегенинг неди? Шашханмы этгенсе? – дедиле кьарындашларым. – Биз Моздокда аскер базада ант этген жашлабыз. Бизге ай сайын бир полковник Москвадан келтирип турады иш хакъыбызны да, хар не да табельге кёреди. Жыл саныбыз жетсе, пенсиябызны да жарашдырыгъа сёз бергендиле.

Дагъыда бир зат эсимдеди: уруш башланырдан алгъа, жашланы удостоверениеларын алып кетген эдиле, документлени хайырланыр заманларын созар ючюн. Уруш баргъан кезиуде, бир кьарындашым ёлюп эди ол заманнга, мен бирси кьарындашларымдан сордум:

– Не уруш этесиз? Кючюгюз, кьарыуугъуз Россей бла тенг туююлдо. Автомат бла танкга, самолётха къалай сюелесиз? – деп соргъанымда, ала манга жууапладыла:

– Биз ант этгенбиз. Биз сёз бергенбиз, ол берген сёзюбюзден артха турлукъ туююлбюз, башха буйрукъ болгъунчу... Сермешген а Ата журт ючюн этебиз, Аллахны ахшылыгъындан. Аллах не деген эсе да, ол боллукъду. Амин. Сен андан эсе, эгешчигибиз, бизни къазауатыбызгъа ыразылыгъынгы бер...

– Гал Аладович, – деп, андан ары айтады Аврора, – айып этмегиз, сизни сорууугъузгъа жууап бере, ушагъымда асыры тереннге кирдим. Урушну аллында уа, мен студент болгъан заманымда, мени биргеме окъугъан шуёхум бар эди. Биз бир бирни сюе эдик, тохтамай тюбешип, письмола жазып тургъанбыз. Урушну аллында ол мени бла юйюр кьуараргъа сюйгенин айтды. Мен миллет адетгеми бой салдым, огъесе къадар алаймы болур эди: «Эркинлик беремисе бир кесек сагъыш этерге?» – дедим. Алай бла уруш да башланды. Ол кюнден сора мен аны кёрмедим. Артда эшитдим ол, самолёт бомба атып, урушну биринчи кюнлеринде окъуна ёлгенин.

Аврора алай айтхандан сора, экиси да жукъ айтмай кёп турдула.

- Сизге энтта чай къяйыммы? – деди Аврора. Бир кесекден а:
 – Андан сора да болгъандыла мени тилегенле, сёз ючюн, сизни шуё-хугъуз Ломаев.
 – Анга уа нек угъай дегенсе? – деп сорду Цанаев.
 – Ол юйдегилиди, сабийи... Тюзюн айтханда уа, мен жаратхан адам-ладан тюйюлдю.
 – Къартлыгъымда жангызлай атылып къалырма деп къоркъмаймыса? – деп сорду Цанаев.
 – Анса да къартма, – деп, Аврора кюлдю да, кёлю бла айтды:
 – Бек къоркъама къартлыкъдан, – деп, терк ёрге турду да: – Гал Аладович, сизге былайда кёп турургъа жарамайды, ууланыргъа боллукъсуз.
 – Санга уа къоркъуулу тюйюлмюдю?
 – Сиз ийнанмазгъа боллукъсуз, – деп, аз ышарды Аврора, – мен мында алай ырахатлыма... Бу тозурагъан сахар, оюлгъанла. Юйде уа – ынычыхагъан тауушла бла сакъатларымы сыфатлары... Кеси юйюм да жокъ. Мында уа жаннет кибикди! – деп, мудах ышарды къыз. Сора дагъыда айтды:
 – Гал Аладович, намаз нек этмейсиз, муслийман ушайсыз да? Аман шартларыгъыз да бардыла, сизни лабораториягъыздан да амандыла ала берген заран.
 Аны алай айтханына Цанаев уялды. Уялып, къым-тым эте, ол кючден бир зат айтды:
 – «Жаннет» болмай а мында, – деп, баш этажгъа ёрледи, балконнга чыгып, тютюнюн къабындырыргъа сюйдю. Аны бла бирге уа, ол подвалда аман хауадан сора ариу таза хауа бла солуругъу келди.

* * *

Цанаевни акъылында аллай бир ауара сынатырыкъды бу политика иш – республикагъа, саулай чечен халкъгъа бек уллу магъанасы болгъан референдум – деп болмагъанды. Аны бла байламлы тохтаусуз жыйылыула, тюбешиуле, соруула. Цанаев бек ашыгып сакълайды 2004 жылны 23-чю мартын – референдум болуп бошаллыкъ кюнню. Ол излеген болум боллугъуна ишексзди: халкъ «хау» дерикди Россей бла бирге болургъа. Чечен Республиканы жангы Конституциясы къабыл этиликди. Алай ары дери дагъыда бир ыйыкъ сакъларгъа керекди. Ишни уа кыйыры-чеги жокъ: жангыдан тамата кеси бардыргъан жыйылыу. Шарайыпла кёп. Цанаевге да ол жууаплы жерде къаралмагъан, тинтилмеген соруула болгъанына урушдула. Жыйылыудан сора башчы аны кесине чакъырды да:

– Бек сакъ бол. Тюрлю-тюрлю алдаулу ишле болургъа боллукъдула. Бютюнда сен къарагъан жерде, нек дегенде сен кыйыр жердесе.

Цанаев Аврорагъа атхан къагъытчыкъны юсюнден айтыргъа кезледди башчыгъа, алай ол, андан алгъа болуп:

– Тюрлю-тюрлю хапарла эшитебиз, кёбюсюнде адам къяуанмазча хапарла. Мен сени институтунгу сакъларгъа, къалауурланы санын кёбейтирге буйрукъ бергенме, – деди.

Башчы айтханлай болду. Цанаевни кесин окъуна ишге кючден ийдиле, асыры къарап тинтгенден. Бу аскерчилени сакълагъанлары ауур кёрюндю. Бир кере уа институтну сакълагъан къарт киши, ингир ала келип, былай айтды:

– Бу федералла бары да бирден кетдиле, сейир этерча.

– Бизни милиционерле уа? – деп, къайгылы сорду Цанаев.

– Бизникиле жерлериндедиле – ючеулен неда тёртеулен.

– Ким биледи, сменлерин алышындыра болурламы? – деп, Цанаев кесине сабырлыкъ алыргъа кюрешди.

– Ким биледи, алай окъуна болур, – деди къалауур, – алай эндиге дери аллай ишле болмагъандыла.

– Келчи, бир къарайыкъ, – деп, директор бла къалауур бирге арбазгъа чыкъдыла.

Къарангы бет алгъанды. Тал терекде укула да кёрюнемейдиле. Кюнню халы да къууандырмайды: эки кюнню ууакъ шулпу этеди, туман, балчыкъ, тегерек мылы.

– Хар зат да тап боллукъду, – деди Цанаев.

Аны тютюн ичериги келди, алай арбазда да аны тютюн ичерге эркинлиги жокъду, аскерчилеге да къоймайды ол былайда тютюн ичерге. Балконнга ёрлерге уа эринди. Ол Аврораны эсине тюшюрдю, ол айтхан «аман шарталаны» да эсине тюшюрдю.

– Аврораны «жаннетине» барайымчы, – деди да, Цанаев подвалгъа тюшдю. Анда Аврора бла лабораторияда тургъанлай, атылгъан-чачылгъан тауушла эшитилдиле. Тохтаусуз атдырып тебиредиле, эки аскер уруш этгенча.

Чыракъла ёчюлдюле. Къарангы болду.

Урушуха юйреналлыкъ туююлсе: экиси да бек къаты кърккъдула. Биринчи Аврора кълунда фонариги бла табылды. Ол а жарыкъды – умутлары юзюлмегенни белгиси.

– Анда адамла бардыла, – деп, кърккъуп, шыбырдады Цанаев.

Коридор бла адамла басхыч таба ашыкъдыла. Атдыргъан тауушну тунчукъдурургъа кюреше, директор алагъа кычырды:

Къарангыда Цанаев кимле болгъанларын да билмеди, бир беш-алты адам чабып келдиле. Алай Аврораны терк-терк солугъанын, андан исси хауа ургъанын терк окъуна сзди. Аврора:

– Мени жанларым, анда атдыргъан этедиле, – деп, кесин тышына атды.

– Къайрыса? – деп, Цанаев Аврораны аягъындан сермеди. Ол: «Мени жибер!» – деп кычыргъанлыкъгъа, Цанаев аны жиберлик туююл эди. Ол а: «Тиймегиз манга!» – деп кычырды.

Цанаев Аврораны, бюгюлюп чабып, кесин акътерек таба атхынын кёрдю. Бир кесекден а Аврора юйлери таба элтген жаяу жолчукъгъа бурулду. Алайлай, атылгъанданмы, неден, Цанаев энишге учду, кълору да перилалада кълды, саны-чархы бек аман ачыды...

Ол кесине фонарьны жарыгындан келип, аллында Бидаевни мыйыкылы бетин кёрдю:

– Саумуса? Бер кьолунгу, – деди Цанаевге, алай Цанаев кьолун узаталмады.

Цанаев жаланда кече белинде больницада кесине келди. Ол жаралы туююлдю, айтханларына кёре, контузия болганды, сынган кьолуна гипс салыныпды. Жаралы болмагъанлыкыгъа, жюреги уа ауруйду: институтха, аны ишчилерине, бютюнда бек а Аврорагъа.

Этилген уколладан затын да билмей, эрттенликге дери жукълады. Уяннганында, палатада – онеки адам. Ала бла тенглеширгенде, хатасы жокъду, аурумайды. Аны аурумагъаны бла врачла да, келишип, больницадан чыгъардыла. Андан чыкыгъанлай, тюзюнлей институтха барды. Алайда уа эл бла бир адам жыйылып, башчы да – алайда, Аврора да былайдады, анга ышаргъан да этди. Алай тынгылы сёлеширге онг тапмадыла, нек дегенде референдумгъа дери бир-эки кюнню ичинде Цанаев кьурулушчу болду, аны башчылыгында сау уллу кьурулуш жыйын ишлейди.

23-чю мартха институтну тыш кёрюмдюсю алгындан да омакъ болду. Цанаевни акъылында да жокъ эди, ол кюн кьол кётюрюрге аллай бир адам келликди деп. Иш тамам болгандан сора, айырыу участканы жапдыла. Арыгъаны кесин танытхан директор балконнга чыкъды тютюн ичерге. Жаланда бусагъатда эс бурду ол уручуланы излегенлери Аврораны лабораториясы болганына. Гранатомёт бла тюз ол лаборатория болгъан жерни марап атдыргъан эдиле.

«Аврора къайдады?» – деп, сагъыш этип, Цанаев подвалгъа тюшдю. Къыз а – анда, хар замандача, компьютерге къапланып.

– Мен жангыла эсем да билмейме, алай атдыргъанланы муратлары сени кабинетинг болганды, – деди директор.

– Мени марагъандыла деп билмейме, – деп, шош айтды Аврора. – Мени ёлтюрербиз деселе, ол кыйын иш туююлдю. Мен кимге не хата этеме?

– Сора неди да? Референдуммуду?

– Мен сагъыш этгенден, референдум да, илму да. Биз эркинликни жолундабыз, илму да, ахча да – бизде, халкъла аралы махтаугъа тийишли да болгъанбыз... Аны бизни жауларыбыз, сатхычларыбыз жаратырыкыдыла депми сунасыз?

– Сен Бидаевними юсюнден айтаса?

– Аллах айырыр, къадардан киши кетерик туююлдю, – деп, Аврора бир кесек ышарды да: – Бир эки айдан, Аллах айтса, мен бошарыкъма. Андан сора...

– Андан сора не?

– Андан сора уа кёп ахча тюшерикди. Битеу солумай тургъан жылларыма отпуск алама. Атамы да, къарындашымдан туугъанланы да Москвагъа операциягъа элтеме, ким биледи, Европагъа окъуна... Гал Аладович, сизни заманыгъыз болмагъаны себепли, ишигизден чырма-

майым деп айтмай тургъанма, мени сизге иги хапарым барды. Ишибизни грантда айтылгъан заманындан алгъа бошасакъ, бизге 25 процент премия берликдиле. Андан сора дагъыда бизге бир ауур ишни тинтирирге сюедице.

– Сен а отпускга сау жарым жылгъа кетер акъылдаса.

– Атам мени жашауумда баш жерни алады.

– Андан сора уа? – Цанаев грантны юсюнден сагъыш этеди.

Аврора уа:

– Андан сора уа – доктор диссертациям. Алай ол тинтиуле бла байламлыды, – деп къууанады. – Ол заманда башыма эркин болама, кесим сюйгенча жашайма. Аллах айтса, – деди чечен тилде.

– Амин! – деди Цанаев, ыразы болуп. – Келчи, чай ичейик.

– Айып этмегиз, мен юйге барыргъа керекме, саусузларыма. Ой, намаз этер заманымы оздурдум. Мен къачдым, айып этмегиз. Юйдегилени жатдырсам, кече белинде къайтырма.

– Сен не заманда жукълайса? Арымагъанмыса?

– Мен былайда алай насыплыма, – деп, Аврораны бети жарыды. – Тинтиуле жетишимли, чырмаусуз барадыла. Ол а манга жаннетге элтген жолчады, жер башында жаннетге. Мен алай ыразыма, аны айтыргъа окъуна къоркъама.

Цанаев да андан аз къууанмайды: референдумну кёрюмдюлери игиди – халкъ мамырлыкъ жанлыды, республиканы башчысы жанлыды. Энди уа Чечен Республиканы президентин айырлыкъдыла. Президент ким боллугъу белгилиди. Грант бла байламлы тинтиулени уа битгеннге санаргъа керекбиз: Цанаев санап башлады грант ючюн институт, кеси да къаллай бир аллыкъларын. Ол а бек кёп ахчады. Алай бла Цанаев, гипс салынып тургъан къолун столгъа уруп:

– Кёремисе сен Аврораны! Илму да, ахча да, намыс-сый да! Кертиси бла да – революция! Аврораны ишлери бла байламлы Москвадан кече къонгуроу келди. РАН-ны вице-президенти, айырыуланы тап ётгени бла алгъышлай, былай айтды:

– Сиз илмуда бек уллу жетишимлеге жетгенсиз. Сиз бардыргъан тинтиуню, илмуда бийик жетишимге санап, академияны жыл сайын бардыргъан докладына къошаргъа сюебиз. Къачан боллукъсуз Москвада? Тёзюмсюз сакълайбыз.

Цанаев кеси да Москвагъа жан атады, юйюрюне тансыкъ болгъанды. Алай референдумну кёрюмдюлерин да санаргъа керекди. Ахыр жыйылыуда Цанаевни, Ата журтха таза кёлю бла къуллукъ этгени ючюн, кишилиги эм жигитлиги ючюн ордени бла саугъалайдыла. Цанаев сейирге къалды. Аны саугъалагъан кезиучюкню, ол а – гипсде, битеу ара телевиденияны билдириулеринде кёргюзтедиле. Андан интервью аладыла. Москвадан ишчи нёгерлеринден, шуёхларындан телефон бла кёп адам сёлешди, алгъышлап. Аны бла да къалмай, баш саугъаны Чеченни президенти сыйлы грамота, премия, бууун сагъат берди, анга къошакъгъа уа – «Волга» машина.

Асыры кьууаннгандан, Цанаев институтда «Волганы» жууама деп, гитче байрамчыкъ кьурады. Цанаевни жашауунда ол биринчи машина эди. Ол бек кьууана эди, хар затха да кьууана эди, аны себепли ара-кьыдан кёлю бла тарта эди. Ол сагьатда аны кьатында олтургьан Аврора айтды:

– Ичги харамды, бютюнда алай кёп ичген, – деп, жарсыгьаны ачыкъ кёрюндю. – Алай эсирип, акьылынгы ичип, саулугьунга заран берирге жараймыды?

«Кет былайдан», – деп айтыргьа аз кьалды. Алай айтырча бек ичип тьююл эди. Сора, сау кьолу бла стаканын кётюрюп:

– Бизни саулугьубуз ючюн!.. Аврора, халкъ бла бирге бол: башхалача кюл, ойна, тепсе, аша, ич!

– Манга ишлерге керекди, – деди Аврора.

– Иш бир жары кьачарыкъ тьююлдю, – деп кьычырды Цанаев. – Ишлей да, солуй да, жашай да билирге керекди! Хайда, Аврора! – Ол аны айтыргьа, Аврора думп болду.

Ол кюн кьууанч кече белине дери барды. Цанаев, кеф болгьанлыкьгьа, акьылын алыкьатас этмегенди. Тамбла Москвагьа учарыгьын эсине тюшюрюп, «Волгасын» институтну арбазында табыракь жерге салыргьа кереклисини сагьышын этди. Тюз олсагьатда Аврора кесини жаяу жолчугьу бла юйюне ашыгьып баргьанын эследи.

– Эй, Аврора! – деп кьычырды ол. Кьыз аны таба кьарагьан да этмеди. – Тохта, – деп, Цанаев аны ызындан тебиреди. Алай абынып жыгьылды.

Эс жыйып, ёрге кётюрюлгенде уа, Аврораны чууу да жокь эди. Не кьаты кеф эсе да, кьарангыда андан ары барыргьа базынмай, Аврораны ызындан:

– Тели! – деп шыбырдады.

Москвада Цанаевге жигитгеча тюбедиле. Ол да, жашаууна ыразы бола, кюн сайын кьууанчны ызындан кьууанчха тюбей, солуй, ингир сайын байрамла бла ашырады заманын. Аллаи ингирледен биринде Цанаев, иги да ичип, Аврорагьа сёлешди:

– Мен лабораториядама, хар зат да тапды, – деп, Аврора суху жууап берди. – Мен ангылагьандан, сиз ичип турасыз. Тилейме, бу халигиз бла манга сёлешмегиз, – деп, кьыз телефонну ёчюлтдю. Цанаев дагьыда кьайтарып сёлешди Аврорагьа:

– Гал Аладович, – биягьыча суху ауаз бла, – жумушугьуз бар эсе, айтхан этигиз, сиз кьатыны, сабийлери болгьан адамсыз, бош алай сёлешмегиз манга, – деп, сёлеше тургьанлай, телефон тохтап кьалды.

– Тели, – деди биягьы Цанаев.

Экинчи кюнню ингиринде, биягьы ичип, Цанаев жангыдан кьызгьа сёлешди, алай ол жууап бермеди. Аврораны алай этгени аны жарсытды, алай ол жарсыу кёпге бармады, нек дегенде журналистле асыры анга сёлешгенден кьоймайдыла:

– Гал Аладович, боевикле бла сермеширге кьоркьмаймы эдигиз?

– Сиз ёлномню бла жашауну арасында болгъаныгъызда, не сагъыш эте эдигиз, жюрегигизде не сезимле тууа эдиле?

– Сиз къуру жигит угъай, белгили алимсиз, сизни илмуда жетишим-леригизни Запада окъуна биледиле, сизни аллай бир халкъла аралы грантларыгъыз да бардыла, дуниягъа да бек белгилисиз. Сизни Европагъа неда Америкагъа ишлерге чакъырмаймыдыла?

– Мен уллу къыралыбызны патриотума, Россия – уллу Ата журтум, Чечен – гитче Ата журтум! – деди Цанаев. – Алай илмусуз не Россия, не Чечен боллукъ тюйюлдюле. Илму – ол ёсюуню мурдоруду, ол цивилизацияды, адам улуну келир заманыды.

– Илмуда сиз ачыкълагъан жетишимле Нобель саугъагъа кёргюз-тюлгени кертимиди?

– Да алыкъа кёрюрбюз, кёрюрбюз, – деп, сорууну башхагъа бурургъа кюрешди Цанаев.

Цанаевни къатыныны айтханына кёре, аны ордени бла жаралы къолуда байлауу чынтты эр кишини шартларыдыла. Къолунда гипсни кетерирге заман да жетгенди. Гипсни хатасындан ол кече сайын жукъусузду. Гипсни алгъан кечесинде уа бек татлы жукълады. Эрттенликде эртте телефон зынгырдады.

Хар ким да къоркъады эрттенликде телефон зынгырдаса.

– Цанаевмисе? – Сёлешгенни ауазын танымайды ол. – Грозныйде прокуратураны следователите. Бюгече сизни институтну тонагъан этгендиле.

– Не? Не болгъанды? Не зат урланганды? Мени «Волгаммы»?

– Жарсыугъа, «Волганы» урлагъандыла... Бери терк жетерге боллукъмусуз? Машинаны документлери сиздемидиле?

– Хау, хау. Бусагъат учайым.

Цанаев, бир кесек эс жыйып, уручуланы мураты «Волга» болмагъанын ангылады. Ала Аврораны лабораториясын марагъандыла. Аврораны телефону ёчюлюп болгъаны себепли, институтну секретарына сёлешди:

– Гал Аладович, «Волганы» да, битеу компьютерлени да урлагъандыла, – деди секретарь.

– Аврора уа къайдады. Къайдады институтну къалаууру да?

– Аврораны милициягъа соруу этерге алып кетгендиле. Ол тюнене ишден хар кимден да артда чыкъгъанды. Къалауур а больницадады. Врачла айтханнга кёре, къайгъы этер заты жокъду, женгил сотрясение болгъанды.

Цанаев, тюз да Грозныйге жетгенлей, милициягъа барды. Сейир этерча зат жокъду. Грозныйде кюн сайын адам ёлтюрюу, бютюнда тонау тохтамайды. Жаппа-жангы «Волгагъа» уа кимни да кёзю къарарыкъ эди.

Цанаев да, институтну ишчилери да бек жарсыдыла бу болгъан ишге. Аврора уа кесине кетип, врачны чакъырып да къаратдыла анга. Алай больницагъа уа бармады. Кёп заманны ичинде иште да кёрюн-меди, директор аны ызындан адамла ийгенде да, келмеди. Телефонун

да ёчюлтюпдю. Жаланда бир ыйыкъдан келди ишге: бек азып, бети да къара кесеу болуп, кёзлерин мудахлыкъ басып, ышаргъаны да ол алгъын ышаргъаныча. Сора былай айтды:

– Ол аманлыкъчылагъа сизни машинагъыз керек туююл эди... Бош урлауукъчуланы, подвалгъа туюшюп, оборудованияны алай сындырыргъа акъыллары жетерик туююл эди.

– Да машинаны урлагъандыла да, – деди директор, ачыулана.

– Баям, этген ишлерибиз ючюн, гонорар ючюн.

– Не айтыргъа сюесе аны бла?

– Сиз тинтиу бардыргъан ишибизни юсюнден хапарны битеу дунягъа жайгъансыз... Интернетде андан сора хапар жокъду.

– Да не эди да?

– Къалай не эди?! Кийик чеченлилеге илму къайдан чыгъарыкъ эди? Чеченлиле билген – тонау, уруш этиу, чеченлиле къуру аны этерге керекдиле.

– Сени оюмунга кёре... – деп, Цанаев кеси муратын айтыргъа окъуна къоркъду.

– Хау, алайды, – деп, къаты айтды Аврора. – Алагъа жаланда лаборатория керек болгъанына бир тюрлю ишеклик жокъду. Къалгъанлары уа – кёз алдагъан затла.

– Бидаевми? – ол сёз чыкъды Цанаевни ауузундан.

– Бидаев – къуллаарыды... Алай буйрукъ берирге да боллукъ эди.

– Аврора! – деп къычырды Цанаев. «Сен телесе?» – дерик эди, айтханы уа бу болду:

– Сен, хар замандача, бир тюрлюле сагъыш этесе. Кимге керекди бизни лабораториябыз?

– Манга керекди! Бизге керекди! Бизни бла уруш этгенлеге уа чырмау эте эди... Хау, мен тели болгъанымы билеме. Ол мен айтханны ангыларгъа уа къыйын туююлдю, – деп, Аврора, сёз да айтмай, чыгып кетди.

Аврора айтхан оюмла Цанаевге иги кесек заманны тынчлыкъ бермедиле. Артда уа ангылады, Грозныйде – уруш болгъан жерде, алай бирде уруш кёрюнмеген жерде да – тонагъан адет болуп тохтагъанды. Цанаев ол сагъышлары бла демлеше тургъан сагъатда, анга следователь телефон бла сёлешди:

– Машинагъызны тапханбыз. Ол эсе, таныргъа келликмисиз? Кюйюпдю.

– Кюйген машинагъа къарап не этерикме мен!

– Анда компьютерлерибиз, башха кереклерибиз, документлерибиз да бардыла, бухгалтериягъа деп тарихлерин тенглешдирирге керекди.

– Мен бухгалтерни жиберирме, – деди Цанаев, алай терк окъуна сагъыш этди да, ары кеси кетди.

Шахардан тышында багуш тёбе. Кюйген машина Цанаевникимиди огъесе башханыкъымыды, ангыламады директор. Аны жанында уа ууалгъан компьютерле атыладыла. Урлауукъчула былай этерик туююл эдиле.

– Не этейик? – деп, Цанаев, ишге келип, кесине Аврораны чакъыртды. Къыз кесине келгенликге, мыккылды, мудахды. – Норвегия бизге энтта бир болушмазмы? – деди Цанаев.

– Мен алагъа хар нени да билдиргенме... Бек жарсыгъандыла, – деди Аврора.

– Оборудование иерикмидиле?

– Угъай, иерик туююдюле... Алай мени ары чакъырадыла, сынау ишими андан ары бардырыргъа онг берликлерин айтып, виза да этгендиле.

– Сен а? – деп, Цанаев тынгысыз болду.

– Да мен атамы, къарындашымдан туугъанланы къоюп, къалай барайым?

– Барырма эдинг? Грантыбызны ычхындырлыкъбыз.

– Атамы ол хали бла къоюп кеталлыкъ туююлме.

– Биз саусузларынга къарар адам, врач да табарбыз.

– Угъай, – Аврора къаты айтды. – Аллах сакъласын, атама бир зат болуп къалса, мен а – къайда эсе да бирде. Ёмюрде кесими кечмем... Ол заманда атамы бетине не деп къарарыкъма?

– Ол дегенинг? – деп, ангыламай сорду Цанаев.

– Ахыратда, жаннетде?

– Жаннетге тюшеригинги уа къайдан билес?

– Тюз жашаргъа кюрешеме.

– Да, хау, – деп, хыликкя этгенча айтды Цанаев. – Охо, кеч... Атанга операция этдирип ючюн, мында жашар ючюн, ахча керекмеймиди?

– Аллах буюргъан эсе, ахча да боллукъду.

– Хы, – Цанаев кюлюмсюреди, – алимни иш хакъымы?

– Кёпледе ол да жокъду... Грантды бизни кёз къарамыбызны бир кесек тюрлендирген ансы. Умут берди. Аллахха ышанайыкъ, – деди да, сора: – Гал Аладович, сизге намаз этерге керекди, – деди.

– Сен эт мени ючюн намаз да, Аллахдан да тиле мени ючюн, – деди Цанаев, Аврораны айтханы жанына тийип.

– Сизни ючюн тилейме мен Аллахдан, – деди Аврора сабыр.

– Мени ючюн а нек тилейсе? – деди Цанаев.

– Алай нек айтасыз! Сиз мени таматамсыз, сизни къолугъуздан иш хакъ алама. Сиз да окъуп, Аллахха табынсагъыз керекди.

– Бар-бар, – деп, жеринден секирип къопду Цанаев, – сен окъугъан, сен тилеген да жетерикди бизге, – деди. Сора ызындан, ол эшитмеген сунуп:

– Алай кесинге тилеген тилекледен жашауунг онгнгуна айланмайды нек эсе да...

* * *

Цанаев – биягъы институту директору: илму да жокъ, бютюнда ол болгъан ишледен сора. Москвагъа къаллай отчёт этип барлыгъын да билмейди. Ол да алай оюм эте тургъанлай, Норвегиядан, Интернет бла

угъай, почта бла къагъыт келгенди, мухур да салынып. Доктор Таусованы ары чакъырадыла тинтиу ишлерин андан ары бардырыргъа. Жол хакъы, жашар жери, аш-азыгъы да хакъсыздыла, битеу къоранчланы Норвегия тёлерикди. Иш хакъын евро бла ыйыкъ сайын бериге деп да оноулашханды (Грозныйни алимлери уа аллайны тюшлеринде да кёрлюк туююлдюле!). Ала контрактдан тышында да энтта бир грант иш берликдиле, Грозныйни илму-излем институтуну кёз къарамларын эсге ала. Ахырында уа былай жазылып: «Терк жууап беригиз. Сиз угъай десегиз, биз башха алимни излерикбиз».

Аллай ишге угъай деген Аврораны хар ким телиге санадыла. Цанаевге аллай онгла къурасала эдиле, ол къайры да барлыкъ эди, алай оборудованиядан жукъ ангыламай эди.

– Атамы къоярыкъ туююлме, – деди биягъы Аврора.

– Санга ахча керекди, – деп чамланды Цанаев. – Институтха уа – илму, ол да ахчады.

– Аллах айтханлай болурбуз, – деди Аврора.

– Бар, сора Аллахдан ахча тиле.

– Мен Аллахдан ахча тилемейме, – деп, Аврора терк окъуна кетди, гуппур да болуп, бет сыфаты бек тюрленип.

Цанаев тюз олсагъатлай сагъыш этди: мен къаллайла сёлешеме, бютюнда аны бла.

– Астофюрюллах, астофюрюллах, – деп шыбырдады да, былай къошду: – Уллу Аллах, Аврорагъа хар атламындан онг бер, муратлары толтур.

Цанаев нек эсе да сау кюнню Аврораны юсюнден сагъыш этгенлей турду. Ингирликде секретарь Цанаевге документлени келтирди, аланы ичинде уа Таусованы заявлениясы – Цанаевден бир ыйыкъгъа хакъсыз отпуск беририн тилейди.

Цанаев олсагъат окъуна Аврораны кесине чакъыртды да:

– Неге керекди санга отпуск? – деди.

– Юйюрюм бла байламлы жумушларым барды.

– Не жумушунг бар эсе да, эт, – деп, Цанаев заявлениясын жыртыды. – Ма мында бир къауумла, жукъ да ишлемей, айгъа бир кере келедиле, иш хакъларын алыр ючюн. Иш хакъынг сакъланырыкъды, алай, бош болсанг, келе тур, ишле бардыла. Ол кертиси бла да алайды – Аврорасыз иш бармайды.

Аврора буюкъду, шош болду, хазна кишиге кёрюнмеди. Бир кюн а эрттенликде, эки кёзю да жанып, Цанаевге:

– Гал Аладович, сизге директоргъача угъай, президентни кенгешчисинеча, комиссияны членинеча, бир зат сорургъа боллукъмуду?

– Сор.

– Сиз компенсация берген комиссияны членисиз.

– М-м-м, – деп, ынычхады Цанаев, тиши ауругъанча.

Ол кертиси бла да къыйын сорууду, бир къауумлагъа уа алай бла ахча тюшеди.

Билмейме не бла байламлы, алай президент указы бла Цанаевни ол комиссияны членине кьошханды, улутха алыуну аз этерча.

Ол тюрлю жартылыкъланы тюзетирге кьолундан келмеген Цанаев, президентге, комиссияны кьауумундан кетерге деп, заявление жазгъанды. Ол аны юсюнден айтды Аврорагъа. Ол а:

– Алай сиз бюгюн да комиссияны кьауумундасыз.

– Алай болур мадары жокьду, – деп, Цанаев олсагъат ол соруула бла байламлы болжаллы комитетге селешди.

– Сизни комиссияны членине Москва айыргъанды, – деп жууаплайды председатель, аны себепли бош алай кетип кьалалыкь тьююлсюз, анга президентни резолюциясы керекди.

– М-м-м, – деп, Цанаев бютюнда бек кыйналды. Ол телефонун ечюлтюп, Аврорагъа айтды:

– Не жумушунг барды?

– Мен сизге айтып тургъанма, кьарындашларым биринчи урушха дери Грозный сахарда бир тюрлю даулашсыз беш юй сатып алгъандыла деп. Бусагъатда ала бири да кьалмай оюлгъандыла. Мен кесимде болгъан ахчачыгъымы да жыйышдырып – 50 минг сом, документлерими да этдирип, комиссиягъа бергенме, бир ыйыкь тургъанма очередьде.

– Сора уа? – деп, Цанаев Таусованы сезюн белдю.

– Ишинг кьуралса, бир айдан неда жарым жылдан бериллик ахчаны жартысын алырсыз дегендиле. Ол ишни терк этдирген адамла уа жюз минг сом берсенг, ишинг терк барлыкьды дейдиле. Мени энди ахчам жокьду. Ахча уа кереди, атамы операциягъа элтирге керекме. Хар Аллахны кюнюнден амандан-аман болуп барады, ауругъандан кьычырыгъы тездюрмейди. Ол да, сабийле да укол бла кечинедиле. Биягъы мени уа башымы енчюкле басхандыла. Болушчугъуз.

Цанаев олсагъат окьуна адамлагъа болушлукь бериу жаны бла ишлеген комитетге барды. Асыры адам кепден базарда кибик эди.

– Кьарындашым, санга болушлукьму керекди? – деди, сакъалы да ёсюп, бир сюйдюмсюз жаш адам. – Кьаллай документ керек эсе да, кьайсы орамда кьайсы юй керек эсе да, барын да эталлыкьбыз деп, тохтамай айтады.

– Документлерибизни тас этген эсек а? – деп сорду Цанаев.

– Кьайгъы жокьду. Ахчаны алгъа беригиз ансы, хар затны да тап этерикбиз.

– Бир юйге эки ие бола эсе уа, кьалай боллукьду?

– Бир кьыйынлыкь жокьду, жаланда ахча бер ансы... Бери кьара, кьарындашым, аллай орам жокь эсе да, паспортунг бла заявлиянг болса, хар зат да тапды. Мен аны боюнума алама.

– Артда бир зат тапсыз болса, ол ишле ючюн манга жууап этерге тюшсе уа?

– Не зат дейсе?! – деп, кюлдю жаш. – Тегерекге-башха кьара. Бу биз керген беишликле ючюн, оюулгъанла ючюн, ёлгенлерибиз ючюн кимди жууаплы? Болушлукьгъа деп берген ахча ол ахамыды, шайла

бередиле. Бу алдау ишге, суйсем, суймесем да, манга да къатышыргъа туюшеди. Билеме, ол харам болгъанын, алай башха мадар жокъ – неда харам ишге къатыш, неда автомат бла агъачха.

– Не да болсун, агъачны сагъынма, – деди Цанаев.

– Санга болушайыммы, болушмайыммы? Азыракъ ахчагъа этерге кюреширме.

Цанаев, ушакъ нёгерине ыспас этип, эшик таба тебирегенлей, ол жаш а аны ызындан:

– Сени ары иерик туююлдюле. Ары къуру кеслери таныгъан адам-ланы иедиле неда ахча берсенг.

– Жиберирле, – деп, таукел айтды Цанаев, эшикни сакълагъан федерал къалауургъа президентни кенгешчиси болгъанына шагъатлыкъ этген удостоверениесын кёргюзте. Ол а хыны:

– Биз Москваны оноундабыз, бу жерни къагъыты бизге керек туююлдю, – деди.

– Ол айтханынг неди? – деди Цанаев. – Сен бусагъатда Москвада туююлсе, Грозныйдесе?

– Къарындашым, къарындашым, – деди чечен тилде бир чеченли тишируу. Сора къатына келип:

– Была бла ойнама, ормай-сормай, атдырып башларла да. Былагъа жаланда бир документ барды – ахча, ийген да, кеслерини адамларын иедиле.

– Тохта, – деп ачыуланады Цанаев, сора РАН-ны удостоверениесы чыгъарып кёргюзтеди: – Бу документге уа угъай дерик болмазса да. Бу къагъыт манга Москвада, РАН-да берилгенди. Мен мында НИИ-ни директорума.

– Бери тынгыла, – деди аскерде контракт бла къуллукъ этген бёкем адам, – мында къаллай документни суйсенг, аллайны жарашдырып, сатып, къолунга тутдурадыла.

– Сизсиз болгъанны тюрлендирип сатхан, – деп къызды Цанаев. – СССР-ни – сатдыгъыз! Россейни – сатдыгъыз! Чеченни – жокъ этдигиз!

– Къарындашым, къарындашым, – деп, бир къауум къол Цанаевни тутуп, бир жанына тартдыла. – Сен была бла демлешме. Тёгерекге къарачы – къуру тонагъан бла урлагъан, сен а быланы низамгъа чакъыраса. Кимлени чакъырса? Сен аны автоматын кёргенмисе? Асыры атдыргъандан темири жукъаргъанды! Кимге атдыргъанды?

Цанаев бир жанына кетгенден сора, анга былай айтып башладыла:

– Кел, болушайыкъ. Ахчасыз болушайыкъ. Не керек эсе да, айт.

Цанаев алагъа ыразылыгъын билдирди. Тютюн да ичип, бир кесек сабырлыкъ алды да председателъге сёлешди.

– Бир ангылатчы, комиссияны членини санга тюберге эркинлиги бармыды?

– Цанаев сенмисе? Къайдаса? Бусагъат санга адам жиберейим.

Уллу межамны ичинде болум хар не жаны бла да тышындан эсе, кёпге аманды, низамсызды. Коридор бла адамла, ашыгъып, ары-бери

барадыла. Хар жерде да – кьагъыт кьалаула, документ тебеле. Баям, мында ишлеген адамла башха жерге кечерге хазырлана айланадыла неда ол кьадар кьагъытны, багушха чыгъарып, кюйдюрюрге хазырлайдыла.

«Да, – деп, терен сагъышха кетди Цанаев, – бу шахарда болмагъан адреслеге, бу шахарда болмагъан юйлеге жалгъан кьагъытла жарашдыргъанла, кимле болгъанлары белгисиз инсанлагъа паспортла кьурагъанла! Гогольну «Мертвые души» чыгъармасыны адамларыча. Быллай жашауда Гоголь тууарыкьмы эди?»

Председательни кабинетинде уа, несин айтаса, тийишлисича, – байракъ Россейни герби бла.

– Чеченни миллет шартларындан жукъ нек жокьду? – деп сейирсинеди Цанаев.

– Биз федерал буйрукъдабыз. Бюджетибиз – Россейники. Бизге болушхан да олду.

– Да, – деди жарсыулу Цанаев. Баям, жүрегин кьандырып сёз да айтырыкъ болур эди, алай кабинетге кьагъытлары бла адамла кьуру кире-чыгъа турадыла, председатель да кьол салады, ашыгъыпды. Аны ангылар ючюн, бийик билим керекмейди: мында ахча этедиле.

– Мен тышына чыгъып сакълармы эдим? – деди Цанаев.

– Угъай, угъай, кечгинлик бер... Эшикни жабыгъыз! – деп кычырды председатель келген адамлагъа. – Кёрмеймисиз, манга президентни кенгешчиси, комиссиябызны члени келип тургъанын!

– Комиссияны члени болгъанымы айтмасанг да боллукъ эди, – деди Цанаев.

– Хы-хы, низамлыкъ ючюн айтдым... Чай ичемисиз?

– Угъай, сау бол, – деди Цанаев, мында да ахча жүрюгенин ангылап, чай ичерге заманы жокьду.

Председатель Цанаевге болумну ангылатады:

– Мен ангыладым. Сени ишчинг кьырал берлик болушлукъну толусунлай, мычымай алса сюесе. Биринчисине болушурма, экинчисине уа – кечгинлик бер. Бизге тюшген ахчаны отуз беш проценти олсагъат окъуна Москвада кьалады. Онбеш процентин мында юлешебиз – аскерчилеге, милициягъа, дагъыда башхалагъа. Барысыны да кёллерин алыргъа керекбиз. Кесинг ангылайса, алайсыз жашаргъа онг жокьду.

– Ол затла ётюрюкдюле! – деп, Цанаев чамланады. – Не болушлукъду ол – капекле! Ол шайланы да бермейдиле.

– Ол болушлукъ ючюн окъуна Кремльге ыразы болургъа керекбиз! – деп, председатель уллу айтды. Сора, Цанаев кёрюрча, бармагъын ёрге этип, кёзлери бла юй башын кёргюзтдю, мында бизге тынгылагъан этедиле дегенни билдире.

– Гал, Гал Аладович, – деп, председатель туруп, Цанаевни кьатына барып, кьолун аны инбашына салды. – Сен мында жашамагъанса, кёп затны билмейсе. Сен сейирлик иги адамса, алимсе, илму бла кюреш, политикагъа кирме, ол бек кир ишге саналады.

– Мен кирмейме политикагъа, институтну ишчисини юч сакъат сау-сузу барды да, анга болушургъа сюеме. Аланы юйюрню уруш чачханды. Бюгюн да аны юч къаты терисин сояргъа кюрешедиле. Былай уруш бошаллыкъ тюйюлдю! Мамырлыкъ дегенинг – ол тюзлюк бла керти жашауду! Бир бирни алдамакълыкъ а – ол урушду!

– Гал, Гал, ауузунгу тый, – деп, председательни ичин къоркъуу алды.

– Мен президентге айтырыкъма, – деп, Цанаев ёрге турду.

– Ол хар нени да биледи, алай алыкъа болумну тюрлендиралмайды...

– Болушлукъчулары болмачы адамладыла, – деп, Цанаев жангыдан шинтигине олтурду.

– Сен президентни бек иги болушлукъчусуса, – деп, онг къолу бла аны инбашына къатыла, председатель къулагъына шыбырдады: – Бусагъатда болумгъа ыразы болмагъанынги айтып айлансанг, малтап кертерикдиле... – Сора, тюз туруп, уллу айтды: – Гал Аладович, ишчинг бери кеси келсин да, тилегин бирге сюзербиз.

– Да, «сатыу-алыу былайда керекмейди», – деп, бир классикни айтханын юлгюге келтирди Цанаев.

Алай айтханы, этгени да зырафына кетмеди...

Бир-эки ыйыкъдан Цанаев Москвагъа учду. Алгъын алай тюйюл эди. Энди уа Аврорагъа тохтамай селешириги келгенлей турады. Не тюрлю сылтау бла да аны ауазын эшитирге суюди. Анга телефон бла селешгени сайын хар сёзюн институтну иши бла байламлы этерге кюрешеди. Аллай кезиуде Аврора Цанаевге кеси былай жазып ийди: «Манга болушханыгъыз ючюн, бек сау болугъуз. Хар зат да тапды. Сау болугъуз».

Къызыны жазгъаны Цанаевни сагъышха къалдырды. Аврораны хар сёзюнде суюмекликни ауазы эшитилгенине зауукъ этеди Цанаев. Цанаев олсагъат окъуна къызгъа телефон бла селешди. Аны айтханларын ангыламагъан кибик этип:

– Аврора, не болгъанды? – деп сорду.

– Ангыламадыгъызмы айтханымы? Мен алгъанма.

– Нени алгъанса?

– Къырал берлик болушлукъну... Бек сау болугъуз. Мен алай насып-лыма! Гал Аладович, манга отпуск берликмисиз? Атамы операциягъа элтирикме.

– Мен артха къайтхынчы да бир тёз. Институтда анса да ишлер адам жокъду.

– Сакъламай а. Алыкъа справкаланы да, керекли къагъытланы да хазырларгъа керекме.

– Манга анда халны билдире тур, – деди директор, хар заманда этиучюсюча. Эки кюнден а Цанаевни секретары, селешип, былай айтды:

– Гал Аладович, ЧП! Мында болгъан къара къатыш болгъанды.

– Не болгъанды? Не?

– Не излегенлерин билмейбиз, төгережни жабып, адамланы тыйып, бизни тийреге киши жибермейдиле. Алайдагыланы барысыны да – маскалары.

– Аврора кьайдады? – деп сорду Цанаев нек эсе да.

– Аны алып кетгендиле... Башха кишиге да тиймегендиле.

– Бусагьат мен да учама ары, – деди Цанаев.

Ол жол узуну президентге селешгенлей келди телефон бла, алай аны телефону ёчюлюп эди. Цанаев биле эди президент жууаплы жумуш бла тыш кьыралгьа кетип тургьанын. Башха амал жокь эди. Цанаев кече белинде Минводха учады. Кече белинде, жанын кьоркьуу алып, такси бла жолда битеу тыйгьычладан кьутулуп – президентни болушлукьчусу болгьанына шагьатлыкь этген удостоверениясымы болушду, огьесе ахамы – жетди Грозныйге. Блокпостлада – контаркт бла кьуллукь этген, аракьыдан да тартып сюелген аскерчиле. Институтну кьатында уа шошду. Институтха кирген жерде чыракь жарыкь жанады, жаланда кьалауур кьарт тынгьысызды:

– Ой, Гал Аладович, мында болгьан ишлени бир кёрсегиз эди. Бир кьауум адам маскалары бла, чечен не орус тиллени ангыламагьан адамла келип, барыбызны да, тиширыуланы иш да, бетлерибиз бла кьара балчыкьгьа урдула.

– Аврора уа кьайдады?

– Аны алып кетгендиле... Ингир алагьа аны башына эркин этгендиле деп да бир хапар чыкьгьан эди. Юйюне дери келтиргендиле дейдиле, алай кесим кёрмегенме. – Сора, шыбырдап: – Мында Бидаев буйрукь бере эди. Ол да маска бла эди, гимхотун жаба болур эди, алай мен аны ауазындан таныгьанма.

– Не зат эди излегенлери?

– Былайгьа боевикле келгенлерин, тюзю, ала Аврорагьа келгенлерин кёрген этгендиле. Сора шыбырдап айтды кьарт:

– Сиз билесиз аны кьарындашлары... – деп тохтап кьалды.

– Аны кьарындашлары не? – деп, хыны сорду Цанаев.

Кьарт кьарамын энишге бошлады, сора, Цанаевге кьарап, сакьал тьобю кьымылдай.

– Аны кьарындашлары асыл адамла болгьандыла! – деди Цанаев чечен тилде. Андан сора акьсакьал кеси кьуллугьун толтурургьа кетди.

Жолда кьыйналгьаны иги да татыгьан Цанаев, кечегиде эшикде кьалмайым деп, Аврораны раскладушкасында жукьлады. Аны тешегинден ургьан аман реагент ийисле чыкьыдла, арада Аврораны ийиси да илине эди бурунуна. Ол ангылаялмайды жаратамыды бу ийислени огьесе жаратмаймыды. Цанаев кьаты арыгьанды, алай нек эсе да жукьлаялмайды, кьалай жатса да, раскладушканы темирлери кьабыргьасына чанчыладыла. Тохтамай Аврораны юсюнден сагьыш этгенлей турады. Бусагьатда кьайда болур ол? Кьаллай спецслужбала алып кетгендиле аны? Карцердеми тура болур, сорууну кьалай эте болурла? Ол тюрлю сагьышлары бла кьореше келип, танг аласына кьалкьып кьалды.

Уянган кезиуонде уа алыкъя эрттеди деген акъылда юсюнде къуру майкасы бла аякъ жолгъа барды. Анда уа – Таусова, бетине къарап, арта терк къайтды. Бир жыйырма минут озуп, Аврораны кабинетине чакъыртды.

– Аллахха минг кере шукур, сауса. Айт хапар, – деди Цанаев.

– Не хапар айтайым? – деди Аврора, арып, кёз тюплери да кёбюп.

– Не болгъанды? Сени алып кетген хапар айтдыла, – деди Цанаев.

Къыз, къарамын жерге бошлап, тынгылады. Аврора бусагъат жияса, къызгъа да, анга да женгилирек боллукъ эди. Алай къыз анга къарагъанда, бирде ышаргъан этгенча кёрюндю, бирде хыликкя этгенча кёрюндю.

– Айт, къалай болгъан эсе да, – деп, ачыулана, айтды Цанаев. Сора, тёзюмю жетмей:

– Санга боевиклеми келген эдиле? Ала бла байламлылыгъынг бармыды?

Къыз, бир кесек тохтап, бети да тюрленип, кёлю бла:

– Эндиге дери да айтханма мен сизге, боевикле бла бир тюрлю байламлыгъым жокъду деп, – деди.

– Адамланы айтханлары уа...

– Андан эсе, мен айтайым сизге, – деп, Аврора директорну сёзюн бёлдю. – Болгъаныча айтайым... Сизни хайырыгъыздан манга тийишли болушлукъну алдым. Ол кюнню кечесинде сакъалы къылыкъсыз ёсюп, саууту-сабасы бла бир жаш адам эшиклерибизни къакъды. Мени къарындашларымы атларын санады. Ала бла бирге уруш этип тургъанын айтды. Сора боевиклеге аш-азыкъ, дарманла алыргъа элли минг сом болушлукъ беририми тиледи.

– Ол а билгенми эте эди сени ахча алгъанынгы? – деп сорду Цанаев.

– Къагъып айтды.

– Да къайдан биледиле сора ала?

– Билмейме. Алай сагъыш этдим да, – дейди Аврора, – жууукъларым, ёлгенлерим ючюн садакъа берейим деп, сесксен минг сом бердим.

– Сексен минг сом? – деп, Цанаев сейирге къалды. – Сен ол берликлерини жартысынмы алгъанса?

– Хау, жартысын. Манга ангылатханларына кёре, андан башха мадар жокъ эди, Москвагъа да, башхалагъа да ахча берирге керек эди. Аны сиз кесигиз да билесиз.

Цанаев, асыры ачыуланнгандан, жумдурукъларын къаты къысып:

– Энди уа не? – деп ачыуланды.

– Экинчи кюн а ишлерин башладыла спецслужбала. Мени тутдула, юйге элтип, анда болгъанны тинтген заманда, манга аямай соруу этдиле.

– Не зат сора эдиле?

– Боевиклени юслеринден... Мен ангылагъандан, ол затха уллу магъана бергенча кёрюнмедиле. Атамы жастыкъ тюрюнде ахчачыгъыбызны тапдыла да, аны санап, соруу да этмей, чыгъып кетдиле.

– Ахча уа?

– Атама бла къарындашларымдан туугъанлагъа бешишер минг сом сызып кетдиле. Манга уа: «Былай къутулгъанынга Аллахха шукур эт», – дедиле.

– Аланы таныяллыкъмыса?

– Барысыны да маскалары бар эди. Баям, оруслула болур эдиле асламысы. Ахча излеген, мени бла селешген чеченли эди.

– Бидаевми эди? Угъай. Тегерек Бидаевлеми боллукъдула?! Сен да иги иш этгенсе, ахчаны жастыкъ тубюне букъдуруп.

– Къайры саллыкъ эдим да?

– Кермейсиз бу сейирликни? – деп, Цанаев кезлерин къол аязлары бла жапды.

– Аллай бир жарсымагъыз, – деп, Аврора Цанаевни жапсарыргъа кюрешди, ала кир ахчадыла, биреуню къаны боялгъан... Буюрулмагъанды, – деп, ачыгъындан ышарыргъа кюрешди. – Гал Аладович, бюгюн солургъа эркинлик бераллыкъмысыз манга?

– Бермей а, – деп, Цанаев ёрге турду. – Былай эртте нек келгенсе да бери? Телефон бла селешип къойсанг да боллукъ эди.

– Телефонуму урлагъандыла, – деп ышарды Аврора, – аны кеч эс-легенме, – деди. Сора, эшик къатына жетгенлей:

– Гал Аладович, мени ишден къыстарыкъ туююлмюсюз? Ишлемей саусузларымы кечиндираллыкъ туююлме, къуру дарманлагъа окъуна...

– Аны ючюн жарсыма... Сенсиз къалай боллукъма?

Ол: «Институт сенсиз къалай жашарыкъды?» – десе эди, Аврора, эшик юсюнден тепмей сюеллик туююл эди. Цанаев кеси да уяллыкъ туююл эди.

Аскер низамдан къутулмагъан Грозныйде артыкъ хычыуун туююлдю аллай ишлеге акъыл бѐлмеклик. Ол кюн окъуна Бидаев Цанаевни кабинетине келди: ол тизгинлиди, бетине къызыл ингилик келип, мыйыкълары къысха къырккъылып. Тюзюн айтханда, кесин алгъынча жюрютмейди, алай таукелди:

– Къалайсыз, директор? – деп башлады ол сѐзюн. – Хапарынг бармыды бу кюнледе болгъан ишледен?

– Не затны айтханлыгъыгъызды? – деди Цанаев. Селешген экиси да орус тилде этедиле.

– Заманыгъызны да алмайым, алай энтта бир зат болгъунчу, Таусованы ишден къыстаргъа керексиз.

– Не болгъанды?

– Боевикле бла байламлыды.

– Мени акъылыма кѐре, боевикле бла сиз байламлысыз, – деп, Цанаев сѐзюн бир кесек чамгъа бурду. Ол халде дагъыда былай айтды:

– Бизни институтда болгъан палах ишле ючюн сиздеди терслик. Сиз жууаплысыз мында хар затха да. Алай туююлмюдю? Сиз кесигиз айта эдигиз аны... Кимни ишден къыстаргъа кереклибизни, кимни ишге алыргъа кереклибизни сизге сорлукъ туююлбюз. Бу илму учрежденияды.

Цанаев олтургъан жеринден ёрге турду, алай бла ангылатды Бидаевге кетерге кереклисин. Ол да директоргъа тюз алай этди:

– Сиз Таусованы ишден кыстамасагъыз, биз сизни кыстарыкъбыз ишден.

– Мен мында жарты ууалгъан шинтик ючюн ёлмейме, – деп, Цанаев сансыз этерге кюрешди Бидаевни айтханын. – Ишден а илму совет бла Россейни илмула академиясыны президенти кыстаргъа боллукъдула. Ол иш спецслужбаланы майоруну къолунда туююлдю.

– Мен майор туююлме, полковникме. Кесигиз да унутхан этесиз къайда жашагъаныгъызны, – деп, Бидаевни мыйыкълары кымылдадыла. – Юч кюнню ичинде Таусованы ишден кыстамасагъыз...

– Мындан чыгып кетигиз, – деди директор, ачыуланмазгъа кюреше. Алай ол кертиси бла да унутханды къайда жашагъанын: Чеченде, башха жерледе да оноу этген а спецслужбаладыла.

Бир базыннганы – президентди. Аны иши, жарсыуу алай кёпдю, илму бла жаланда кечегиде кюреширге боллукъду.

– Билемисе, – деди президент, Цанаевге тынгылагъандан сора, – спецслужбала бла шуёхлукъ жюрютюрге керекди – заман алайды. Ала алай айта эселе, боевикле бла байламлыгъы болгъанын да тохташдыргъан эселе...

– Таусованы ала бла бир тюрлю иши жокъду, ол алимди...

– Тохта, – деди президент. – Сен энтта ол Таусованы юсюнденми айтаса? – деп сагъышланды, бир затны эсине тюшюрюрге кюрешгенча. – Аны къарындашларыдыла жаш заманларында чалпый айланганла, тюз адамла, жигитле болгъандыла! Мен эфенди болгъан заманымда ала мени ёлюмден къутхаргъандыла... Аланы эгечлерине тиерге кишини да къоймам, бютюнда сен да тилей эсенг. Анга да, саулай илмугъа да болушургъа керекди. Биз республикада илмуну, культураны, билим бериуню тийишлисича айнытмасакъ, бу жипиден чыгъаллыкъ туююлбюз. Аны бла, Цанаев, мен айтхан затланы юсюнден тынгылы программа жарашдыр, сора экибиз да Москвагъа барып, ол ишибизни айнытыр ючюн, ахча тилерге керекбиз.

* * *

Цанаев ачыкъ ангылады Москвагъа бу жолгъу барыуу жашаууну андан арысына болушмазлыгъын. Бу иште Цанаев кесиди терс, кесин жашаугъа тийишдире билмегенди.

Цанаев не? Президент Москвагъа бир баргъаны бла Чеченде илмуну ишин айныуна къолундан келгенни угъай, жукълап тюшлеринде кёрмеген затланы этгенди. Жаланда ол айтханды республикада мамырлыкъны жалчытырыкъ къуру илмуду, билимди, жарыкъландырыуду деп.

Цанаев алгъа ол затха ийнанырыгъы окъуна келмегенди. Узакъ соймай, Грозныйде илму ара ачаргъа деген оюм жюрюйдю: юч-тёрт академинститут ачыллыкъды, анда ишлерик илму къуллукъчуланы саны уа мингнге жетерикди. Тышындан келлик алимлеге уа жетишимли жашау

журтла ишленирикдиле. Къысхасы, ол академшахар боллукъду. Анга къоранч жюзле бла саналгъан миллион сомгъа жетерикди. Аланы барысын да жашаугъа сингдирир ючюн а, аллай бир къагъыт жарашдырыргъа, виза эм эркинлик берген къагъытла алыргъа керекди!

Аллай ишле да болгъандыла: Россейни къайсы министри эсе да бир сылтаула бла документге къол салмай къойса, неда бир башха сылтау табылса, иш тохтап, андан ары бармай къала эди. Алай Цанаев жанлы болуп, тюзю уа, илму жанлы болуп сюеле эди Чеченни президенти. Ол телефон бла бир сёлешип къойса, иш алгъа чырмаусуз баргъанды. Ол ишле хазна къалмай 2004 жылны май байрамына тамамланадыла. Цанаев да, ол жетишимлеге къууана, Москвада солуйду. Алай 9-чу майны байрамлагъан кезиуде Грозныйден бушуу хапар келди анга: «Динамо» стадионда байрамны бек къызгъан кезиуонде взрывчатка атылып, Чечен Республиканы президенти ёледи.

Билген Аллахды, алай Цанаевни атасы ёлгенли бери бу биринчи уллу бушууду аны жашауунда. Ол бушуу Чечен халкъны абындыргъанын, бютюнда бек айный баргъан илмуну тозуратханын ангылады Цанаев. Бек башы уа, ол аны энчи жашауунда, къадарында кесини ызын къойгъанды...

Республикада башчы болмагъан жашау башланды, халкъ сайлагъан президент жокъ, жангыны уа алыкъа айырмагъандыла. Аны къуллугъун толтургъан а биреу барды, алай ол да жокъну орунундады – Чеченде болум ачыкълайды ол хални. Алай Грозныйде, жаланда къагъытха кёре, илму араны ишлеу тамам болгъаннга саналгъанды, бу жууукъ юч жылгъа уа болмагъанча кёп ахча бёлюнюрюкдю. Ол ахчаны тилеген НИИ-ни директоруду. Кюнлени биринде Цанаевни кесине министр чакъырады. Цанаев алимди, политика бла байламлы соруула бла кюрешмейди, менеджжер да тюйюлдю. Ол президентни болмагъанын да унутханды, энди ол президентни кенгешчиси тюйюлдю, алай болгъанлыкъгъа, удостоверениясын а алыкъа киши да сыйырмагъанды.

Министр а кесгин, иш кёллю сёлешди:

– Сиз заманны излемин билемисиз? Сизге бёлюннген ахчаны 30 проценти Москвада къаллыкъды, 20 проценти мында оноучулагъа, дагъыда 5 проценти спецслужбалагъа, тап жашаргъа чырмау этмезча. Къалгъаны уа сизни оноуугъуздады.

Цанаев аямай кюлдю, сора терк окъуна бек мудах болду да: – Ойнагъан этесиз да? – деди.

– Чам этерге заман жокъду.

– Сен айтхан бир тюрлю законнга келишмейди, – деп сейирсинди Цанаев.

– Гал Аладович, – деди министр, – мен алимме, педагогика илмуланы кандидатыма. Мен да билеме ол сиз билгенлени: хар нени да Аллах жаратханын, хар не да аны къолунда болгъанын... Алай бу башда айттылынган ахча бла байламлы ишлени бизге Москва иеди.

– Урушну дамы? – деди Цанаев.

Министрни бети бир кесек тюрленди, алай ол берген сорууну эшит-мегенча этип, кесини айтырыгъын андан ары айтды:

– Бизни борчубуз этилген оноулары толтурургъады.

– Мен академшахарны къалай ишлерикме ол бериллик жарты ахчагъа?

– Хар ким да ишлейдиле, урунадыла, киши да тарыкъмайды.

– Ала къаллай къурулуш бардырадыла? Жомакълада айтыла келген элленими ишлейдиле?

– Биз шахарла ишлейбиз!

– Алыкъа кёрюнмейди.

– Къысхасы, Гал Аладович, мен сизни бла билимли адам бла сёлешгенча ушакъ этеме, сиз а... Мен сизни не зат ючюн аякъ тирегенигизни ангыламайма. Неда сизми ангыламайсыз? Ахчаны юч, беш процент окъуна болсун, кесигизге алыгъыз. Ол бек азындан эки-юч миллион боллукъду. Долларла бла!

– Угъай! – деди Цанаев уллу ауаз бла. – Мени бла аллайла сёлешмез! Мен алимме! Айтдырмай къоймай эсегиз, мен чеченлиме, къоярыкъ туююлме! Бизни илму...

– Ауузунгу къыс! – деп, министр, жумдуругъун столгъа уруп, секирип ёрге турду. – Мен да, сен да этмейбиз мында оноу... Сени илмунг мында бир кишиге да керекмейди.

– Керекди! Керекди! Халкъгъа керекди, келлик жашау илмусуз боллукъ туююлдю! – деп, къып-къызыл да болуп, Цанаев да олтургъан жеринден секирип турду.

– Олтур! – деп, бир кесек жумушагъыракъ, алай буйрукъ халда айтды министр. Цанаев, теренден солуй, жерине олтурду. – Гал Аладович, биз сизге, белгили алимгеча, уллу хурмет этебиз, алай институтха бусагъатда тийишли менеджер керекди. Сиз а суйген ишигиз бла – илму бла – кюрешигиз.

Цанаев къуллугъундан кетерликлерин ангылады:

– Мени орунума адам тапханмысыз?

– Къарай турабыз.

– Сёлеше билгенними излейсиз?! Ол законсузлукъду! Сиз айтханча боллукъ туююлдю иш. Аллахха шукур, институтну оноуу Москваны къолундады, Россейни илмула академиясындады.

– Хар неге да ахча оноу этеди, – деди министр, ёрге туруп, Цанаевни да ашыра, къаты айтды.

Жарым сагъат мындан алгъа, Цанаев кесин бек насыплы адамгъа санамаса да, илму коллективни насыплы директору эди... Алай хар зат да тюрленди! Ол кесине жер тапмай эди. Тышына чыгып, бир ненча кере тютюн ичди, не бола тургъанын ангылаялмай. Институтха чапханлай кетди. Мында, кесини кабинетинде сабырлыкъ тапды Цанаев. Сагъыш этерге керекди. Не сагъыш этериксе? Уставха бла, законнга кёре, анга тиерге эркинликлери жокъду. Бирда болмаса да, келир айырыулагъа дери, ол беш жылгъа айырылгъанды. Аны къыстаргъа боллукъдула, ол

установка, положенияны излемлерин бузса. Ол ангылагъаннга кёре, ол жаны бла Цанаевни шарайыбы жокъду. Алай Гал Аладович бек иги ангылайды къаллай къыралда жашагъанын, бу къыралда, бютюнда Чеченде, хар нени да кеслери сюйгенча этип къояргъа къолларындан келликди. Ол оюмларын адамгъа айтыргъы келди. Биринчи ол Москвагъа къатынына селешди да, ачыкъ, бир кесек башын жабаракъ этип, ишни болушун ангылатды.

Цанаевни къатыны, терк окъуна ишни халын ангылап:

– Сен телмисе! Сабийлеринг жете турадыла, фатарыбызда – ремонт, ахча керекди. Бар. Министрге къайт да айт, бир процентге окъуна, жарым процентге окъуна ыразыма деп. Ала миллионладыла! Сени жанында бир сом ахчанг жокъду. Бирибиз ёлсек, неге асырарыкъбыз? Сени ишлегенинг ючюн, къадар бизге энтта бир жол ачады... Сау урушну сен Чечендесе, ненча кере жанынг къыйырына келгенди! Къайт терк артха, тиле, жалын. Бар министрге!

Цанаев биринчи сагъышы: къатыны тюздю, аллай заманды...

Алай аны айтхан ауазы, айтхан хали! Пушкинни жомагъында къарт къатын къарт кишиге айтханлай: «Кём-кёк тенгизге къайт да, алтын чабакъны чакъыр...». «Аллах, хар заманда да алай кёреме», – деп сагъыш этди. Не этерге билмей турду Цанаев, къатыны буйрукъ бергенча этерик болур, баям. Ол да алай сагъыш эте тургъанлай, кабинетге Аврора кирди:

– Гал Аладович, агуман болуп турасыз. Кабинетде тютюн ичгенсиз. Не болгъанды?

Цанаев хар затны болушунлай ангылатды Аврорагъа. Къатыны берген буйрукъланы иш да айтды.

– Сора неге тохташдыгъыз? – деп сагъайды Аврора.

– Сен а не дейсе?

– Ол харамды! Аны эшитирге да харамды! – деп, Аврора секирип ёрге турду. Ол итден туугъанла, сатхычла Ата журтубузну, хар нени да сатхандыла. Аллайланы хаталарындан къарындашларым жоюлдула! Сиз да ала бла бир тизгинде сюелигиз! – деп, къыз, кабинетден чартлап чыгып, эшикни да зынгырдатып уруп, чыгып кетди.

Цанаев Аврораны ол сёзлерин эшитмесе эди, ол министрге, телефон бла селешип, барыргъа хазыр эди. Алай Аврора аны уялтды, сора эки тиширыуну айтханларына сагъыш эте, къалай этерге билмей турду. Дагъыда бир кече сагъыш этип: къаллай эсе да бир илмуланы кандидаты, ол да алаймыды, министр окъуна болсун, аны манга, ауазын кётюрюп, къычырыргъа эркинлиги жокъду. Угъай! Не ахча да болсун, угъай!

«Хар затха да Москвада оноу этиледи», – деп, сагъыш этди Цанаев, ары учаргъа хазырлана.

Москвада Цанаевни фатарында ремонт барады. Къатыны да анга бир сейир жарыкъ тубеди:

– Не болдунг, бардынгмы министрге? Не айтды?

– Бармагъанма.

– Не? Сен телिमисе? Насыбынг аллынга келген сагъатда сен а анга артынгы бураса.

– Неле жаншайса? Не кереклинг барды? Грозныйде адамла къалай жашагъанларын билмейсе.

– Мен билеме адамланы къалай жашагъанларын! – деп къычырды Цанаевни къатыны, сора москвачы танышларыны тукъумларыны санап тебиреди.

– Мен банкир да, бизнесмен да туйюлме, – деп, Цанаев ангылатыргъа кюрешди, сора бир кесекден:

– Ол чеченли министр жашны, не эсе да бир илмуланы кандидатыны, къолундан жукъ келмейди. Хар затха да оноу Москва этеди. Мен тамбла Россейни илмула академиясыны вице-президентине барып, ишни болушун айтырыкъма.

Вице-президентни оноундады Цанаев. Ол билимли, намысы-сыйы жюрюген адам аны тилегине терк окъуна эс бурду.

Профессор улутхаланы юслеринден сёз да айтмады вице-президентге, ол жаланда аны къуллукъдан эркин этерге айланганларын ангылатды.

– Угъай, угъай, ол боллукъ иш туйюлдю, – деди академик, – сиз уставха бла, законнга кёре айырылгъансыз. Жаланда бир жылдан сора боллукъдула айырыула, хар затха да илму совет бла президиум РАН оноу этедиле. Алай бла жарсымагъыз.

Цанаев, ыразы болуп, жюреги тынчайып, чыкъды тышына. Телефонуну тауушун да уллу этди. Телефонуна къараса, анда уа Грозныйден эл бла бир адам сёлешип. Жангыдан телефон зынгырдады:

– Цанаев? Гал Аладович, Москвадамысыз? Бери терк учугъуз. Сизни правительствоу жыйылыууна чакъырадыла.

– Охо, охо, – деди Цанаев, ыразы болуп. Илмусуз, Цанаевсиз не жыйылыуду ол, не правительство боллукъду быллай къыйын заманда, президент да болмагъанда, республикагъа ким оноу этгени да белгисизди.

Самолёт заманында учмагъаны себепли, жыйылыугъа кеч къалып, къыйырда шинтикге олтурду ол. Жыйылыуну бардыргъан айтды:

– Биринчи соруугъа къайтабыз. Сёз министрге бериледи.

Бу министр Цанаев жаратхан адам болмагъаны себепли, аны айтханына да магъана бермеди. Алай тюз кесини тукъумун эшитип, ызы бла уа – «НИИ-ни директоруну къуллугъуна илмуланы докторун, профессор... салыргъа...».

– Ол боллукъ туйюлдю! – деп, ачыуланып, жеринден ёрге турду Цанаев. – Ол законсузлукъду. Аны оноун жаланда илму совет бла президиум РАН эркиндиле этерге: кимни къыстаргъа, кимни ишге алыргъа.

– Бу властыны эркинлигин биз сакълагъанбыз, – деди министр, – къуллукъгъа кимни саллыгъыбыз, къуллукъдан кимни чыгъарлыгъыбыз да бизни эркинлигибиздеди.

– Ким уруш этгенин, ким этмегенин да билебиз, – деп къычырды Цанаев. Ол къуллукъчула олтургъан жерден биреу къоллары бла кёр-

гюзтеди Цанаевге, тынгылап, зат айтма деп. Цанаевни жанында олтурган тамата уа, костюмуну хуржунундан энишге тартып, олтур дегенде, хуржунун окъуна жыртды. Алай Цанаев олтурургъа унамады, кесини кёз къарамын айта, этилген затланы законсузлукъгъа тергеп, къатына бир мазаллы къалауур келгинчиге дери.

– Сизни оноуугъуз этилгенди, – деди жыйылыуну бардыргъан. – Правительствоу членлеринден къалганла башыгъызгъа эркинсиз.

Цанаев ахыр тели болуп къалмагъанды, ангылады артыкъ болгъанын. Кесини кабинетине келгенлей, ол анда да тыш адам болгъанын ангылады. Институтну директоруну къуллугъуна болжаллы халда салынган адам Цанаевни кабинетинде, аны кёз туурасына олтурупду.

– Гал Аладович, – деп, кечгинлик тилейди болжаллы директор, – мени терслигим жокъду. Мен Москвада эдим, мында уа быллай... Оноучулагъа бой салыргъа керекди.

– Билеме мен, къайдадыла оноучула, – деп, Цанаев кеси кеси бла ушакъ этеди. – Энтта кёрюрбюз. Оноучула Москвададыла, – ол сёзле бла Цанаев кабинетден чыкъды. Арбазгъа чыкъгъанлай, вице-президентге сёлеширге кюрешди. Алай къоллары къалтырадыла. Ол да алай эте тургъанлай, вице-президент кеси сёлешди Цанаевге:

– Гал Аладович, иш былай болгъанды... Кесигиз билесиз политиканы не зат болгъанын. Къысхасын айтханда, Чеченни администрациясы Россейни президентине сёлешип... Биз борчлубуз Чеченни правительствосу айтхан адам жанлы болургъа.

Цанаев олсагъатдан окъуна телефонун ёчюлтюп къояргъа керек эди, этмеди ол алай, сёзюн андан ары бардырды:

– Сау болугъуз... Мен ангылайма. Былай этгенлери манга иги окъунады. Бу тыгъырыкъда мен не этерикме? Мында бир тюрлю илму да жокъ.

– Хау, хау, Гал Аладович, сиз аты дунягъа айтылган алимсиз. Москвада сизни намысыгъызны кёрюп, ишге алмазлыкъ институт жокъду. Юйюрюгюз да, фатарыгъыз да – мында.

– Сау болугъуз, бек сау болугъуз, – деди Цанаев вице-президентге ачыкъ. Нек дегенде анга саугъагъа Грозныйде президент берген фатарны юсюнден сагъындыла. Аны сагъынганлай, Цанаев фатарыны юсюнден сагъышлы болду. Нек дегенде бир тюрлю къагъыты жокъду фатар аныкъы болгъанына.

Аны бла байламлы регистрационный палатагъа барды. Анда къагъытланы жарашдырыр ючюн, фатар Цанаевники болгъанына къагъыт керекди.

– Бу фатарны президент манга саугъагъа бергенди, – деди Цанаев. – Ол манга ачхычланы берген кюн бизни телевизор бла окъуна кёргюзтген эдиле.

– Телевизор документ туююлдо, бизге ордер керекди.

– Манга ордерни сиз беригиз деп келгенме.

– Не ючюн?

– Президент манга саугъагъа бергенди фатарны.

– Президент жокъду.

– Унутханмы этгенсиз? Энди уа башха къуллукъчугъа къуллукъму этесиз? Бетигиз жокъду сизни, – деп, дагъыда кѐп аман зат айтырыкъ болур эди, зор бла тышына чыгъармасала. Аллахха шукур, къол кѣтюр-мегенлерине.

Фатарны сыйырыргъа боллукъларыны къайгъысы башын алып, Цанаев, юйге ашыгъып бара тургъанлай, ичги сатхан тюкенни эследи. Ол Грозныйде ичмегенликге, Москвада уа, кѐп ичмесе да, уртлагъан а эте эди. Бюгюн да, ичип, битеу къайгъыларын унутургъу келди. Ол беш шеша аракъы алды, экинчи кюн да аллай бир алды. Артда уа къайдагъысын да, телефонну къайда тас этгенин да билмей, эшикни да кишиге ачмай турду. Алай эшикни киши да къакъгъан болмаз эди. Къакъсала да, эшитмегенди, эрттенги танг жарыгъы Аврора келгинчи. Сора, кесине келип, Цанаев кѣзлерин ууду:

– Не этесе сен балконда? – деп сорду Цанаев Аврорадан. – Къайдан чыкъгъанса бери? – деп, ол да чыкъды балконнга. Эрттенлик кюн – жарыкъ, жылы, жай эрттенлик. – Сен экинчи этажгъамы ѳрлегенсе? – деп, Цанаев алайдан энишге къарады.

Аврора анга къаты сѣлешди:

– Гал Аладович, айып тѳйюлмюдю сизге? Аллахны аллында айып тѳйюлмюдю?

– Къойчу, – деп, Цанаев къолун хауада ойнатды, – башым атылып къалады.

– Сизге чыртда жарсымайма, ишибизге жарсыйма. Сиз институтну къоюп кетгенсиз.

– Мени ишден къыстагъандыла. Кючюкню атханча атдыла олтургъан жеримден.

Аврора, жаны аурупму, огъесе хыликкя этипми, Цанаевни башындан аягъына дери къарап чыкъды:

– Кюреширге керекди. Илму советни жыйылыуу алдады, – деп, таукел сѣлешди Аврора. – Бусагъатдан тизгинигизни жыйыгъыз да ишге барыгъыз, – деп, балконнга ѳрлегенича, тюшген да алай этди.

– Не этесе?! – деп, Цанаев къолун Аврорагъа узатды. – Тышына чыгъаргъа эшик барды.

– Тийме, – деди Аврора хыны, – къалай келген эсем да, алай кетерикме.

Газ келген быргъыны юсю бла женгил тюшдю, алай жерге уа бек къаты тийди, ачитхан да болур затын.

– Мен сизни иште сакълайма, – деп, тюбюнден ѳрге къычырды Аврора.

– Мени кабинетимде ол жангы директор олтурамыды? – деп, оюмлап башлады Цанаев.

– Илму советни жыйылыуу болгъунчу, сиз а мени кабинетимде олтуругъуз, – деди Аврора.

Цанаев ол кюн окбуна, уяла-уяла, ишге барды. Цанаев – Аврораны жерине, ол а Цанаевни кьатында олтурдула.

– Энди уа не? – деп, Цанаев абызырап сорду.

– Не? – деп, кьогьузтхан этгенча, Аврора аны бёлдю. – Кьаты кю-реширге керекди. Институтну ол бетсизлеге алай тынч ычхындырып кьояргьа жарамайды. Институт сизни сабийигизден башха тьойюлдю. Сагьыш этигиз, сиз акьыллы да, кьарыулу да адамсыз. Ары дери уа манга фатарыгьызыны ачхычларын беригиз да, аны бир кесек тизгин-дирейим.

Цанаев ишчи кюнню ахырына дери, айып болса да, олтурду Аврораны кабинетинде. Юйюне келгенде, анда уа – таза, кирсиз, жылыу ура. Цанаев бир аракьы уртлар мурат бла келсе, аракьыны уа ызы да жокь. Аны орунуна – намазлыкь, санау минчакьла, такьыя, тёрде уа – уллу болмагьан бир Кьуран.

Цанаев намаз этмеди, нек дегенде эте да билмейди. Алай аракьы сатхан тьокеннге да бармады. Илму советни членлери анга кьол кётюр-селе иги боллукьду деп, аны сагьышын этди.

Аврораны болушлугьу бла ол битеу илму советге кирген адамла бла тьобешди. Бир кере тьобешип кьалмагьанды. Аланы кёбюсю аны жанлыдыла. Цанаев кеси да кьол кётюрмегенди. Ол адамла Цанаевге кьол кётюрселе, Цанаев аланы хар бирине фатар, кьытхан гранталарындан премияла берирге сёз бергенди. Аны сайламасала уа, ол затланы киши да берлик тьойюлдю, нек дегенде академшахарны, кьуралгьан да этгинчи, тьобю бла кьурутургьа оноу этип турадыла жангы таматала.

Илму советни членлери тели адамла тьойюлдюле. Хар бири да ангылайды ол болумну, Цанаев жанлыдыла. Алай энчи жерни Аврора Таусова алады. Аны да илму секретарьны кьуллугьундан кетермегендиле, кьагьыт хазырлау битеу аны кьолундады, айырыула да аны оноундадыла. Ол кезиуде, эсде болмай тургьанлай, айырыулагьа дери Аврораны атасы ёледи. Ол бушуу хапар Цанаевге белги эди: ол айырыулада кьытарыкь тьойюлдю, нек дегенде Аврора жокьду. Жаланда илму советни жьыйылыуу болурдан эки кюн алгьа, Аврора ишге чыкьды. Ол да Цанаев ючюн. Кьыз а кьара кийипди, жарсыулуду.

– Аврора, – деп, Цанаев эсинде болгьанын айтды, – нек жиямайса? Сени жиярыгьынг келеди... Жиясанг, женгилирек боллукьду.

– Гал Аладович, – деп, шош айтды Аврора, – жияяллыкь тьойюлме, тюзюн айтханда уа, жарамайды.

– Нек? – деп сейирсинди Цанаев.

– Биринчи урушда, кьарындашларым бир бири ызларындан ёлюп, кесими тыялмай, кьылыкьсыз кёп жиягьанма. Ол заманда атам, кесине чакьырып (аны саулугьуну бек иги заманы эди), кьаты айтды: «Кьызым, бу манга бек уллу бушууду, алай кёресе, мен жиямайма. Нек дегенде мен бек уллу кьыйынлыкь бла ёсдюргенме сабийлерими. Харам туурам гьыржын кьапдырмагьанма. Мени жашларым чынтты эр кишиле болуп

ёсгендиле. Керексиз ишлеге, керексиз адетлеге кьатышмагъандыла. Манга намыс этип, намысымы тюшюрмегендиле. Мен юйретген, мен айтхан адет-төреден чыкмагъандыла – Чеченни миллет адет-төресинден. Душман жерибизге кирип, болгъанны тюп этип тебирегенинде, душманны аллына таза эр кишилеча сюелгендиле, кьолларына сауут алып. Уруш жашланы аяп кьоймайды, бири болмаса да, бири окьгъа кёкюрегин салыргъа керекди... Мени жашларым аллайла болгъандыла. Мен ала бла ёхтемленеме. Аллай сабийле ёсдюргениме ыразыма. Ангыладынгмы? Энди жилияма. Бир заманда да жилияма, мен ёлсем да. Нек дегенде мен кесими жашауум бла ыразыма, сабийлерим бла да ыразыма. Андан сора не кереди адамгъа?», – деп, Аврора терен ахтынды.

– Къарындашынгдан туугъанла уа кьалайдыла?

– Ёседиле. Кичи – къарыулуду. Башхасы да игиге айланганды. Аллахха шукур, аналары барды. Кеслерини жашар жерлери уа жокьду, – деп, биягъы ахтынды Аврора. – Гал Аладович, мен кёлном бла кесибизни ишибиз ючюн, институт ючюн кюрешеме. Жашырмай айтайым, мында кесими да барды кёз къарамым. Сиз академшахарны кьурулушун ахырына жетдирсегиз, мени да боллукъ эди кеси фатарым... Бу урлауукъчула уа... – деп, Аврора кьолун кьагъып кьойду.

– Мен къарындашымдан туугъанланы жашау журт бла кьалай жалчытмай кьоймам? – деп, ол Цанаевге ышана кьарады, сора кёзлерин энишге ийип, соруулу: – Не жангылыкъла бардыла?

– Зат жокьду? – деп, акьыртын айтды Цанаев, – хар не да уставха кёреди. Шошду.

– Быланы бу шошлукълары мени тынгысыз этеди. Биз ангылагъандан, была бир тапсыз зат этерге деп сагъыш этип тура болурала.

– Базынмазла, – деди Цанаев, ауазында таукеллик болмай, Аврора уа былай жууаплады:

– Этерикдиле, кёрюрсе кьалай этселе да. Бу аман адамла ахча ючюн Ата журтубузну кьурутдула, адамларыбызны кьырдыла... Алагъа институт, илму да неге керекдиле? Ахча кёп жүрюген жерни сезселе, ала жыртхыч жаныуарлача, адамлыкъларын унутадыла... Алай мен, – деп, кьыз, Цанаев таба кьарап, – биз а ахырына дери сермеширикбиз да тюзлюк ючюн?

– Кюреширикбиз, – деди Цанаев, башын булгъап.

Айырыула башланырдан бир кюн алгъа белгили болду, быланы ишлери чекден чыкьгъаны.

Кьоркьуусузлукъну жалчытыр ючюн, айырыуланы институтда угъай, правительствону юйюнде бардырлыкъларын да айтдыла. Аны ресторанында бек залим байрам кьуралгъанын да белгили этдиле.

Айырыуланы кёрюмдюлери кьалай боллугъун Цанаев алгъадан окьуна билгенди. Алай акьылда болмагъан иш ачыкъланды. Олтурадыла министрле, депутатла, илму советни членлери, республиканы башха оноучулары, институтну директоруну кьуллугъун болжаллы халда тол-

тургъан алим да. Къуллукъчуланы къоркъуусузлукъларын сакълагъанла да – алайда.

Илму советни жыйылыуун министр бардырады. Биринчи бюллетенге жалан бир адамны аты жазылгъанды – институтну директоруну къуллугъун болжаллы халда толтургъан профессор. Тукъумун, атын да айтады аны.

– Цанаев а къайдады? – деп, ким эсе да сорду.

– Законнга кёре, Цанаев ётмейди, – деди министр. – Кёп болмай, правительствону жыйылыуунда этилгенди ол оноу. Энтта къайтарып айтама, адам аллай уллу къуллукъгъа тохтар ючюн, бу жерде жашагъаны кёргюзтюлюрге керекди паспортунда, Цанаев а Москвада жашайды.

– Сен айтхан затла законну излемина келишмейдиле, – деп къычырды Аврора залны арт тизгинлеринден. Битеу жыйылгъанла анга бурулдула. Аврора башындан аягына дери къара кийимле кийипди, къолун да жумдурукъ этип, ёрге кётюрюпдю. – Ол тюз тюйюлдю! Бек биринчиден, сиз кесигиз къурашдыргъансыз ол затланы. Алай а кесигиз да Москвада жашайсыз барыгъыз да. Экинчиден а, айырыула болгъан заманда ол излем жокъ эди. Алай бла керексиз затла бла кюрешмегиз. Закон – олду власть.

– Бизбиз власть да, закон да! – деп, микрофоннга кючден айтды министр. – Биз бу власть ючюн уруш этгенбиз, къалай суйсек да, алай этерикбиз, – деп, дагъыда бир зат айтама дегенлей, Аврора аны сёзюн бёлдю:

– Сиз бла, сизни жууукъларыгъыз уруш этмегендиле, Москвада бугъуп тургъандыла. Уруш этгенлени уа, биз билебиз, кёбюсю ёлгендиле...

Залда бир бирлери бла шыбырдашып сёлешгенле кёп болдула.

– Кимсе? – деп, жаратмай сорду министр. – Юйюгюзде эр киши жокъмуду, тиширыу башынг бла не керилесе?

– Мени юйюм да жокъду, юйюмде эр киши да жокъду. Барсысы да урушда ёлгендиле, хар зат жокъ этилингенди.

– Бу тиширыуну залдан тышына чыгъарыгъыз! – деп, буйрукъ берди министр.

Къалауурладан бир къаууму Аврора таба чапдыла.

– Къатыма келмегиз, тиймегиз! – деп къычырды Аврора, секирирге хазырланган жанлы жаныуарча. Ол кезиуде ким эсе да былай айтды:

– Таусовланы эгечлери.

Ол тукъум жилтинле чартлагъанча эшитилди залгъа. Хал тюрленди. Аны алаша, жашауу келген, мюйюшде олтургъан къалауур айтды нек эсе да:

– Тиймегиз анга, – деп, шош да, къаты да айтды.

Залда болгъан хал ачыкъ кёргюзтдю республикада бир власть болгъанын, алай кюч а бир тюйюлдю... Президиумда олтургъанла абызырап туруп, аладан бир къартайгъан адам:

– Жолдашла! Келигиз, демократияны сакълайыкъ, кёпле не айтсала, ол боллукъду, – деп, коммунист кибик оюм этип, эски заманнга кёчюп кетип:

– Бизни адетибизге кёре, тиширыу тынгылап туругъа керекди. Власть бла мамыр жашаргъа керекди. Ала бизге болушхан этерикдиле. Биз бир бирибизни ангыларгъа, бир бирибизни айтханын этерге керекбиз. Министр жанлы болайыкъ, ол а бизни жанлы болады, – деди ол.

– Хау, хау, – деп, аны айтханы бла кёпле ыразы болдула.

– Алай эсе, министрни айтханын къабыл кёрейик. Хар айтханы законну излемине тийишлиди... Келигиз, къол кётюрейик. Ол ишни ачыкъ халда этейик, бизни букъдурлукъ затыбыз жокъду... Къол кётюрюгюз.

Цанаев окъуна кётюрдю къол.

– Сиз адамла тюйюлсюз, сиз эр кишиле тюйюлсюз! – деди, Аврора чечен тилде. Залдан кетип бара, Цанаевге къарады...

Баргъаны боллукъду.

Жаш жүректни савышылары

Бусагъатдагъы малкъар адабиятны аулагъында кѐп жаш назмучула жангы лирика ауазлары бла, макъамлары бла окъуучуланы жүреклерин, эслерин бийлеп барадыла. Аллайланы санында Байтуугъанланы Исмаилны атын энчи чертирчарды. Исмаилны чыгъармаларында жашау туудургъан соруула, жарсыула, сезимле, назму тизгинлеге шошбѐленип, жаш адамны суратлау оюмлауунда айтыладыла. Аны чыгъар-

маларында баш магъана миллет бла байламлы болумлагъа бериледи. Халкъны халкъ этген аны тилиди деген жорукъгъа Исмаил, суратлау эсин бойсундура, ана тилни сыфатын, кючюн, тарых магъанасын назму кепге сыйындыра жазады. Жюрегини тѐрюнде ана тилин багъалай билгенин, аны тамырларыны теренлигин «къая ауазлы», «кишилик ауазлы», «айдан, кюнден да толу тили» деген суратлау тенгleshдириуле бла баямлайды, ѐз тилде айтылгъан алгъышла къабыл болгъанларына ийнанады:

*Сенде бешик жыр айтды анам,
Алгъыш этди да, жолум – сыйдам...*

(«Ана тилим»)

Адамны жүрегинде жашлыкъ туудургъан сезимле да тѐредеча бийлейдиле назмучуну эсин. Бир жанлы, сансыз суюмекликни толкъунлары тунчукъдургъан лирика жигит, бирде ачыулана, бирде тѐзюмсюзлюгю ючюн кечгинлик тилей (Кеч, тийген эсем жанынга, // Кюй макъам эсем къанынга), суюгенине жол излейди. Жигитни ич дуниясыны чюйрелиги, къайгъылылыгъы окъуучугъа ачыкъ болады. Болсада ол, кесин «жаралы сезимге» хорлатмай, жүрек мудахлыгъын жашырады:

*Жанымы берип, алай суюгенме,
Жюрегим эрип, алай кюйгенме.
Юйюме уа ышара келгенме,
Сѐзюме уа къайда да иеме.*

(«Ханс болуп да босагъамда чыкъма...»)

Исмаилны назмулары сезим тюрсюнледен толудула. Сюймеклик бла байламлы жарыкъ умутлары философия магъаналы сагъышла бла алышынадыла («Аман бетли», «Кими – тууа, кими – ёле...»), алада заманны шартлары ачыкъланадыла:

*Сюйюп бересе сен жанны,
Аллах, сюйюп ал артха.
Ма бу гюняхлы заманда
Къойма сен аман атха...*

Жашау сынауу аз болгъан жыйырмажыллыкъ назмучуну жашау кертиликни черте билгени, терен оюмлауу окъуучуну сагъышландырады, аны эсин сагъайтады. Заманны чюйрелиги, тынгысызлыгъы адам улуну къайгъыртады, дуниягъа къарамын бютюн жютю этеди, инсан энчилигин баямлайды:

*Талпыныуум ийлешмейди кёплеге,
Не къыйынды алгъа барсанг, ёрлеге,
Ушамасанг башхалагъа жыйында,
Сынау, эшта, алай келир, жыйыла.*

(«Кимге да мен бирча иги болалсам...»)

Исмаилны назмулары окъуучуну жюрегинде тюрлю-тюрлю сезимлени туудурадыла, аны сагъышландырадыла, жангы умутлагъа итиндиредиле. Суратлау чыгъармачылыкъны бийиклигине элтген жолла не заманда да къыланч болгъандыла. Алай сёз устасы, табийгъат бла келген фахмусун айныта, къаламын билей барса, ёрлеге жетериги баямды. Байтуугъанланы Исмаилны жашауунда, чыгъармачылыкъ ишинде да ал атламлары тиридиле, таукелдиле: ол болум а аны уллу жетишимлеге ийнандырады.

САРБАШЛАНЫ Алёна,
*филология илмуланы доктору,
Къабарты-Малкъар илму араны
Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну
къарачай-малкъар адабият бёлюмюню таматасы.*

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил,
РФ-ны жазыучуларыны Союзуну члени

Ана тилим

Ана тилим, сен жаша да жашна,
Салам бер къартынга, жашынга.
Сюйгенлеге айтдыр ийнарла,
Ана тилни кючюн сынарла.

Поэтлеринг назмула тагъа,
От жагъада жүрек от жагъа.
Таулу алгъыш айтылсын юйде,
Къууанч келсин хар бир кюнюнде.

Жүрек бакъгъан ариу жомагъым,
Сенде ёссюн къызны омагъы.
Халкъ жигитлери, батырлары,
Селешгендиле сенде бары.

Ана тилим, төр болгъан тилим,
Айдан, кюнден да толу тилим,
Этгенсе бир Беш да Тау элни,
Селешдире кёк бла жерни.

Сен тюрк тилимсе, алтын тилим,
Сен – жаубузгъа къаты тилим,
Бай тилим – къаяла аязы,
Сен манга – кишилик ауазы.

Аллах берген ариу тилим, сен
Ёмюрлеге болуп тур эсен.
Сенде бешик жыр айтды анам,
Алгъыш этди да, жолум – сыйдам...

Сюймеклик жыр

I

Кесинги бир бек суйдюрдюнг,
Сюймеклик отда кюйдюрдюнг.
Узакъ болдунг, тынгылайса,
Ачыууму ангылайса.

Эжиу:

Ийнаннганем суюгенинге,
Насыплы этеригинге.
Мен суюгенлей а болмады,
Ариу умутум толмады.

Жюрегиме байланнганса,
Башханы да сайлагъанса,
Къыйналама, къыйналама,
Ийнанмай да ийнаннама.

II

Сынай келди жазыуум,
Къалмай къалды къарыуум.
Сени кёрмей туралмайма,
Жолуму уа буралмайма.

III

Керек туююл эсе сёзюм,
Сора нек излейди кёзюм?
Жюрегиме не этейим?
Къайры къачайым, кетейим?

Аман бетли

Хар кимге да бирча иги болалмазса,
Бири аман, бири иги кёзден къарар.
Кесинг а аман бояугъа боялырса,
Болушургъа табылмагъанда бир мадар.

Кеч

Кеч, тийген эсем жанынга,
Кюй макъам эсем къанынга.

Менде болмагъанда тёзюм,
Окъгъа ушап къалды сёзюм.

Къыйнагъан эсе да сёзюм,
Сендедиле эки кёзюм.

Санга тийди атхан ташым,
Тынчаймады тели башым...

* * *

Ханс болуп да босагъамда чыкъма,
Гюл болуп да арбазымда чакъма!
Бир кюнде да эшигимми къакъма,
От болуп да жылытыргъа жанма!

Заманынгы керексиз къоратма,
Керексиз жерде сен ат ойнатма.
Жашауда мен кесимми къалгъанма?
Кюле-ойнай, алай жол алгъанма.

Жанымы берип, алай суйгенме,
Жюрегим эрип, алай кюйгенме.
Юйюме уа ышара келгенме,
Сёзюме уа къайда да иеме.

Эдими ахшы адамдарына

Туугъан жерим, Чегем тарым,
Ёхтемдиле адамларым.
Сизни ючюндю билигиз,
Атыбызны айтханлары.

Сизни ючюндю, кюн тийсе,
Чегемлиле, эллилерим.
Сизни ючюндю, нюр ийсе,
Бийик таугъа иелерим.

Уллугъузгъа, гитчегизге,
Саулукъ тилейме мен сизге.
Мамыр жашау элибизге,
Къоншубузгъа, тийребизге.

* * *

Кими – тууа, кими – ёле,
Ма алайды бу жашау.
Жаналгъыч да сормай келе,
Кимге да этеди дау.

Суйюп бересе сен жанны,
Аллах, суйюп ал артха.
Ма бу гюняхлы заманда
Къойма сен аман атха...

Миллетге сауғыа

Туменланы Альбертге

Миллет атын айтдыргъан,
Къууанч тангла атдыргъан
Уланладан бирисе,
Сабийликден тирисе.

Бизге къууанч келтирдинг,
Жигит болуп, къарыулу.
Таулу алгъыш этдирдинг,
Сенден умут да – уллу.

Жюрегингде халкъынгы
Атын бийик элтесе.
Ёмюрледе атынгы
Алтын харфлы этесе.

Ташы сыйлы элинги
Чёбюн неден да суюдюнг.
Андан ёрге кётюрдюнг,
Бийиклеге миндирдинг.

Энтта кёп жылланы тур,
Халкъынгы къууандыра.
Насыплы жашау да къур,
Хорламланы да жарыта.

Толгъан ай

Къара кече жетгенлей,
Толгъан ай чыкъды кёкге,
Жолну жарыкъ этгенлей,
Барып туруп ол кёпге.

Жолоучуну аллын да
Жарыкъ этер, жарытыр.
Тёшде тохтап къалыр да,
Жулдузланы арытыр.

Жулдуз кёкден къарайды
Толгъан айлы кериуан.
Салкъын аяз марайды –
Бугъуп, сакълап да тургъан.

Жетип, айны чапдырыр
Къарангыда төшледе,
Жерге жарыкъ тапдырыр,
Ары-бери кёчгенде.

* * *

Мен суйгенча сюерми адам?
Бир жары эталмайма атлам.
Жабышханды санга муратым,
Жюрекге элтген жол а къайда?

Тынгылап нек турады къадар?
Ол эталмаймыды бир мадар?
Сенсиз жашау къыйынды алай,
Къоркъуула жүрегими талай.

Табылады жол, сен ийнан анга,
Кёгюрчюнсе, мёлексе манга.
Кюнубюз а батды булутха,
Энди сенсе кёпюр умутха.

* * *

Ичген а бир кюн бир тохтар,
Гудучу тутмакъдан чыгъар.
Жокъ ёлгеннге уа бир мадар,
Ол Аллахдан келген къадар...

От жагъам

Зауукълума ата юйюмде,
Жылы, жарыкъ, хар не да – иги.
Къарындашма керек кюнюнгде,
Бирге ауларбыз къадар тигин.

Шаркъ назму

Ариуду кюн, андан да – ай,
Ёмюрледе болду алай.
Къарайма мен да алагъа,
Ушап ёмюр адамлагъа.

Ариуду кюн, андан да – ай,
Ёмюрледе болсун алай.

Санга къарап, сени суюдю,
Сенсиз болалмайын кюйдю.
Жюрек жырым – уллу ачыу,
Алай а жокъ сенден къачыу.

Санга къарап, сени суюдю,
Сенсиз болалмайын кюйдю.

Жара тюшдю жюрегиме,
Амал а жокъ юйренирге.
Сюймекликни кюню – тюрлю,
Алай а ол – кюнлю, нюрлю.

Жара тюшдю жюрегиме,
Амал а жокъ юйренирге...

Къыйынды, ачыды манга,
Къалай чыгъарыкъъма тангнга?!
Жашау – тасхалы бурундан:
Умут тигиле журундан...

Къыйынды, ачыды манга,
Къалай чыгъарыкъъма тангнга?!

Жарсыма сен энди манга,
Дарман сурамам жаныма,
Сенденди ауруу келгени –
Манга суюмеклик бергени...

Жарсыма сен энди манга,
Дарман сурамам жаныма.

* * *

Кимге да мен бирча иги болалсам,
Тилегине, жумушуна жарасам
Сюе эдим, алай а жокъ амалым.
Къадарыма онгсунмайын къарадым.

Чыкъгъан жолум чыгъаналы болса да,
Кюрешледен, эришледен толса да:
Бири – аман, бири – ариу къарагъан,
Бири – билек, бири – кенгден марагъан,

Жазыууму тюрлендирлик мен туююл.
Жерде ким да жашайды суююп-кюююп.
Алай а кеп сейир этдирген адам,
Бирге ушагъан жерде азды, баям.

Биреу санар, жыйып турур байлыгъын,
Аман бетли болур кеси къайгъылы.
Бирлени билгенлери тонау, ашау...
Не этейик? Алай болгъанды жашау.

Талпыныуум ийлешмейди кеплеге,
Не кыйынды, алгъа барсанг, ёрлеге,
Ушамасанг башхалагъа жыйында,
Сынау, эшта, алай келир, жыйыла.

Неге керекди ол бизге?

Кимге керекди харамлыкъ?
Аллах салгъан жорукъланы
Бузабыз, азды адамлыкъ –
Гюняхладан къорууларыкъ.

Аллах, излемейин зарлыкъ,
Жюреклеге ийман салды.
Адам а, этмей аманлыкъ,
Чыдамай, тёмейин къалды.

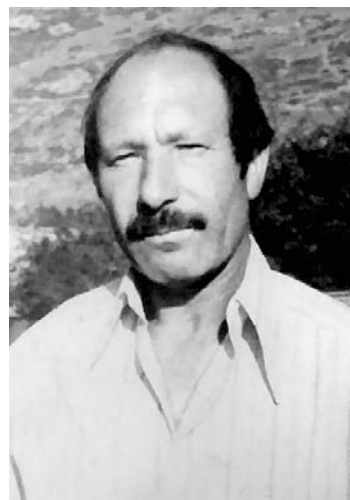
Жюрек такъырды харамда,
Халаллада жюрек – жарыкъ.
Харам салады жарала,
Халал а – кеп ёмюр барлыкъ.

Кимге керекди аманлыкъ?
Керек туююлдю ол бизге!
Иги ишле бла жарайыкъ,
Жашап тургъан жерибизге.

АБДУЛЛАЛАНЫ Исмайыл

ДЕРТ

Басхан ауузунда тау жайлыкъланы бек бийиклеринден бири Къурму ичиди. Башха жерлеге ушамагъан табийгъат энчилиги, терен къолну ичинде саркъгъан чыран суулары, чопаллары жерге жете, бир бирге чырмашып ёсген къызыл, къара наныкълары, кюнлюм, чегет бетлеге жашил жабыу болуп жайылгъан ишхилдилери, бу жерлени кёрген угъай, хапарын эшитгенлени да, мукъуладис тартханча, жолгъа атландырады. Алай аны жоллары, тау этегинден башлап, асыры тикден, хар он атламдан бир сол, бир онг жанына бурула, жолоучуну жалкъытдырып башлайды. Ол, тохтап, жол жанында ёсген терекчиклеге таяна, бир кесек солуу айландыргъанлай: «Муну ахыры къачан боллукъду?» – деген сагъышлада жангыдан жолгъа жарашады. Алай бла, сагъатха жууукъ заманны тик айланчла бла бийикден-бийикге ёрлей келип, жайлыкъланы тенглисине жетгенлей, базыкъ наратланы ичи бла онг жанына баргъан кенг жоллагъа тюшеди. Жолну бу кесегине Ёгюз жолла дейдиле. Алгъын заманлада басханчыла журт ишлерге, бу тийреледен агъачла кесип, сызгъа башына дери ёгюзле бла тартдырып, энишге къуйгъандыла. Ёгюз жолла деген ат да андан аталгъанды. Азап айланчладан къутулгъанына къууанып, табийгъатны ариулугъуна сейирсине, жолоучу былайда иги кесек заманын оздуруучуду. Нарат ийисден толгъан хауаны тазалыгъы уа санларын женгиллетип, арыгъанын унутдурады.

Былайдан бир къычырым чакълы узакълыкъда къаядан юзюлген деменгили таш, тёнгереп келип, жолну башында жашил талачыкълагъа ие болуп тохтагъанды. Адамла ол ташны иш этип салгъанча, этек жаны жерден иги кесек кётюрюлюп, не уллу жыйынынг да сыйынырча кенг, жауун, къар да жаумазча, ышыкъ жер болгъанды. Атына Дорбун таш дейдиле. Бери кёгет жыяргъа чыкъгъанланы кёбюсю, муну тийресинден озмай, челеклерин, четенлерин да дугъумдан, юркюнден толтуруп, артха къайтып кетиучюдюле. Бир къауумлары уа Дорбун ташны ышыгъында кече узуну от этип, ашай-иче, экинчи кюн да ишлерин бардырадыла. Наныкъ, ишхилди жыяргъа суйгенлеге уа, дагъыда бираз тик ёрге атлап, агъач бошалгъынчы барыргъа тюшеди. Агъачла уа, къолну эки жанында да бирча, бичакъ бла кесгенча, кеслерине чек салып тохтайдыла. Андан арысында ачыкъ бетле мангылай тауну этегинде, къара чауулладан башлап, узун сыртлыкъ къолну ичи бла иги кесек жерге созулады. Сыртлыкъны юсюнде хуна ташладан къаланнган къош, мингнге жууукъ къой

сыйынырча, тал чыбыкыладан эшилген кенг чалман да ишленгенди. Кюнле жылынып, кьар эригенлей, кесиникилеге бир кьауум иели малланы да кьошуп, жаз айлада мында Омар жашаучуду. Ол – орта жылдан озгъан, хар неге да кьолу жарашхан, кьарыуу, жигитлиги бла да кёплеге белгили, сабыр адам – бу журтланы кеси жарашдыргъанды. Кьошуна келгенлени да сыйламай жибермейди. Кёгетчилени кёбюсю уа аны бла шагъырейдиле, кече кьошунда да кьалыучудула.

Орта кюнню ингири. Омар, тегерекни кьара булутла басып келгенлерин жаратмай: «Энтта жауа эсе, гюренни тамбла башха жерге кёчюрейим ансы, малланы орунлары кьара балчыкь боллукьду», – деген сагъышлада, кьойланы чалманнга жыйышдырып, арлакьда, кьапхакь эринине барып, кимге эсе да юре тургъан парийни кьатына келди. «Кьурта, не кёресе? Жанлымы барды, огъесе кьонакьламы чакьыраса?» – деп, итини башын сылай, тегерекге кьарады. Экеулен агъачдан чыгъып, кьош таба ашыгъышлы атлап келгенлерин кёрдю. Кеч жолоучула кимле болгъанларын таныр муратда келгенлеге кьарап кесек заманны сюелди. Таныялмады. «Келселе, жумушларын айтырла, мен а кьошда от тамызайым», – деген акьылда, арбазда жарылып тургъан отунланы кьучагъына кьысып, кьошха кирди. От тиргизип, тышына чыкьды. Жолоучула да, ызларындан адам кьуууп келгенча, солуулары тамакьларына тирелип, ух-чух эте, арбазгъа жыйышдыла. Омар бла саламлашып, бираз солуу айландыргъанлай:

– Кьошха кирирге эркин этсегиз эди, бери нек келгенибизни анда айтыргъа сюебиз, – деп тиледиле. Кьурта, быланы айтханларын ангылагъанча, ачыулу гьырылдай барып, былайгъа келсегиз, таларыкьма дегенча, босагъа аллына чёгелеп тохтады.

– Мен угъай демейме, алай ол олтургъан унарыкь эсе, – деди Омар, мыйыкь тюбюнден ышара, келгенле неден эсе да кьоркьуп, кеслерине жер тапмай айланганларын ангылап. Шош атлай келип, Кьуртаны башын сылады.

– Кирсинле кьошха, хаталы адамла кёрюнмейдиле. Кимле болгъанларын, не айланганларын билейик, – деди итине, ариу сёлеше. Кьурта иеси айтхан ариу сёзлеге да тынгыламады. Гьырылдагъанлай, кьолунда четени бла сюелгенден кёзлерин айырмай, юсюне секирирге хазырланып, орунундан кётюрюлдю. Омар парийни халин жаратмай, кьолу бла боюнундан тутуп, келгенлеге:

– Четенигизде не затыгъыз барды? – деп сорду.

– Айыу балачыкь, – деп жууапладыла экиси да бир аууздан, кьоркьгъандан бетлери агъарып.

– Айыуугъузну жерге салыгъыз да, кесигиз а кьошха киригиз, – деп, Омар итин тартып, босагъадан арлакьгъа кетерди. Кьонакьла, четенни арбазда кьоюп, кьошха кьутулур-кьутулмаз, ичинден чюйюн салдыла. Омар, Кьуртаны боюнундан кьолун айырмай, тартханлай келип, четенни жерден ёрге кётюрдю. Итни эркин этгенлей, парий мыллыгын кьошха атып, этилип тургъан эшикни жуху бла тюртюп кёрдю. Болдуралма-

ды. Артха суху бурулуп, иесини кьолунда четеннге секирди. Жеталмады. Омар, четенни кесини бийиклигине кётюрюп, кьошдагылагда эшикни чюйюн ачдырып, кьонакьлагда кьошулду. Ол, кьошну ортасында сюелип, жунчугьандан олтурургьа да базынмай тургьан адамлагда, тепси кьатында тургьан узун шинтикни кёргозтюп:

– Олтуругьуз, – деп, шош сёлешди да, арлакьгда атлап, тери жайылып тургьан кенг тапчанны кьатына келип, кьолундагы четенни аны юсюне салды. Ичинден кьарыусуз жаныуарчыкьны чыгьарды. Тапчаннга жиберип, юсюн-башын сылады. Челекде жангы сауулгьан сютден табакьгда кьуюп, балачыкьны аллына салды. Алай ол сютге бурулуп да кьарамады. Табакьдан арлакь сылжырады. Омар аны жангыдан кьолуна алды. Жухчугьун табакьгда тиреп, сютге жетдирди. Айычукь эрининбурунун жалады. Баям азыгьын жаратмады. Башчыгьын ёрге кётюрюп, жагьын этер умутха киришди. Кьайры жаратырыкь эди – эмерге табакьны не эмчеги жокь, не анасыны сютюча татыулу тюйюл, кеси да сууча жукьа. Алай Омар да кьолундагы эмегенчик сютню тилчиги бла жалап башлагьынчы, жухчугьун табакьгда жетдире да жибере, кесини оюнларын тохтатмады. Бираз жагьалашхандан сора, айычукь адамгда боюн салды. Омар айыуун, тойдуруп бошагьанлай, уясына кьайтарды. Арлакьда, ол жаныуарны ашаргда юйретгенине кьарап, шинтикде шумсуз олтургьанлагда бурулуп:

– Муну кьайдан алгьансыз? – деп сорду ачыулу ауаз бла.

– Биз бери кёгет жыяргьа келгенбиз, – деди олтургьанладан бири, жеринден ёрге кётюрюлюп. Кьошну иеси былагда нек ачыуланнганын ангыламай, терслей эсенг, аны терсле дегенча, кьарамын тапчан юсюнде четенде жукьусурагьан айычукьда тохтатып.

– Сиз бери айыу балала жыя келмегенигиз четенигизден да белгилиди, ол ары кьайдан тюшгенди деп сорама сизге? – деди Омар, ауазын бираз шошуракь эте.

– Айтханымча, биз кёгет жыяр муратда Дорбун ташны кьатына тюш кезиуледе жетип, азыкь ашаргда олтургьанбыз. Алайда хапар айта, сакьат чакьлы заман солугьандан сора, адырыбызны жыйышдырып, ишхилди жыяр акьылда ёрге кётюрюлюп, тегерекге кьарай башладыкь. Мен, алгьаракь атлай, нёгериме бир кьауум зат сордум. Мени соргьанларым жууапсыз кьалгьанларына сейирсинип, артха бурулдум. Ол, ёргерекде кёгетлери жыйылып бошалгьан дугьум тереклеге аралып, жеринден да тепмей тура эди. Бу не затха кьарайды дегенча, мен да ол жанына айландым. Бизден он атлам чакьлы узакьлыкьда, дугьум чырпыланы ауанасында, арт аякьларына чёгелеп, бизге кьарап тургьан айыу балачыкьны кёрдюм. Сейирсинип бираз сюелдим да, нёгериме белги берип, тутар акьылда, экибиз эки жынындан аны таба тебиредик. Балачыкь кьачып да кюрешмеди. Бизге кезиу кьарай келип, орунундан кётюрюлдю да, саламлашыргьа келгенча, бизни таба атлады. Тутдукь. Кьолдан-кьолгда алып, юсюн-башын сыладыкь. Эркелетдик, ийнакьладыкь. Жерге салып, азыгьыбызны башын ачып, болгьан затыбызны

аллына жайдыкь. Алай ол не татлыгъа, не башха затлагъа бурулуп да къарамалды. Биз нек келгенибизни да унутуп, аны бла булжуй тургъаныбызлай, Чегет бетден эшитилген бир тунукъ таууш, айыу балагъа шапалыкь этгенибизни къойдуруп, тегерекге сагъайтды. Шыбыртсыз, солуубузну ичибизде тыя, тешге къарай, кесек заманны сюелдик. Таууш экинчи къатланмады.

– Муну анасы, къайдан эсе да къарап, бизни кёрюп турады. Былайдан женгил къурумасака, Къурму ичини айланч жолларында башха тюрлю аякь алдырып, – дедим негериме, тынгысызлыгъымы ангылата. Ол, артыкь сёзсюз азыгъыбызны жыйышдырып, къолуна алды да, къалай ары къачабыз дегенча, кёзюме къарады.

– Къошха барайыкь. Былайдан узакь тюйюлдю. Теркирек къымылдасака, жыйырма такъыйкъагъа жетерикбиз, – дедим, къоркъгъанымы билдирмей, таукел селеше.

– Муну уа? – деди негерим, къатыбызда сюелип тургъан балачыкьны кёрюптюп.

– Былайда турмагъа къой, анасы жолукьса, бизни ызыбыздан къуууп айланмаз. Тебире, – деп, аны да ашыкъдырып, жолгъа атландыкь. Арлакь атлап, олтургъан жерибизге къарадыкь. Айыучукь, жеринден къымылдамай, была мени да къойюп, къайры ашыгъып барадыла дегенча, ызыбыздан мудах къарап тура эди. Биз, келалгъаныбызча, женгил къымылдаргъа кюреше, агъач къыйырына чыгъып, солуу алыргъа тохтадыкь. Артха бурулуп къарагъанда, кёзюбюз кёргенге ийнанырыгъыбыз келмей, сейирге къалдыкь. Бизни ызыбыздан уллу айыу угъай, балачыкь жортуп келе эди. «Биз муну анасындан къачабыз, бу уа неден элгенгенди», – деген сагъышлада, тегерекге къарай, жууугъуракь келиригин сакъладыкь. Алай ол да, бизни къозутургъа кюрешгенча, къатыбызгъа артыкь жууукълашмай, арлакьда тохтады. Ызыбыздан къуууп келген башха жаныуар кёрюмгенде, аллына атладым. Ол асыры ачдан, къарынчыгъы ичине къатып, арыгъандан ауур солуй тургъанын кёргенде, жаным ауруду. Кётюрюп, кегет жыяргъа келтирген четениме салдым. Андан арысында къалай этерге билмей, сизни къошха алып келгенбиз, – деп бошады кегетчи хапарын.

Омар селеше тургъанны айтханларына тынгылагъанлыкьгъа, акъылында уа: «Айыу балаларын къоюп къайры кетгенди? Эгизлени бири къайда ажашгъанды? Кеси уа сау болурму?» – деген соруула къайнайдыла. Эсине бир ыйыкь мындан алгъа Дорбун ташны тийресинден эшитилген ушкок атылгъан тауушла тюшдюле. Ол кюнден бери эки балачыгъын да ызындан тагъып, бир-бирде агъачдан чыгъып, ачыкь бетледе жубуран тешикле, гумулжукь тебеле къазып айланыучу ана айыу кёзден тас болгъан эди.

Хар бири кесини сагъышына бёленип, кесек заманга къошну ичи шошлукьда уюду. Ол да узакьгъа созулмады. Омарны:

– Алайда муну эгиз негерчигин а эслемедигизми? – деп, кегетчилени эслерин кесине бурду.

– Биз а кәрмегенбиз, алай, ким биледи, бизни аллыбызда чыкыгъан-ла алып кетген болурла, – деди бири.

– Аны уа къайдан билесиз?

– Биз бери келе туруп, айланчлада эки жаш аллыбызгъа чыгып: «Ары бармагъыз, анда айыула бардыла, жолукъсала жартырыкъдыла, биз да балачыкъларын тутуп, аладан къачып барабыз», – деп, тохтамай энишге энип кетгенлерин кӅргенбиз, – деп жууапладыла кӅгетчиле.

– Ай ант ызларындан боллукъла уа! Сора ала алып кетгендиле! Къолума уа бир тюшсюнле, Къурму ичини жолларын унутдуруп эдим итлеге, – деп, Омар, жайлыгъындан малларын урлап кетгенча, ачыудан чыдаялмай, олтургъан жеринден Ӆрге суху кӅтюрюлюп, уручуланы ызларындан къууаргъа тебирегенча, эшик къатына дери келди да, дагыда артха къайтып, тапчанны аякъ жанына олтурду.

Ол бир къауум жылдан бери жаз айлада айыу бла къоншулукъда жашап келеди. Саулукъ-эсенлик соруп къонакыгъа жюрюмегенликге, бир бирге шагъырей эдиле. Анча заманны ичинде айыу не тууарлагъа, не къойлагъа заранын тийдирмегенди. Отлап айланган малланы орталарын жырып озгъанлыкыгъа, бурулуп да къарамагъанды. Барама десе, къошну, гюренни да жолларындан кече къарангыда ажашып къалмазлыкы да белгилиди. Алай ол не кече, не кюн ыстауатны жокъламагъанды. Омар да аны, жашагъан куркасына кирип чай ичмегенликге, къалайда болгъанын, жюрюген жолларын да эрттеден биледи. Къошкыулакъ къауалны быргыларын да окъсуз тутмагъанды.

Жашланы бири, аны аллына жууугъуракъ келип:

– Омар, сиз мени таныялмай турасыз. Мен Харитонма. Эсигиздемиди, былтыр, бир жауун ингирде келип, къошугъызда кече къалып кетгеним? Саугъагъа бичакъчыкъ да къоюп.

Омар аллында сюелгенни бетине тюрслеп къарады. Орунундан кӅтюрюлюп:

– Харун, сенмисе? Андан бери кесинги танытмай нек тураса? – деп, сюелгенни къучакълап, къоюнуна къысды. Жиберип, жангыдан саламлашды. Къолтугъундан тутуп, къатына олтуртду. Саулукъ-эсенлик соруп, иги кесек хапарлашдыла.

– Бу жаш а мени бла бирге ишлеген шуӅхум СемӅнду, – деп, нӅгери бла да шагъырей этди.

– Да СемӅнну эсимде туталмам. Санга Харун атагъанча, анга да Сулейман деп таулу ат атасам, шуӅхунгу жанына тиерми? – деп ышарды, жангы шагъырейине къарап.

– Адамгъа ат атасала, таулула не этиучюлерин кесинг бек уста билесе. Мени да былтыр кӅлексиз къойгъанса, – деп безиреди Харитон.

– Сора мен да, жайлыкыгъа келгенимлей, таулу болупму къалдым? – деп ышарды СемӅн да, чам атына угъай демегенин билдиргенча, жумушакъ ауаз бла сӅлеше.

– Борчлу болуп къалмам, бирер къой тери ийлеп берирме кӅлеклени орунуна, – деп, Омар да, аз-аз ышара, жеринден кӅтюрюлдю. Къа-

быргъада чюйге илинип тургъан фатеген чыракъны жандырып, ашхам къарангылыгына бѐленип баргъан къошну жарытды. Къазанда бишип тургъан этлени чыгъарып, къош гыржын, айран да салып, азыкъ тепсини хазырлады. Кѐгетчиле да биргелерине келтирген азыкъланы ортагъа салдыла.

Ашларын ашай, хапарларын бардыра, кече белине дери заман къоратдыла. Тышында уа Къурму ичини мамыр жашаууна артыкълыкъ этилгенин кѐтюралмай, кѐлю толгъанча, ингирден окъуна жилимсырай башлагъан жауун тауланы къарангылыкъ жаба баргъаны къадар бекденбек себелеп башлады. Бир кесекден а сакъ жаууннга айланып, табийгъат бла кюрешгенлени жюрюген жолларын, кеслерин да къутуруп баргъан суугъа къуюп жиберирге кюрешгенча, тѐгерекни зыгъырын, топурагъын да жуууп, къол ичине агъыза, жайлыкъланы ырхы ызладан толтурду. Къарангыдан, адамла къайда бугъуннганларын кѐралмагъанына ачыуланьп, элияны болушлукъгъа чакъырыгъа къуугъун жиберди. Ол да, келе келгенлей, тѐгерекни кюндюзча жарыта, къая дорбунлагъа, агъач ичлерине да кѐз жетдирип, излегенин табалмай, аламгъа чыгъып, къылыч оюнларын бардырады. Анда да кѐп мычымай, артха къайтып, тюзлеге, таулагъа да жангы къармаула салады. Адамланы бугъуннган жерлерин, къаяла кѐрюп, айтмай тургъанча, аланы да жаякъларын от чакъдырып, ургъан жерине аямай къара ызлыкъла тюшюреди.

Болсада жауун кесин хазырлагъанлыкъгъа, былайда аны бла сермеширге киши табылмады. Адамла, кеслери суу ичген къуюларына тюкюргенча, алагъа азыкъ да, жылыу да берип тургъан табийгъатны ачытып, бетден-бетге жолугъуп, кючлерин сынаргъа уа базынмай, кими юйюне къачды, кими къошха кирип бугъунду. Жауун а, дерт жетдиралмагъанына ачыулана, булутлагъа чулгъанып, тау башларын сылай, башха жайлыкъланы жокъларгъа кетди. Тѐгерек шошайды. Къошдагъыла да, тапчанда бир бирге къысылып, татлы жукъугъа киришдиле. Болсада быланы тынчлыкълары кѐпге созулмады. Къуртаны, неге эсе да алынып, гузабагъа къалгъан тауушу сагъайтып, аякъ юслерине салды. Омар, башхаладан алгъаракъ болуп, кийимлерин кийди да, жана тургъан чыракъны алып, тышына чыкъды. Къошдан жыйырма атлам чакълы узакълыкъда бир къара тууар, итни юргенин да къулакъгъа амай, ауур арбаны тартып келгенча, зор къымылдай, арбазгъа жууукълашып келгенин эследи. «Къара ёгюз ингирде башха малла бла бирге отлай, къол ичинде кѐрюннген эди да, былайгъа уа жангызлай нек келгенди», – деген сагъышлада аллына атлады. Парий да, иесине базынып, ёгюзню артха бурур амалтын бютюнда ёшюн урушгъа кирип, мыллыгын юсюне атды. Тыялмады. Ёгюз ауанадан чыракъ жарыкъгъа чыкъды. Омар, къатына жууукълашханлай, кесини тѐртжыллыкъ ууаныгы угъай, мазаллы мор айыу болгъанын кѐрдю. Айыу, чыракъ бла арбазны жарытып, аны келгенине къууанып, сакълап тургъан къоншусун къучакълап, тансыгъын алыргъа суйгенча, арт аякъларына кѐтюрюлюп, онг къолун алгъа созду. Сол къолу, сыннган бутакъча, энишге салынып, хауада къымылдайды.

Къошну иеси да, кече къарангыда муну арбазында айланган туугъан эгечи эсе да, онгсунмады. Айыуну ачылган ауузундан шытылары саркъа, садакъа тилей келген факъырачы къатынча къолун узатып, бурун тюбюне мурулдай, аны таба арсарсыз атлап келгенин жаратмай, артха туракъалай келип, къошуна кирди. Босагъа юсюнде сейирге къарап тургъанланы юйге тартып, эшикни къадауун салды. Къолундагъы чыракъны Харитоннга тутдуруп, четенден татлы жукълагъан балачыкъны алып, эшик къатына келди да, жепирек ачып, арбазгъа жиберди, экинчи баласын излеп, къошха кирмесин деген сагъышда къадауну жангыдан къаты бегитип, ючюсю да тешеклерине таяндыла.

Танг жарыгъы билине башлады. Алайсыз да кече узуну айыу бла балаларыны сагъышлары башын бийлеп, тынгысыз жатхан Омарны кёгетчилени жукъу араларында тюрлю-тюрлю хурулдагъан тауушлары ахыры бла жалкъытдырып, тешегинден къыстадыла. Ол, арбазгъа чыгып, тегерекге къарай, кесек заманны айланды да, абидез алып, эрттен намазын тамамлады.

Танг атып, кюн таякъла тау башларын къызарта башладыла. Малланы жайылып заманлары жетгенликге, сюрюучю аланы отларгъа жиберирге ашыкъмады. Кюн энишгерек тюшюп, хансны чыгыын кепчиригин сакълады. Ыстауатны къалайгъа кечюрлюгюн, аны тегерегин бегитирге ненча чалы керек болгъанын тергей, тегерекде айлана келди да, къошха къайтды.

Ол кюн ючюсю да сакъ жауунладан сора балчыкъдан толгъан къой орунну тегерегинде бурууну чачып, аны чалылары бла жангы ыстауат жарашдырдыла. Харитон бла Семён а, ишлеселе, солусала да, айыуну юсюнден башха ушакълары болмай, кюнлерин ашырдыла. Омар, гюрен этиллик жерге къазыкъла бегите, алагъа да не этериклерин айта, энчирек айланган болмаса, айыу хапаргъа къатышмады.

Артыкъ кечге де къалмай, ишлерин тамамлап, ингирде къойланы жангы ыстауатха жыйдыла. Кеслери да, къол-бет жуууп, къошда азыкъ столну тегерегине жыйышдыла. Бу жумушлары да тынгылы этгенден сора, хар бири, тапчанларына таянып, сагъышларына бёлендиле.

Омар, тюненеги кечени юсюнден оюмун къатындагъылагъа айтмагъанлыкъгъа, кёрген затларын акъылындан бир такъыйкъагъа да кетералмады. «Кишиге хатасы тиймеген бу огъурлу жаныууарны ачытып кетгенле кимле болурла? Баласын а къайры ажашдырдыла? Ал бутундан башха санларына уа окъ тиймей къалгъан болурму?» – деген соруула бир бирин алышындыра, кюнюн шургулу сагъышлада ашырды. Ол, ачыуундан жарылып кетериги келгенча, мардасыз женгил ура тургъан жүрегин ауурлугъу бла басып тохтатыргъа кюрешгенча, бирде бауурундан, бирде сыртындан къаплана, тапчанны къангаларын ийлеген тауушу чыкъгъанлай, ары бла бери чулгъана келди да:

– Харун, сен ол итлени къайда жашагъанларын билмеймисе? – деп сорду, Харитоннга бурулуп.

– Угъай, мени ала бла уллу шагъырейлигим жокъду. Алай бирлери Камукну аякъ жанында юйледе жашагъан сунама. Къачан барсанг да, нёгерлери бла бирге тюкен тийрелеринде кёрюне туруучудула. Аты да Алим болур дейме. Башхаларын а танымайма.

– Ай таланган, бюгюнлю аны айтмай нек тынгылайса? – деди Омар Харитоннга, хыны сёлеше. – Манга аланы къалгъанлары неге керекдиле? Бирлерин къолгъа этсем, ишибизни аны бла къалай тамамлайлам? Мамурачны ашап къоймагъан эселе, жер тюбюнден чыгъартырма.

– Ала аны ашарыкъ туююлдуле, сатып, къолларына тюшген сомларын да ичерге кюреширикдиле, – деди Харитон, бир кесекни тынгылап.

– Бу жерледе алыр адам табалмасала, не шабат, не ыйых кюн Нальчик базаргъа чыгъарып, чыганлылагъа капеклеге берип кетерикдиле. Харитонну бу сёзлери Омарны жүрегине бютюнда бек тынгысызлыкъ салдыла. Къабына тургъан отну чыхырын къозгъадыла.

– Жашла, сиз юйюгюзге къайтыргъа ашыгъамысыз? – деп сорду Омар къатындагъылагъа.

Бу жол иги кесек замандан бери сёзге къатышмай тургъан Семён:

– Тамата, биз экибиз да бу айда ишлемейбиз. Харитон къатынын жашчыгъы бла Нальчикде санаторийге ашыргъанды. Мен а алыкъа юйдегили болмагъанма. Бизден болушлукъ керек эсе, хазырбыз. Бир жары ашыкъгъан жерибиз жокъду, – деди, къонакъбайны сорууун ангылап.

– Сау бол, Сулемен, мен да игилигизни унутмам, тамбла сахаргъа барып, ол итлени излер акъыл этеме, – деди Омар, Семённу айтханларына ыразылыгъын билдире. Табалмасам, милицианы таматасына кирirme, ол болушур деп умут этеме. Сизден а, мен къайтхынчы маллагъа кёз-къулакъ бола, былайда туруругъузну тилерик эдим.

– Аны не тилериги барды. Керек эсе, мен мында къалайым, Харитон а сени бла барсын, – деди Семён, таукел сёлеше. – Ол, сени «итлеринги» соруп айланмай, кёргенлей танырыкъды. Омар, алгъа Семённу айтханларына ыразы болса да, жууап къайтармай, сагъышлы тынгылады. «Ала да не тукъум адамла болурла? Харунну да ортагъа къошмайым. Тил этген сунуп, ёч болуп, илинип турмасынла», – деген оюмгъа тохташды.

– Угъай, алгъа кесим сорушдуруп бир кёрейим да, мадаралмасам, Харун да болушур. Сиз а, малланы чегет бетге жайып, агъачха жибермей, къарай туругъуз. Ингирде артыкъ кечге къоймай, орунларына жыярсыз. Ыстауатны сизге ышанама. Мен танг жарыгъы бла жолгъа тебирерикме, – деп, Омар, киймлерин тешип, тёшегине жатды.

Танг жарып, кюнню ал таякълары тау башларын къызарта башлагъан кезиуде тик айланчладан къутулуп, жолоучу, Къурму тюзюнде гюллеге бёленип, эрттен аязчыкъда суу толкъунларыча чайкъала тургъан къалын биченликлени ариулукъларына къарап, кесек заманны турду да, машинала жүрюучю уллу жолгъа чыкъды. Кёп да мычмай, Терс-Къолдан Нальчикге барыучу автобус жетип, анга минди да, шофёрдан, Тырнауузда базар тийрелеринде тохтатыргъын тиледи.

Омар автобустан тюшгенде, байрым кюн болгъанлыкъгъа, базарны ичи адамдан толу эди. Сатыучула келтирген хапчукларын махтай, къатларына келгенлени кезлерине арала, алыучула да, ариу сёзге ийнанып, ахчаларын аланы къолларына тутдуруп кетериклери келмей, кими даулаша, кими алайдан кетип, башхаланы сатыуларына къарай, багъаларын сора да арлакъгъа атлай, керекли затларын излейдиле. Омар да, башлары акъ къанжал бла жабылгъан къанга тапкаланы юслерине салынып тургъан хапчук тизгинлени орталары бла атлай, тегерекге къарай келип, къамишден эшилип ишленген шинтикле, къалпакъла, четенле сатылгъан бёлюмчюкню къатында тохтады. Быланы ишлеген адамны усталыгъына сейирсингенча, хар затха къарай бираз сюелди да, кюбюр маталлы, башы безгиле бла жабылгъан орталыкъ четенни багъасын сорду. Сатыуна къарай тургъан мазаллы кишини ычхындырып къоймайым дегенча, базарчы четенни сермеп алып, билген ариу сёзлери бла махтап, тегерек айландырды, башын, тубюн да кёргюзтдю.

– Тамата быллай ырысхы кёп адамны юйюне кирмегенди. Машина жүгюнден жангыз бу къалгъанды, аны да бусагъат алып кетерикдиле. Бир огъурлу адам кёрюнесе да, санга уа, бошунлай бергенча, учуз береме. Ма, Аллах хайыр этсин, – деп, аллында сюелгенни къолуна туттурду. Омар даулашып кюрешмеди, айтханын берди да, четенни алып, эт сатылгъан бёлюмге келди. Мында да кёп заманын къоратмады. Къыйырда тууар бутла тагъылып тургъан темир чигинжини къатында тохтады да, юч килограмм шаугют этни желим хуржунчукъгъа чулгъатып, къамиш кюбюрюне салып базардан чыкъды.

Кюн таула башына иги кесек кётюрюлгенди. Бу кезиуде тотурда бош айланган хазна адам кёрюмеучюдю. Жаланда ауругъанларын кёрюрге келгенле, автобусдан тюшгенлей, больница таба кетедиле. Бир къауумлары уа, жол жанында тюкеннге къайтып, азыкъ хуржунларын къалач-конфетден толтуруп, саусузларына ашыгъадыла. Бери къайтханадан бири уа, тюкен эшиклени къатында келген-кетгенни къарамы бла ашыра, иги кесекден бери сюеледи. Ол адамны алайда нек сюелгенин, кимни сакълагъанын киши сормагъаны Омаргъа бек сейир кёрюндю. «Хар ким кеси къайгъылы. Башхаланы жарсыулары бла кишини иши жокъ. Баям, сахарда жашау былай болур. Тюкенчилеге да бир сорайым, ол жашланы таныгъан бар эсе уа», – деген сагъышда Омар, тюкеннге кирип, сатыу этген къызла бла саламлашды. Эрттенли тюкеннге келгенлени алларына атлай да бетлерине тюрслеп къарай, арлакъ бара да арбазда солургъа салынган шинтикге олтура, анда да кёп чыдаялмай, ары бла бери атлай айланганни тюкенчиле терезеден кёрюп турадыла. Кимни излегенин эшитгенде уа, бир бирлерине соруулу къарадыла да, таматаракълары:

– Тоба, Алим а, кесин излетип, кишини уа къыйнамаучуду, бюгюн къайры тас болгъан эсе да. Былайда бираз олтуругъуз, бусагъат жетерле, башлары ауруп, тешекден кётюрюлалмай тура болурла, – деп, сатыу этген тапкаланы башы бла тёртгюл шинтикчикни Омаргъа узатды.

– Сау бол, эгечим, атын билгенликге, кесин а танымайма излеген адамымы. Бу тийреге айланса, манга аны бир кёргюзтюгюз, – деп, шинтикни алды, олтургъан а этмеди. Тышында эшитилген тауушлагъа сагъайып, терезеге бурулду. Экеулен, шош-шош атлай, хапарлаша барып, арбазда Омар кёп болмай олтуруп кетген узун шинтикге олтурдула. Ызларындан да биреулен келип, былагъа къошулду. Омар, тюкенчиге бурулуп: «Быламыдыла?» – дегенча, соруулу къарады. Къыз, аны кесине нек къарагъанын ангылап:

– Хау, ала сиз излеген жашладыла. Ортада олтургъан Алимди, ала уа – аны нёгерлери Самат бла Ахмат. Керек эсе, бери чакъырайым, – деди, Омарны олтургъанла бла узакъдан шагъырей эте.

– Аллах ыразы болсун! Бери чакъырыр кереклиси жокъду. Алагъа кесим жолугъурма.

Энди ол, быланы кёргенине артыкъ къууанганча да кёрюнмей, сагъышлы сюеледи. «Айычукъ сау болурму? Огъесе бирлеге сатып, аны ахчасын ичипми айлана болурла? Сёзню неден башлайым? Быллай адамла ётюрюкге уста болуучудула. Алып келгенлей, ычхынып, къачып кетгенди деп къойсала, бар да жылкъысындан тай тут. Тапдырсала, не деселе да, айтханларын берир эдим», – деген сагъышла тыя эдиле аны, жеринден тепдирмей, терезе аллында. Бягъы тюкенчини:

– Былайда энтта бир кесек сюелсегиз, бираздан айтханыгъызыны Алимге хазна ангылаталмазсыз. Ала шеша багъалыкъ жыйышдыра турадыла. Аны мадарып, бирер жюзню жиберселе, сизни къайгъылы болмазла, – деген сёзлери, къалай этерге билмей, арсарлы болуп тургъан Омарны жеринден тепдирдиле. Ол нек эсе да онг къолунда тутуп тургъан къобюрчюгюн сол къолуна алды да, тюкенден чыгъып, уллу атламла бла олтургъанланы къатларына жетди. Хар бирини бетине энчи къарады. Ортада олтургъаннга:

– Алим деген сенмисе? – деп сорду. «Бу кёкден тюшген а кимди?» – дегенча ючюсю да, хуш-мушларын тохтатып, алларында сюелгеннге бурулдула. Бир бирге башларын булгъап, сюелгенни танымагъанларын билдирдиле. Къыйырда олтургъанладан бири, жеринден кётюрюлюп, юшюген чюгюндюрча, къара моргъа тартхан бурунуну къыйырын сылай, алгъа бир атлам этди да:

– Эгечден туугъан, Алим санга неге керекди? Аны хар ётген-сётген бла сёлеше турургъа заманы жокъду. Кесинг да быллай жыйыннга къуру къол бла келген болмазса, къобюрюнгде ненг бар эсе да чыгъар, ортагъа салайыкъ да Алим бла андан сора шагъырей этербиз, – деп, къутургъан ёгюздеча, къызаргъан кёзлерин терк-терк къагъа, быланы жыйынлары, башхала сунганча бош жашчыкъладан къуралмагъанын Омаргъа ачыкъ этерге кюрешди.

– Къарындашчыгъым, манга былайда келечи керек тюйюлдю. Анга, санга да айтханымы кесим да ангылаталлыкъма керекли жерде. Алыкъа сабыр бол. Алим мени жумушуму тынгылы этсе, къобюрню-къобюрчекни да ачып, сени ыразы этербиз, – деди Омар, сюелгенни оспар сёзлери

этинe шинжилеча чанчылгъанына да чыдаргъа кюреше. – Алим, санга жумушум барды, заманынг бар эсе, арлакъгъа атлайыкъ, энчи селеширге керекди.

Алим жууап къайтармады. Негерлерине кез кыйыры бла къарап, былайдан къуругъуз дегенча, белги берди. Экиси да, жел учуруп кетгенча, алайдан думп болдула. Кеси да, арлакъ тебип, аллында сюелгеннге:

– Былай олтур да, не айланнганынги, ким болгъанынги да айт, – деп, шинтикни кыйырында бош жерни кёргюзтдю.

– Атым Омарды. Бусагъатда жайлыкъда малла кютюп кечинирге кюрешеме. Жумушум а: сен айыу балачыкъ тутхан хапарынги эшитгенме да, сатарыкъ эсенг, алыргъа келгенме.

– Да сатмай, мен аны, союп, терисин намазлыкъмы этерикме. Багъасын бер да, жайлыкъгъа-кышылыкъгъа элтирик эсенг да, сеникиди.

Омар эшитген сёллерине алгъа ийнанырыгъы келмесе да, Алимни арсарсыз таукел селешгенин жаратды.

«Бу мен сунганча аман адам болмаз ансы, мени айтханыма былай терк къалай боюн салып кыйду, огъесе алдаргъа кюрешеди? Къалай-алай болса да, туюмчек тешиле башлагъанга ушайды. Ишни ахыры не бла бошалырыгъын заман кёргюзтюр», – деген сагъышлагъа кирди. Алим да айыучукъну багъасын къалай бичерге керек болгъанын башына женгил жыйышдырды.

«Бу Алауган мамурачны не этерик болур? Баям, кыйла кютерге юйретип, къошда биргесине тутарыкъды. Алай эсе, ол кеси ёмюрюнде мынга жалчы боллукъду. Да сора манга жалчыны бир жыллыкъ хакъын берсин да, сыртына минип окъуна айлансын. Къысхасы, къолума машина багъалыкъны тутдурургъа керекди. Алай этмесе уа, мен аны хуржунун чойре айландырып, къошуна ахчасыз, айыусуз да ашырырма», – деген сагъышлагъа таукелленди.

– Кеси уа бир огъурлу жаныуарчыкъды, аллына не зат атсанг да, мушулдап ашаргъа кюрешген болмаса, аш айыра билмейди, – деди, кегерген эринлери къалтырай, саргъалгъан тишлерин ачып, зор бла ышарыргъа кюреше.

– Кел, кыйда эсе да кёргюзт огъурлу жаныуарынги, не бла бакъгъанынга да къарайым. Багъасын да алайда бичербиз, – деп, Омар жеринден кётюрюлдю. Алим жеринден кымылдамады.

– Къатыбызда магазин деп юйчюк барды, ары кирип, бир баш дарманчыкъ бла къабар затчыкъ алып чыкъмасанг, башым асыры ауругъандан мамурашчыкъны кыйры букъдургъанымы эсиме тюшюралмай турама, – деп, къол аязы бла мангылайын басып, башын энишге жиберип, тобукъ орталарына сукъду. Омар бир кесек заманны сагъышлы сюелди да, олтургъанны айтханын этер муратда тюкен таба атлады, алай тюкенчи кызланы сёллери эсине тюшюп, артха бурулду:

– Мен санга дарман алыргъа угъай демейме, алгъа жумушубузну тынгылы этейик да, андан сора къаллай дарман керек эсе да тюкенде болгъандан негерлеринге, кесинге да жетерча бирни аллыгъызгъа са-

лыргъа сёз береме. Омарны бу тилеги да олтургъанны жеринден теп-диралмады. Ол, шинтикге чюйле бла уруп бегитилген агъач гинжича, къымылдамай, санларын къурушдургъанды. Тили да тутулуп къалгъанча, сёлешгенин тохтатханды.

– Ай итден туугъан а, – деди Омар ичинден, ачыуланнганын билдир-мезге кюреше. Бусагъатда санга кереклиси башха зат эди, алай эшекни туююп, атмы этериксе. Болсада башха тил бла сёлешип да бир кёрейим, ангыларыкъ эсе уа, – деп, тюкеннге кирди да, бир аракъы шеша бла ашар затла да алып, ызына къайтды.

– Айтханынги этгенме, барлыкъ эсенг, кётюрюл бу шинтикден, – деди, Алимни аллына келип.

– Алай туююл эсе уа, бусагъат шешаны да башы бла аудуруп, ызы-ма къайтып кетеме, кесими да ичеригим келип турады. Баям, сен ахча керекли адам болмазса, – деп, кьолунда чулгъамны ачып тебиреди. Омарны бу жол айтханлары, гуппур болуп, симсиреп тургъанны эсин жыйышдырдыла. Ол олтургъан жеринден секирип ёрге сюелди. Ауру-гъан башы да сау болду. Унутхан затлары да эсине тюшдюле.

– Тамата, кьолунгдагъылыны манга бер да ызымдан кел, барыр жерибиз узакъ туююлдо, майна, ырбында бауланы кёремисе? Ары барлыкъбыз.

– Ашагъан-ичген да алайда этеиик, – деп, Омарны кьолундагъы кьагъыт чулгъамлагъа узалды.

– Ол а бютюнда иги, да сора аллымда атла да, жол бла шагъырей эт. Бу уа артыкъ ауур туююлдо, сени да къыйнамай, алайгъа дери кесим да элталлыкъма, – деп, Омар, артха тепчип, кьолундагъылыны алдырмады. Алим былайда андан кёп даулашмады. «Алайгъа бир жетейк да, ким кимни алдагъанын мен санга кёргюзтюрме», – деп, ичинден дертлене, баула таба жёбелеп тебиреди.

Бир къауум замандан была базыкъ къангаладан ишленнген, башы къанжал бла жабылгъан узун бауну арбазына жетип тохтадыла. Эрттеден бери бу жерлеге малны туягъы басмагъаны эсленеди. Тёгерекде атылып тургъан бош шешала уа сауу сыннганы къатыш ичилген жерлеринде кёз къамата жылтырайдыла. Бауну къангаларына илинип тургъан кёп тюрлю желим хуржунчукъла шош желчикде тизгинсизликни хорлам байракъларыча къалтырайдыла.

Арбазгъа жетер-жетмез, Алим, бауну ышыгъына салынып тургъан тёртгюл столчукъну юсюне къапланып, ух-чух эте келип:

– Энди уа не дейсе, тамата? – деп, башын кётюрюп, Омаргъа аралып тохтады.

– Мен санга айтырыгъымы айтханма. Мамурачынг къайдады? Кёр-гюзт да, сора сени жумушунгу этейик.

– Алан, сен къаллай кишисе адам тилни ангыламагъан? Ненча кере айтыргъа керекди аны къайда болгъанын. Мындады, бауну ичинде. Къуй бери, къуярыкъ эсенг, – деди, ауазын кётюрюп, тырман сёзле бла.

– Угъай, жууугъум, алгъа жаныуарынгы кѳргюзт да, андан сора ичгиге берилirse.

– Да мен бир ёлсем, шешангы уа... – деп, аман сѳз айтыргъа башлады. Алай Омарны бети агъарып, кесине суху бурулгъанын жаратмай: – Шешангы жангызлаймы ичериксе? – деди, безирерге кюреше. Алим, сѳзлерин оюннга буруп, ышарыргъа кюрешгенликге, Омарны суууталмады. Ол, сермеп Алимни жагъасындан тутуп, кесине жууугъуракъ тартды да, ёрге кѳтюрюп, аякъларын жерден айырды.

– Сен къаллайла жаншайса, адам сыфатлы хайыуан. Бусагъатдан аракъыны кѳрсенг, къусаргъа тартыша турурча этип къояйыммы? Итден жаратылгъан, – деп, жерге салды да, муну ауузундан чыкыгъан ийисден жийиргенип, башын бир жанына бура, артха атлады. Баула къатына жетгенлей, Алауганны ачхасын-бочхасын да сыйырып, къыстап жиберлик жаш, энди муну айтханын этип, аз-кѳп болса да, бергенин алып, нѳгерлерине теркирек къошулур акъылгъа кирди. «Кеслери да къайры къуруп кетдиле, мени ызымдан келип турмай», – деп, алагъа да ичинден айтханы къалмай, тѳгерекге жашыртын къараргъа кюрешди. Не медет... Ала угъай, къычырса, болушлукъгъа келирге жол бла озуп баргъан адам да кѳрюнмейди.

– Нек тынгылайса, безгек тийгенча, эринлеринг къалтырап, къайдадыла муну ачхычлары? – деди Омар, бауну эшигине тагъылып тургъан къара киритни бармагъы бла кѳргюзте. Алим, ачхычланы къайры букъдургъанын эсине тюшюре, тѳгерекге сагъышлы къарай, бау эшикни къатына келди да, босагъагъа салынып тургъан гыйы ташны къыйырын кѳтюрюп, темир чыбыкъ бла байланып тургъан ачхыч чулгъаманы чыгъарды.

– Ма быладыла, – деп мурулдады, къолундагъыланы Омаргъа узата.

– Аладан къайсысы болгъанын кесинг биле болурса, ач эшигинги, босагъа жанлары бла бирге ууатдырлыгъынг келмей эсе.

Алим, байламны тешип, бирин алды да, киритни, эшиклени да ачды.

– Мында болургъа керекди, урлап кетмеген эселе, – деп, мур-мур эте, баугъа кирди. Омар да, мамурачны иесин кѳз туурадан шашдырлыгъы келмей, босагъа юсюне сюелип, бауну ичине къарады. Омарны кѳзюне бек алгъа бауну арт къабыргъасыны узуну бла темир чалдишледен ишленнген деменгили кюф илинди, ичинде уа, атылып тургъан жюн буштукъча, бир къаралдым затчыкъ кѳрюндю. Ортасында, ташладан къаланнган от орунну тѳгеречи – бош шешаладан толу, мюйюшлеринде уа – уатылгъан куудушла. Къайсы жанынга къарасанг да, бу журтлагъа иги кесек замандан бери адам къолу тийип, тизгини жыйылмагъаны эсленеди. Алим, кюфню къатына жете барып, артха суху бурулду да тышына чыгып тебиреди.

– Энди уа къайры ахшы жолгъа атланнганса? Баулары затмы шашдыргъанса, огъесе нѳгерлеринге тансыкъмы болгъанса? – деди Омар, муну нек къайтып келгенин ангыламай.

– Кюфню ачхычларын алмай келеме, – деп, Алим, тышында жерге кьююлуп тургъан ачхычладан кереклисин алып, ызына къайтыргъа тебигенлей, Омарны: «Стол юсюнде мени кюбюрчюгюм бла кесинги жол азыгъынгы да ала кел», – деген сёзлерин эшитип, жюреги жылынды, этген муратына жетип, бусагъат машина багъалыкъны санап, кьолуна ала турлугъу да кёзюне кёрюндю. Айтылгъаны бла этилгени тенг болду. Алим, кьанатла битгенча женгилликде кюбюрню, азыкъны да келтирирге стол таба чапды. Ызына къайтханда, Омар, босагъа юсюнде угъай, кюфню къатына барып, ичинде кьабыргъагъа кысылып, кымылдамай жатхан айыу балачыкыгъа къарап тура эди. Алимни кёргенлей:

– Ичине кир да, бери чыгъар, – деди, уллу сёлешип, кьагъанакъны элгендирмезге кюрешгенча, акъыртын ауаз бла. Алим, ичине кирди да, айыучукъну къатында арсарлы сирелди.

– Не сагъышаланганса, узат бери, – деди Омар, кюфдегини сюелгенин жаратмай.

– Нек эсе да кымылдамайды, ёлюп кьалгъан болур дейме.

– Ёлген эсе, сен муну сауму этериксе. Былай бер, мен да бир къарайым, – деди Омар, кюфню эшигин кенгирек ачып. Алим, мамурашчыкыны анга узатып, кеси да чыгъаргъа тебиреди.

– Тохта, сен алыкъа чыгъаргъа ашыкъма, – деп, Омар айыучукъну жерге салды да, кюбюрюн ачып, эти болгъан хуржунну чыгъарды, тюкенден алгъан жол азыкъларын аны ичине салып, Алимге узатды.

– Нёгерлеринг келгинчи, татыуларын кёрюп, кечине тур. Бусагъат аланы да жиберейим, – деп, кюфню киритлерин этди да, мамурачны кюбюрге салып, кетип тебиреди. Алим алгъа муну этген оюнларын ангыламады, алай, ачхычланы хуржунуна салып, баудан чыгып баргъанын кёргенде, дыгаласха кьалып, ызындан:

– Эй, шашханмы этгенсе? Къайры кетип бараса, ач муну эшикледин мени да тышына чыкъмагъа кьой, – деп, кычырыкъ-хахай этип башлады. Омар артха бурулмады, не жууап къайтармады. Бауну эшигин этип, киритин салды да, ачхычланы жерге атылып тургъан чулгъаманы къатына сызып, уллу атламла бла тюкен таба тебиреди. Ол айыучукъну кьолуна алгъанлай, аны ачдан кымылдар къарыуу болмай тургъанын ангылагъан эди. Анга ашатыргъа алгъан этни да Алимге андан берип кетген эди.

Омар тюкен къатына жетгенде, Самат бла Асхат, быягъы шинтикге олтуруп, нёгерлерин сакълап тура эдиле. Муну жангызлай келе тургъанын кёргенде, аллына атлап, Алимни къайда кьалгъанын соруп тебиредиле. Омар была бла кёп сёлешмедиле.

– Аны къайдагъысын мындан чыкъсам айтырма, – деп, тюкеннге кирди. Кире келгенлей, кызыладан:

– Тюкенигизде сют сатыламыды, балачыкыгъа ичирирге? – деп сорду. Къызла муну не биргесине айланган, не кьююнуна кётюрюп тургъан балачыгъын кёргенде, безиреп айтхан сунуп:

– Балачыгъыгъызгъа уа ненча жыл болады? Кесин да къайда кьоюп келесиз? Татлы сют ичерик эсе, табыллыкъды банкала бла, – деп ышарды къызладан бири.

– Мен безиремейме. Балачыгъым а муну ичиндеди, – деп, Омар, кьолундагъы кюбюрюн ачып, айыучугъун тюкенчилени алларына салды. Къызла бир айыугъа, бир «атасына» къарай, бу ёлген айыучукъну къайдан тапханын, биргесине да нек айландыргъанын сорургъа кьалдыла.

– Амалыгъыз бар эсе, къайдан болса да, бир шеша ачымагъан сют мадарыргъа керекди. Бу алыкъа сауду. Ачдан жунчуп турады. Сиз айтхан татлы сют бла жалчырыкъ тьююлдю, – деди Омар, тюкенчилени сёзлерин бёле.

– Юйде айран уютургъа сют къайнатып кетгенме, жарарыкъ эсе, бусагъат келтирейим, – деди тишируланы бири, аллында телефонну кьолуна ала.

– Къайнагъан сют а бютюнда – аламат, ауузчугъун кюйдюрмезча суугъан эсе, – деди Омар, мамурачны тозурагъан тюклерин сылай. Тюкенчи юйюнде кимге эсе да сёлешип: «Женгил жетдир», – деп ашыкъдырды. Баям, алайладан узакъ жашай болмаз эди ансы, ортада он такъыйкъа да ётгюнчю сарычач къызчыкъ эки шеша сютню, келтирип, анасына узатды. Омар, мамурачны ауузчугъун ачып, чай къашыкъчыкъ бла сютчюк кьуя, шешаны белине жетдирди да, «бешигине» бёлеп, эс жыярын сакълады. Ичирген сютчюгю жарагъан болур эди, жарты сагъат чакълы замандан айыучукъ, аякъ юсюне кётюрюлюп, уясындан тышына чыгъар къайгъыда тырнакълары бла четенини къамишлерин тырнап башлады. Омар мамурачны четенден чыгъарып, жерде бир кесек айланмагъа кьойду, бираздан а шешада кьалгъан сютчюгюн ичирип, орунуна салды. Кюбюрюн кьолуна алып, тюкенчилеге ыразылыгъын билдирип, алгъыш этди. Хуржунундан минг сом ахча чыгъарып:

– Мынга уа, мени «балачыгъымы» жашаугъа къайтаргъаныгъыз ючюн, конфетле алып, чай ичерсиз, – деп, столгъа салып кетерге тебиреди. Алай терезеден биягъы шинтикде сакълап тургъан Самат бла Асхатны кёрюп:

– Бу итлеге аш берирге унутуп барама, аланы да тойдура кетейим, сууапды, – деп, юч ётмек бла юч шеша аракъы алып, арбазгъа чыккъы да:

– Магъыз, быланы да алып, олтуруучу жеригизге барыгъыз. Мамурачны букъдургъан бауугъузгъа кирсегиз, анда иегиз шишликле этип, сизни сакълап турады, – деп, кьолундагъылары олтургъанлагъа узатып, автобус тохтаучу жерге кетди.

Омар, Дорбун ташны къатына жетгенде, артыкъ кеч болмагъанлыкъгъа, тау чынгылланы ауаналары Къурму ичине тюше башлагъан эдиле. Ол, четенни башын ачып, къызчыкъ келтирген экинчи шешада сютню да айыучугъуна ичирди, сора жерге жиберип, къалай ары барлыкъ болур деп, туурасындан къарап, кесек заманны олтурду. Айыучукъ, тегерекге

къарай, хар шыбыртха сагъая келди да, сен да мени былайда къоюпму кетериксе дегенча, жангы иесини бутуна башын тиреп, кёзюне аралып тохтады.

Хау, Омарны акъылы да алай эди. Балачыкъны кесин къоюп угъай, анасына тюбетип кетерге. «Быланы бирге къалай жолукъдурайым? Кеси да къайда болур? Тау куркасында эсе да, балангы табып келеме, суююмчю бер, – депми ангылаталлыкъса, баймакъ гяуургъа, неда алайгъа баргъанынглай, къошуна чакъырып, сыйлапмы жиберликди. Шытылары чачып, юсюнге атылыр да къалыр, адамлагъа тутхан дертин сенден алыргъа кюрешир», – деген сагъышла бийледиле акъылын.

Кюнню батаргъа жууукълашханы жолоучуну тынгысыз этип, чегет бетде къалын артишлени жырдыра, айыуну куркасы таба атландырды. Курка былайдан артыкъ узакъ туююлдю. Къара чауулну ортасында, уллу ташланы тюбюндеди. Тёгереди ачыкъды. Сыртлыкъ бла кенделен баргъан, айыу жюрюучю жолчукъ, чауулгъа жетгенлей юзюлюп, ташлагъа жутулады. Ма ол тийреледе тюбеширгенди Омарны акъылы айыу бла. «Сермешсек, ачыкъ жерде сермешейик, аягъым артишге илинип жыгъылмазча. Тутушургъа къалсакъ, мен да балдыргъан къаура болмагъанымы анга кёргюзтюрме», – деген таукелликде, кёп да турмай Омар, чауулла тийресине жетди. Аякъ орун жерде тохтап, четенден балачыкъланы чыгъарды. Айыу узакъдан эслерча, ёрге кётюрюп:

– Баймакъ, къайдаса? Мамурачынгы алып келгенме. Баймакъ! Баймакъ! – деп, кесини парийин чакъыргъанча, чауулну баш жанында къаядан юзюлюп тюшген ташлагъа къарап, эки кере къычырды. Нек эсе да Омарны кёлуне айыуну куркасы ол ташланы тюбюнде болгъанча кёрюне эди. Тёгерек шошлукъгъа бёленди. Не ташла тийресинде, не къара чаууллада къымылдагъан зат эсленмейди. Бир къауум заман озду. Агъач къушчукъла да, батаргъа жууукълашхан кюн бла саламлашыргъа кюрешгенча, жырчыкъаларын жангыдан башладыла. Ма ол кезиучюкде сары жарланы башындан бир узун ауана энишге созулду. Омар, башын кётюрюп, ауана тюшген жанына къарады. Кёрдю сары жарланы башында биягъы къара ёгюз, келип, узакъдан къарап тургъанын. Ангылады, ол не ёгюз, не башха жаныуар угъай, жан къайгъылы болуп, балаларын ажашдырып айланган жаралы айыу болгъанын. «Баям, мени ауазымы эшитип чыкъды жатхан жеринден», – деди кеси кесине. «Бусагъат жетер былайгъа, баласын эслеген эсе, жанын харам этип, къазауатха кирирге. Мен къолумдан келгенни этдим, быланы бирге жолукъдурдум. Энди былайда туруп этеригим жокъду. Сермешип-демлешип, бир бири къарыуубузну сынар кереклиси да болмаз. Хайда, экигиз да Аллахха амнатсыз», – деп, балачыкъны башын сылады да, келген жолу бла ызына кетди. Ол, Дорбун ташны къатына жетип, артха бурулуп, кюбюр бла мамурачны къойгъан жерине къарады. Айыу балачыкъ, анасыны ызындан тик ёрге тырнакъларгъа кюрешип, жарла таба кетип баргъанын кёрдю. Четенни уа эслемеди, баям, айыу тикден энишге тёнгеретип жиберген болур эди...

Омар, кьошуна жетип, юсюнде кийимлерин тынгылы алышындырмагъан эди, аны хапары тегерекге жайылгъанда. Тюкеннге келип, сатыу этип чыкыгъан адамла, айыу балалары болгъан кишини юсюнден тюкенчиле айтханча, кеслери да бирер-экишер ётюрюк кьоша, кьолдан-кьолгъа узата эдиле.

Тотур больницасына саусузларын керюрге элледен келген кьатынла да, юйлерине теркирек жетип, эшитгенлерин кьоншуларына билдирирге ашыкдыла. Алай бла, жангы хапар суумай, кеп тюрлю болуп, эллеге да жетди. Бу жангылыкьладан табийгъатны кьоруулаучула да кьуру кьалмадыла. Бютюнда кьуллукьчу кьауумлары, мамурашчыкьланы аналарындан айырып айланган адамны ким болгъанын билип, жерин тапдырыргъа жандыла.

Болсада, айыу балачыкь бла анасы кьайры кетгенлерин керюп, кертисин айтхан адам табылмады. Ким энишге, ким ёрге кетди деди. Бир кьауумла уа, Гюрхожан башына чыгып баргъанын эслеп, ызындан кьарап да турдула.

Хапар кьалай тюрлю болуп жайылса да, Алауганны ким болгъанын, айыу балачыкьны кьайры алып кетгенин билгенле уа, сёзлерин чыгъармай, тилсизлеча тынгыладыла. Ала уа Алим, сора аны ана кьарындашы – уучуланы таматалары – Аслан эдиле.

Аслан, алгъаракьда эки негери бла уугъа чыгып, айыуну эки баласы болгъанын да кере тургъанлай, атып жаралы этеди. Окъ ал аягыны тырнакьларын кьырып, жау табанын чача, жерге чанчылады. Насыпсыз жаныуар, ушкок атылгъанына элгенип, таууш чыкыгъан жанына суху бурду да, ким атханын, кьайдан атылгъанын да кердю. Сезди кесини жаралы болгъанын да. Алай кеси кьайгылы болмай, чабалгъаныча чапды, арлакьда нарат терекге илинирге кьорешип, ойнай тургъан балаларын ажалдан кьутхарыр умутда, жете келип, экисин да зыгытла ичине сызды, кеси да ызларындан секирди. Олсагъатдан Кьурму ичинде кьазауат башланганча, тау жайлыкьчыкьны ичи гюрюлдеген тауушдан толду. Юч ушкокдан бирча кьуюлгъан окъла, кими агъач бутакьны юзе, кими кьулакь жанлары бла сызгырып ёте, айыуланы сары жарланы тюбю бла Дорбун таба кьачырып, кёз кьарамдыларындан ажашдырдыла. Тегерек шошайды. Кесек заманны сакьлап, ючюсю да айыула бугьунган зыгытла таба чабышдыла. Айыуну атхан жерлеринде тохтап, кьан ызланы кердюле. Кьалын чырпыланы ичи бла жаралы жаныуарны ызындан барыргъа базынмай, ала, кьачхан жанына аралып, кёзюлдюреуюкле бла агъач ичлерин, ачыкь талаланы да тынгылы тинтдиле. Не ёлген, не сау жаныуар эслеялмадыла.

Ол кюн таулада не кеп айлансала да, быланы жоллары болмады. Башха жаныуарла да, ушкок тауушладан юркюп, Кьурму ичинден кьачып, Адыр-Суу кьолуну кьалын агъачына сингдиле.

Экинчи кюн Аслан, тангны жарырыгъын да сакьламай, ана кьарындашыны жукьусун бёлдю.

– Тамбла нёгерлеринг бла, Къурму ичине чыгып, кёгет жыйгъан сылтау бла, сары жарланы этеклерине, Дорбун ташны тийрелерине да эринмей, тынгылы къарап къайтыгъыз. Анда ёлген айыуну излериксиз. Тапсагъыз а, манга билдиригиз. Ишни тынгылы этип къайтсагъыз, бир ыйыкъны ичинде аракъы шауданда жууунуп турлукъсуз. Биягъы сен стаканны кёргенлей унутуп къойсанг, эшитмегенлеринги эшитдирирме, – деди, къуллукъчу таууш эте телефон бла. Ичинден а: «Айыу таласа, ашаса да, бизден къорарыкъ сен бол», – деди, хыйла ышара.

Алим, алгъа кече белинде муну жукъусун бёлгеннге ачуланып: «Ким эсенг да бусагъат мен сени къулагъынгы телефондан башха тюрю зынгырдатайым», – деп, жукъулу кёзлерин ууа, кеси аллына мурулдай келип, телефонну къулагъына салгъанлай, шагъырей ауаз ёлген айыуну хапарын айтып тебиреди. Алим, сёлешгеннге бир кесек тынгылап, ким болгъанын билгенлей, хапар нени юсюнден баргъанын иги да ангылагъынчы:

– Охо, охо, жарсыма. Танг атханлай, жашланы да жыйып, хар затны тынгылы этерме, – деди, таукел сёлеширге кюреше. Ол айтхан айыуну мыллыгын тапмасала, башхасын саулай тутуп келип, анга саугъа этерге сёз берди. Айтылды – унутулду. Алим таугъа чыгъаргъа ючюнчю, тёртюнчю кюн да бошмады. Бешинчи кюн эрттенликде башы асыры ауругъандан, туруучу заманындан алгъаракъ кётюрюлдю. Зордан атлай келип, юйню мюйюшюнде, ичлеринде тамычылары къалмай тизилип тургъан аракъы шешаланы, ауузуна салып, баш тёбен айландырды. Не медет, ала болушмадыла. Эки къолу бла башындан тутуп, юйюню ортасында жууулмагъан сауутла къаланып тургъан столну къатында шинтикге олтурду да, мангылайын столгъа тиреп, ыйыкъны тёрт-беш кюнню ичинде эсинде къалгъан сагъатланы башына жыйышдыра келип, бир затдан элгенгенча, жеринден секирип ёрге турду. Баям, ана къарындашыны: «Сау ыйыкъны аракъы шауданда жууунурукъсуз», – деген сёзлери ол сагъатчыкъда эсине тюшюп секиртген болур эдиле аны шинтикден. Къалай-алай болса да, ол кюн Алим бир нёгери бла, Аслан юйретгенча, Къурму ичине «кёгет жыяргъа» чыгып, ачдан къарыусуз болуп, жунчуп тургъан мамурашчыкъны тутуп къайтадыла. Айтылды – этилди. Тотургъа жетип, бир кесек солуу алгъанлай, мамурашчыкъны темир чалдишлеге атып, кеслери уа аны саулугъу ючюн, Малкъарны жигит жашлары ючюн да иги кесек аякъ кётюрдюле. Экинчи кюн тёшегинден тургъанлай, Алим ана къарындашына телефон бла:

– Кел да, айыуунгу юйюнге элт, баугъа жыйып турама, – деп, хар заманда эте туруучу ишлерича, кючбюсюреу сёлеше, хапар билдирди.

Аслан, Алимни сёзлерине артыкъ ийнанмаса да, жашланы нохтабауларын жыйышдырып, ашыкъмай, тюш заманлагъа Алимни баууну аллына келип, машинасындан тюшгенде, биреулен арбазда тютюн иче, биреулен да бауну ичинде темир чалдишлени эшигине салынып тургъан къара киритни чёгюч бла тюйюп кюреше эди. Аслан, тышындагына соруп, ишни болумун тынгылы ангылаямагъанда, баугъа кирип,

андагыыланы кьатларына келди. Чалдишлени ичинде ана кьарындашын кефлик хорлап, жеринден тебалмай, эки кьолу бла да чалдишлеге жабышып, аякъ тюбюнде уа атылып тургъан бош шешаны кьргенде, асыры ачыуланнгандан бети агъарды. Айтыр сёзюн айталмай, эринлери кьалтырай, муну туурасындан кьарап, кесек заманны турду да, кеси кесин сууутургъа кюреше:

– Сёзюне табылмагъан антсыз, бу сыфатынг бла темир кюфню ичине да кьалай киралгъанса? Эшиклени киритин да ким салгъанды аллынгдан? Тутуп келген айыуунгу да кьрмейме, кьайсы баугъа жыйгъансыз? Огъесе акъылынгдан шашып, кесинги айыу болгъан сунупму киргенсе бу чалдишлеге? – деди, кюфню кьатына жууукъ келип, Алимни бетине жийиргенчли кьарай.

– Угъай, мен айыу тьююлме, айыуну чыгъарып, мени уа аны орунуна бери атып кетгенди тье кибик бир уллу киши. Кеси да: «Кьошда малла бла турама», – деп махтана эди. Баям, айыуну да ары алып кетгенди, – деп мурулдады Алим, айтхан сёзлерин зордан ангылата. Асланны эсине тюшдю кьошда малла бла тургъан, тье кибик уллу киши ким болучусу.

Муну туурасындан кьарап, ана кьарындашы андан кеп чыдаялмады. Женгил атламла бла арбазгъа чыгъып, машинасыны кьатына келди. Былайда да кьауум такъыйкьаны сагъышлы сюелди. Башын кетюрюп, жангыдан баудагъылагъа кьарады да, бир затла айтыргъа кюрешди. Алай аны эринлери кьымылдап тургъан болмаса, ауазын чыгъарып, айтханын кишиге ангылаталмады. Кеси аллына мурулдай келип, машинасыны эшигин суху ачды. Баудагъыла, кесин тутуп, чалдишлеге атаргъа чапханча, чартлап ичине кирди да, суху бурулуп, арбаздан думп болду.

Экинчи кюн танг жарып, кюнню жумушакъ, жылы таякълары Кьурму ичине жангы жете келген кезиуде тёртеулен, Дорбун ташны кьатында жашил кырдыкны юсюне азыкъларын жайып, кими сюелип, кими аякъ юсюне чөгелеп, ашаргъа кюрешедиле. Ашлары, суулары да – мол. Арыгъанларын кетерирге бирер жюзден да жибергендиле. Безирей-ойнай, чам хапарланы да кьыздырадыла. Тышындан кьарагъан быланы Кьурму ичине солургъа келген сунарыкьды. Алай была кеслерин бу тийреде тауну, агъачны да иелерине санайдыла.

Азыкъ кьанганы тегерегинде сагъатха жууукъ заманларын ашырдыла. Баям, хар ким кесини кереклисин тамамлагъан болур эди, ашазыкьгъа узалгъанны кьоюп, арлакъ-берлакъ атлап, кьатларында тешекча сыланып тургъан кьызыл ишхилди бла муркку эте башладыла.

Болсада орта бойлу, сары шинли жаш былагъа Дорбун ташны кьатында андан кеп зауукълукъ табаргъа кьоймады.

– Энди отлагъанны кьоюп, манга тынгылагъыз. Былайдан башлап, хар бирибиз энчи жол бла барлыкьбыз. Сиз, сары жарланы аякъ жаны бла состар ташланы тюплерине тынгылы кьарай, чырпыланы жырып, агъачдан алай чыгъарыкьсыз. Ол жол бизден кьачып кьутулгъан айыуну куркасы бу тийрледе болургъа керекди. Кеси да, ёлмеген эсе, жарала-

ры сау болгъунчу, былайдан узакъ кетерик туююлдю. Мен а, ёргерек атлап, жарланы баш жанында къаяланы дорбунларына къарай, сизни аллыгъызгъа энерме. Экинчиси, бюгюн Омарны къошун былайдан кёчюрюрге керекди. Мында бизден эркинликсиз мал тутаргъа, къош къураргъа да кишини иши жокъду. Къурму ичини жери, агъачы да лесхозну иелигиндедиле. Аны оноуу уа бизни къолубуздады. Кеси да кийиклени къыргъандан тохтамайды. Биз излеген айыуну балаларын да тутуп, къошуна элтген хапары барды, – деди, тегерегиндегилени хар бирине энчи къарай. Былагъа бу тынгылы оноуланы эте тургъан Алимни ана къарындашы – уучуланы таматасы – Аслан эди.

– Аслан, мамурачланы къошунда тутуп, Омар не этерикди? – деп сорду уучуланы бири.

– Мангамы айтханды не этеригин. Барсанг, кесине сорурса. Не сатар, не бирлеге берир, – деди тамата тюрт сёзле бла.

Андан сора ортагъа сёз къошулмады. Хар бири, ушкокларын къолларына алып, тамата айтханча, бир бирден узагъыракъ кетип, чырпылагъа сингдиле. Аслан да кеси этген оноудан чыкъмады. Артиши, чырпысы да азыракъ болгъан жерлени сайлай, ашыкъмай атлай, сары жарланы башында къаяланы къатларына жетди. Алай, айтханыча, аланы аумаларында къарангы дорбунлагъа кирип, жаралы айыуну излеп айланыргъа уа базынмады. Жюрегин бир къоркъунчлу сезим бийлеп, мындан ары барма, ызынга къайт дегенча, алгъа атларгъа къоймай тохтатды. Былайда аркъасын къая тёшге тиреп, тегерекге къарай, иги кесек заманны сагъышлы сюелди да, кеси кесине кёл этдирип, тебиреди чокъуракъ къаяланы ичи бла, таша жерлерине кирмезге кюреше. Аслан бюгюннге дери да бу таулада кийик, жугъутур ёлтюре кёп кере айланганлыкъгъа, бюгюн чегетни бел бау къаяларыны юсю бла ётериги келмеди. Былайлагъа алгъын Хыбыж къаяла деп бош атагъан болмаз эдиле. Хар атламынгдан аягъынг басхан, къолунг тийген таш, хаух салынганча, къымылдайды. Аз да ауурулукъ жетгенлей а, биргелерине да нёгерле къошуп, энишге къуюладыла. Аладан къутула келип, сыртлыкъ бла энишгерек энсенг а, къат-къат болуп, мант чапракълача бири бирин жабып тургъан гыйыланы тюплеринде жашырын дорбунчукъла, бирлери бир бирге къошула, бирлерини уа теренлиги къаллай бир болгъаны белгисиздиле, кюн жарыгъы жетмеген къарангылыкъгъа жутуладыла.

Сыртлыкъны юсюне жашил жабыу болуп сыланган артишлени къарыулу бутакълары уа, бир бирге чырмашып, аягъынг тузакъгъа тюшгенча, аланы орталарына ташая, эркин атларгъа къойсала уа.

Къалай-алай болса да, уллу сакълыкъда къымылдай, сагъатдан артыкъ заманын къоратып, Аслан, азапны кебинде къаяладан, артишледен да къутулуп, гыйы ташлагъа жетди да, ушкогун да жанына салып, бирине отурду. Кесек заманны солуу алгъандан сора, нёгерлерин кёрюр муратда кёзюлдюреуюк бла ала чыгъарыкъ жерге къараргъа киришди. Не терекле ичинде, не ачыкъ бетледе адам къымылдап эслеялмады. «Баям, мен бу хужулукъ къаялада асыры кёп чырмалдым, ала мени Омарны

кьошунда сакълай болурла. Огъесе айыуну мыллыгын табып, терисин алыргъа кюрешеми къалдыла кечге? Къалай-алай болса да, мен да кьош таба атлай барайым», – деген акъылда ёрге кётюрюлдю. Эследи нёгерлери да, артыкъ бек ашыкъмай, сары жарланы тюрбюнден бирем-бирем агъач кыйырына чыгъа башлагъанларын. Ушкогун да кьолуна алып, кетерге тебирегенлей, баш жанындан эшитилген тауушха сагъайып, артха суху бурулду. Бир ал аягъын да кёкюрегине кысып, юсюне арсарсыз жууукълашып келген айыуну кёрдю. Бу огъурсуз жаныуар къатына алай жууукъ къайдан чыгъып къалгъанын ангыламады. Жунчуса да, ушкокну айыугъа бурду, атаргъа уа базынмады. «Юч-тёрт атлам узакълыкъда атханлай, жүрегине уруп, жыгъылтып кьоймасанг, окъ башха жерине тийгенликге, ол саныны ачыгъанын да сезгинчи, кызыуу бла санга этерин этерикди», – деген сагъыш Асланнга кьолунда беш окъ бла жерленип тургъан карабинни сампалындан басаргъа кьоймады.

– Айыу! Айыу! Атыгъыз! Атыгъыз! – деген кычырыгъы къаяланы зынгырдата, гыйы ташны башындан энишге секирди, къачып нёгерлерине кьошулур муратда. Не медет, айыу да, юч аякъ болгъанлыкъгъа, кьоймады адамны артыкъ узакъ къачаргъа. Ол да Асланны ызындан мыллыгын атды. Беш-алты атлам да этгинчи жетди артишле ичинде. Сау ал аягъы бла уруп, аллына къаплады да, башлады тишлери, тырнакълары бла да талап, насыпсызны кычырыгъын кёкге чыгъара. Болсада сермеш узакъгъа созулмады. Асланны насыбына, агъач кыйырына чыгъа келген нёгерлери эшитдиле айыу талай тургъан нёгерлерини ачы кычырыгъын. Сермеш бара тургъан жерни тегерегинде артишлеге, ташлагъа да, буз бурчакъла ургъанча, окъла куюп башладыла. Орталары артыкъ узакъ болмагъаны себепли, хар атханлары да тиерик болур эди айыугъа, алай окъ нёгерлерине тиер деп, ушкокларын айыугъа буруп атмадыла. Жаныуар да, адамгъа дертин саулай жетдиралмады эсе да, кесини жанына кьоркъуп, къанлы жаууну юсюнден айырылды да, гыйы ташланы аумалары бла къачып, агъачны къалынына къутулду. Тегерек шошайды. Не бек къарап кюрешселе да, айыу, къайтып, уучуланы кёз туураларына чыкъмады. Ала да, нёгерлери къайгъылы болуп, андан кёп аны марап айланалмадыла. Тик ёрге, баралгъанларыча терк кымылдаргъа кюреше, ёпке солуу этип, кёп да турмай, жараларындан акъгъан къан тамычыла тегерегин кызарта, аякъ юсюне сюелирге бутлары тутмай, кётюрюле келгенлей, сюрюше да артишле ичине жыгъыла тургъан таматаларыны къатына жетдиле. Кётюрюп, ачыкъ жерге чыгъардыла. Жылтырмагъан жери къалмагъан къан жугъу кийимлерин тешип, кими кёлегин, кими къапталын кеси юслеринден кийдирдиле. Ичлеринде жыл саны бла таматаракъ къарамыйыкъ киши, тегерегиндегилеге къарап:

– Энди жунчугъанны кьоюп, муну больницагъа женгил жетдирирге кюрешейик. Жамал, сен бизден жашса, терк кымылдарыкъса. Чапханынгы тохтатмай бырып, Омарны кьошуна жет. Аты, эшеги бар эсе да, тиле да алып кел. Улоусуз, аркъабызгъа кётюрюп, айланчладан эндириллыкъ туююлбюз. «Неге керекди?» – деп сорса, ишхилди жыя

тургъанлай, нёгерибизни айыу талагъанды дерсе. Биз а, сен келирге, Асланны жолгъа чыгъарыргъа кюрешейик, – деп, бир нёгерлерин къошха ашырды.

Сагъатдан артыкъ заман озду. Асланны къатында къалгъан эки жаш а, бирде къолтукъ тюплеринден кирип, инбашларына кётюре, къыйыныракъ жерде уа аркъаларына миндирип, аманны кебинде къошха баргъан жаяу жолчукъгъа жетдирдиле. Жол жанында къыртышха жатдырып, таматаларыны сол аягъы жолну узуну жерге нек сюйрелип келгенин билирге, кёнчек бухчагъыны къан жугъу болуп, тобукъ тубюне жабышып тургъан жерин этинден айырып къарадыла. Бутуну базыкъ сингирлери шаугют къатыш, бичакъ бла кесгенча, юзюлюп тургъанларын кёрдюле. Кесине уа айтмадыла. Кёнчекни жыртыгъын алгъыннгысыча жерине жабышдырып, юсюнден башха байлау байларгъа кюрешдиле. Къауум замандан къошха кетген нёгерлери да жетди, Омарны акъ къадырчыгъын жоргъалатып, иерини юсюне да ийленнген жумушакъ къой тери къысылып. Асланны къадыргъа миндирип, экиси эки жанындан тутуп, бирлери да жюгенинден тартып, Къурму ичини жолларыны айланчларын санай, келген ызлары бла артха тебиредиле.

Ол кюн окъуна Асланны Нальчик больницасына жетдирдиле.

Кюнле, айла бири бирин алыша, жылгъа жууукъ заман озду. Асланны жаралары да сау болдула. Сингирлерин да бирге жабышдырдыла, алай, бир аягъы ёрге тартылып, уугъа баргъан угъай, арбазда таякъсыз айлануучу заманлары эсинде татлы тюшлеча къалдыла.

ЧОРА ХАЖИ

Огъары Басхан эл болуп, таулу халкъ анда журт къурап жашап башлагъанлы кёп ёмюрле озгъанына, элни аты юч кере тюрленнгенине эски жырла, тыш къыраллы, оруслу жолоучулары Басханны юсюнден жазгъан хапарлары, Кыртык къолунда шыякыла, элни къабыр орунларыны уллулукълары эм дагъыда аны кибик кёп тюрлю затла шагъатлыкъ этедиле.

Айтыулагъа кёре, XI–XII ёмюрледе элни биринчи аты Юч Кем эл болгъанды. Арт жыллада Басхан, Уллу эл деп да атагъандыла. Эрттегили тюрк тилде «кем» деп черекге айтхандыла. «Басхан» – уллу чабакъ деген сёздю (Толгурова А. З., Толгуров Т. З. Гаптаксальный словарь карачаево-балкарского языка. Ч.1. Нальчик, 2013. 90–93 бетле).

«Басхан», «кем» деген сёзле бусагъатда бизни тилибизде алгъыннгы магъаналарын тас этип, тил байлыгъыбыздан чыкъгъанларына кёре да, элге бу атла бек эртте заманлада аталгъанлары ачыкъ кёрюнеди. Мени оюмуна кёре, биринчи Юч Кем эл деп эл юч черек суу бирге къошулгъан жерде къуралгъаны ючюн аталгъанды. Басхан деген ат а – ол заманлада элни тийресинде черекледе уллу чабакъла кёп болгъаны себепден. Баям, бюгюнлюкде аны тюзюн айталлыкъ адам хазна табылмаз, болсада мен,

башында айтылган оюмлагъа терен кирмей, Огъары Басханны тары-хында унутулуп барган бир керти хапарны ачыкъларгъа сюеме.

Биз сюргюнден къайтханда, малкъар халкъны башха эллерича, бизни элибиз да, чачылып, тозурап, жокъну орунуна жетип, алгъын-ны Уллу элден жаланда бир къауум юйню хууурлары сюелип, атына да Бухаизде деп аталып тура эди. Элни ортасында 300-ден кѣп сабий окъурча школну, уллу клубну да жонулган ташдан къаланган тѣрт къабыргъалары да – сау. Къайсы жанына къарасанг да, кѣзюнге быладан сора ѳзге сюелген зат урунмайды. Башха журтланы уа мурдор ташларын да бир бири юсюнде къоймай чачхандыла. Алай, башынгы кѣтюрюп, тѣгерекге къарасанг, бек алгъа кюнлюм бетде иги кесек жерге таш, бел бау къысханча, къаланып турган хуна бурууну эслейсе. Къатына жууу-гъуракъ барсанг а, жер бла тенг болган къабырлада илишаннга салы-нып атылган сын ташла, бирлери сынып, бирлери иесини, къабырын къучакъланганча, юсюне къапланып турганларын кѣресе. Таш хуна уа, саула ол къабырлада этген хайыуанлыкъны, адамсызлыкъны тышыннан къараганлагъа кѣргюзтюрге уялып, ичинде болган буштону жашы-рыргъа кюреше, келгенледен ыйлыгъа, мудах сюеледи. Хунаны сууукъ ташларына таянып, кѣзюнгден саркъган жилимукъланы сюрте, ичингден да билген дууангы окъургъа кюреше, кѣп тюрлю сагъышха къаласа.

Андан бери, бири бирин ашыра, кѣп жыл озду. Юч кем элни ортасын жырып, кѣп суу саркъды, алай, Аллахны къадары бла, Басхан эл да аякъ юсюне сюелди.

Къабырланы тѣгерегине да элчиле, жыйылып, базыкъ темир чы-быкъдан эшилген чалдишден кеси къоллары бла тынгылы буруу да иш-ледиле. Алай мени ол жыллада акъылымда къалып кетген: «Къабырла-ны тѣгерегине эки километрге жууукъ узунлугъу, бир метр бла жарым бийиклиги болган хуна бурууну ким къалатхан болур эди?» – деген сагъышла эсимден кетмей, кѣп адамгъа жолукъдургъан эдиле, алай со-рууларыма тынгылы жууап берген кишиге уа тюбемедим. Кѣпле буруу Совет власть киргинчи да сюелгенин айта эдиле, бирле Орусбийлары къалатхан болурла дей эдиле. Мен да артдан-артха ол оюмгъа келдим, кеси кесиме быллай уллу жумушну тамамларгъа аладан башха кимни къолундан келлик эди дей. Болсада бу оюмгъа да тюздю деп къояргъа арсарлы эдим. Орусбийланы хар бирини энчи кешенеси барды, не адам, не мал, кирип, аякъ тюп эталмазча. Сора бийле сууаплыкъгъа аллай уллу иш бла кюреширлеми? Хазна. Арсарлыгъым хорлады. Бир къауум кюнден элде мен жолукъмаган таматаланы тергей келеме да, эсиме Ёзденланы Домалайны къызы Фатимат тюшеди. Ол ингирде окъуна, юй бийчем Светлананы да алып, хапар сорургъа къонакъгъа барама. Ол айта, мен жаза, иги кесек олтургъандан сора, ушакъ нѣгерим:

– Э жаш, ол сен кѣрген къабырланы тѣгерегинде хуна бурууну ким къалатханын а айтыргъа унутуп барама. Менден башха аны тюзюн бил-ген хазна адам къалган да болмаз элде. Аны уа Къулчаланы Чора хажи малкъарлы усталагъа къалатханды, сууаплыкъгъа деп. Иш хакъларына

да эки жыйырма ууанык берген эди, юсюне иги кесек ачха да кьошуп деп, мен соргунчу, кьабырланы юсюнден айтып башлайды.

Ма ол ингирде кеп заманладан бери ачалмай турган киритими ач-хычларын Фатимат эгечибиз (жаннетли болсун) кьолума тутдурду.

Кьулчаланы Чора XIX ёмюрню арт жылларында төрт нёгери бла Маккагьа хаж кьылыргьа баргьанды. Ол жыл окьуна анда жумушларын тамамлап, хажиле болуп, эллерине кьайтхандыла. Анда кёргенлерин, эшитгенлерин элчилерине хапарлай, былай айтхан эди:

– Биз Макка-Мадинада хаж кьылгьандан сора, межгитде адамла бизни ким болгьаныбызны, кьайдан келгенибизни соруп, бизге: «Да бери келмей, миллетигизни ичинде жарлылагьа болушсагьыз, элигизде кьабырлагьа буруу салсагьыз, кёпюрле ишлетсегиз, андан уллу сууап-лыкь алаллыкь тьойюлсюз», – деп ашыргьандыла. «Аллах айтса, мен ол ишлени кьолгьа алырма», – деген эди. Айтханыча, ол жыл окьуна кьабырланы тегерегине буруу ишлетип башлагьанды. Аны тамамла-гьанлай, Кыртыкда жайлыкьлагьа жол, юч тынгылы кёпюр да ишлет-генди. Ол кёпюрлени юслери бла биз кёчгюнчюлюкден кьайтханда да жюрюп турганбыз. Арт жыллада Кыртыкдан уллу ырхы келип, эл-ден жыйырма бла бир юйню, кёпюрлерини да алып кетгенди (ырхы 1967 жыл келгенди).

Чора хажи кьолундан келген, халкьны ортасында даражасы жюрю-ген адам болгьанды. Ол, XX ёмюрню ал жылларында окьууу-билими болгьан ногьайлы тилманчны табып, анга Пятигорск шахарда патчахны Кавказда наместниги Григорий Галицинни атына заявление жаздырып, кесини малларын тутар ючюн, Кыртыкда жер беририн тилей баргьанды.

Губернатор Басхан ауузуну бийи Орусбийланы Исмайылгьа: «Кьул-чаланы Чорагьа малларын тутаргьа Кыртык жайлыкьларында 300 гек-тар жер, элде журт ишлерге да 10 сотка жер берирге» деп жазылган буйрукьну, кесини мухурун, кьолун да салып, Чорагьа тутдургьанды. Буйрукьда жазылгьаныча, хажи Кыртыкда жер алгьанды. Берилген жай-лыкьларына иелик этип, малла жайгьанды. Элде журт ишлерге алган жеринде, эки кьатлы юй ишлеп, жашауун бардыргьанды. Ол жерлеге бюгюнлюкде да Кьулчаланы жерле дейдиле. Кеси ишлеген кьошу, бау-лары бюгюнлюкде да оюлмагьандыла, туудукьлары жаз айлада кесле-рини маллары бла анда турадыла, сабанлыкь жерлерин чалып, бичен этедиле. Элде, юйюн да жангыртып, туудугьу жашайды. Губернаторну «жер берирге» деген Орусбий улугьа жазган буйрукь кьагьытын а Чора хажи, кьошун кьалай туруп, хуна ташланы ортасына салып, тышын-дан да сюртюрюп кьойгьанды. Кьагьытла, биз кёчгюнчюлюкден кьайтхан-дан сора, 1958 жылда табылгьандыла.

Алай бла, Чора хажи, жашаган эли Басханнга иги ыз кьойган эсе да, топуракь юлюшюн а кеси кьалатхан хуна бурууну ичинде табал-магьанды. Революцияны ал жылларында экинчи кере да хаж кьылыргьа кетип, андан кьайтмай кьалгьанды.

ОКЪ ЖИЛЯН

1956 жылда Къзахстанда Красногорка элде жашагъанбыз. Ол жылла жашаууму бек къууанчлы жыллары эдиле. Нек? Тынгыла, айтайым. Бек биринчиси, бизни Ата журтубузгъа къайтыргъа эркин этип, аякъларыбызгъа онюч жыл тагъылгъан къурч бугъоуну киритлерин ачхандыла. Экинчиси, школну бошагъанма. Энди окъууунгу къайда сюйсенг да, анда бардыргъа амалыбыз бар эди, комендант ызынгдан къуууп айланган заманла да тарыхда къалдыла.

Онунчу классны бошагъанлай, биргеме окъугъан нёгерлерим, кими ишге, кими институтха, техникумгъа кирип, шахаргъа кетдиле. Мен а бек алгъа юй жашаууму къайгъысын кёрюрге керек эдим да, элден узакъ кеталмадым. Колхозда не иш берселе, аны тамамларгъа кюрешеме.

1957 жыл башланды. Элибизде, механизаторгъа окъутхан курсла ачыладыла, ары киреме, юч айдан а къызыл диплом бла бошайма. Тракторист болгъаныма шагъатлыкъ къагъытымы да къолума тутдуруп, колхозгъа трактор бригадагъа жибердиле. Барама, кесими академия бошагъанча, къууанч тыпырлы болуп. Теркирек жетип, тракторуму кёрюрге асыры ашыкъгъандан, аллыма чыкъгъан шагъырейим бла саламлашып, ушакъ этерге заманымы къызгъана. Жолну узуну башымда жаланда: «Къаллай трактор берлик болурла? ХТЗ-мы, ЧТЗ-мы, огъесе арт жыллада жангы чыгъа башлагъан ДТ-54 ми берирле?» – деген сагъышла. Ызы бла кеси кесиме: «Къой-къой! Къайсы трактор да болсун, башхамыды? Къабындырыргъа болушуп, не ишлеригими айтсынла ансы, космосха окъуна жиберсинле», – деп барама, къайда ишлерге да таукелме.

Курслада трактор къалай къабыннганыны юсюнден айтхан болмаса, кёргюзтген а этмегендиле. Бара баргъанлай: «Ма санга трактор, ишле да башла», – деселе, мадаралмам деп къоркъама ансы, къабындырып, ичине бир минсем а, жюрютюрге уа юйретгендиле.

Бригада туруучу жерге эрттеден шагъырейме. Саламдан къаланган бир къатлы къанжалбаш юйню тегерегинде – иги кесек жер, тегереги да базыкъ темир чыбыкъ буруу бла бегитилип. Ол тийреге къачан барсанг да, бурууну ичи чачылып тургъан тракторладан къуру болуп кёрмезсе.

Кюсенген арбазыма ашыгъышлы, жюрюшюмю да тюрлендирмей жетеме. Нёгерлерим, тракторуму къабындырып, ишге ашырыргъа мени сакълап тургъанча. Арбазда аслам адам кёрюнеди. Ала да – экишерючюшер болуп, бирер тракторну тегерегинде, кими моторун жыйышдыра, кими чархлары бла къармаша, башларын кётюрмей кюрешедиле. Мен да, хар жыйынны къатына кезиу бара, саламлаша, ишлегенлерине къарай, иги кесек заман айланама. Бираздан, къоллларын сюртюп, тютюн къабындырыргъа тохтагъан жашны къатына барып: «Бригадирни къайда табаргъа боллукъма?» – деп сордум.

Жаш, ашыкъмай, тютюнюн къабындырды, сора, башын мени таба буруп, айтханымы ангыламагъанча:

– Кимни дейсе? – деп, жангыдан сорду.

– Бригадир керек эди.

– Бусагъатда мында бригадир жокъду. Таматабыз механикди. Керек эсе, арлакъгъа атла да, кыйырда ишлей тургъанладан сорсанг, кёргюз-тюрюкдюле. Аты Николай Ивановичди, – деп, тютюнюн да эринлери бла кыйсып, нёгерлери таба кетди.

Жолукъдум Николай Ивановичге.

Орта жыл сандан озгъан келбетли адам. Ким болгъанымы, не айланганымы да айтдым. Курсланы бошагъан шагъатлыкъ къагъытымы кёргюзтюп, бу элде жашагъанымы да билдирдим. Тамата кёп зат соруп да кюрешмеди. Мен айтханлагъа кесек заманны сагъышлы тынгылады, сора, арлакъда ишлей тургъанлагъа айланып:

– Магомет, былай бир атла, – деп, кимни эсе да чакъырды.

Кёп да мычымай, жау жугъу кёлларын быстыргъа ышый, биреулен бизни къатыбызгъа жууукълашып, мени эслегенлей:

– Атаман, сен а не айланаса, бу эрши кишилени орталарында? Огъесе сени да тракторист боллугъунгму келгенди? – деп, безирей, саламлашыргъа кёлун узатды.

Магомет бла мен эрттеден шагъырейбиз. Бир элде, бир орамда жашайбыз. Орамны сабийлери окъугъан, ёсген да аны кёз туурасында этгенбиз. Къатыбызгъа келсе, бирер чам ат атай, безирей айланыгучу сары шинли, кенг жауурунлу жаш.

Николай Иванович, бизни хапарыбызны билмей, туурабыздан къарап, кесек заманны турду да:

– Жарыкъ хапарлашханыгъызгъа кёре, бир биригиз бла шагъырей болурсуз дейме. Жашчыкъ бизге ишлерге келгенин санга да айтхан болур. Кесинге прицепщик этерге къалай къарайса? Ишни халине тюзетип, иги юйретгенден сора, нёгерге алама десенг да кёрюрге, – деп, Магометге соруулу къарады.

– Орамда сабийлени «атаманларын» мен эрттеден таныйма. Бир кесек къылыкъсызыракъды ансы, жигит жашды. Прицепщик болургъа унарыкъ эсе, бек ыразыма, – деп, Магомет башын манга бурду.

Мен тынгыладым. «Была мени тракторгъа угъай, сабан агъачха олтуртуп айландырыр акъыллары бар кёреме да», – деген оюм келди акъылыма.

– Да, юч ай окъумасам да, сабан агъачны тракторгъа тагъаргъа бла ычхындырыргъа уа фахмум жетерик болур эди, – дедим, кёлкъалды селеше.

Магомед къатыма жууукъ келди да, инбашларымдан къучакълап:

– Къоркъма, хомух, биз барыбыз да, алгъа прицепщикле болуп, сабан агъач бла тракторну чархларына жау жагъаргъа юйренгенден сора болгъанбыз трактористле. Сен да биргеме бир кесек айланып юйренгенлей, тракторда, кезиулетип, ишлеп башларыкъбыз. Кесибизни да ДТ-54 деген жангы тракторубуз барды, – деп, ариу сёзлери бла мени усуму аяздырып, айтханын этерге кёллендирди.

Жаз башы болгъанлай, бизни жангы къуралгъан трактор бригадагъа къошуп, къыртыш жерлени сюрюрге жибердиле.

Кыйыры-чеги болмагъан тюзле. Палаткалада жашап, хар нени жангыдан къурашдырабыз, ашыбыз-сууубуз да – эркин. Кесим да,

эки айны ичинде Магометни биргесине айлана, ишни халине тюзелгенме. Бери тебирегенде уа, кесине тракторист нёгер этип алгъанды. Жангы трактор бла жангы жерле сюргениме асыры кьюуаннгандан, башым тегерек айлана ишлейме. Хар тракторда – экишер адам. Бир бирибизни алышындырып, кече-кюн да тохтаусуз ишлейбиз. Жарты айны ичине, тегерекни башын тюбюне айландырып, кыйысыз тюзлени сабан тюзле этдик. Ким жер сюре, ким урлукъ себе, жашагъан жерибизден узакъ кете барабыз. Къауум замандан а ашауубуз-жашауубуз да сабанлыкъда болуп тебиреди. Тракторну отлугъун, жауун да ат арбала бла келтиредиле.

Ишни къазауат кезиулерини биринде бизни жангы тракторубуз нек эсе да кеси кесин тарталмай тебиреди, бир кесек баргъанлай, арталлыда тохтап къалды. Мен ишлеген кюн эди. Тюшдюм. Жаууна, сууна къарадым. Отлугъун да эрттенликде куйгъан эдим. Хар заты – жеринде. Къолум бла моторгъа тийип да кёрдюм. Мардадан бек къызгъанча кёрюмеди. Туурадан къарап, окъугъан кезиуде алгъан билимчигими эсиме тюшюрюрге кюрешдим, алай, не медет, башында болмаса, эсинге къайдан тюшерик эди. Билалмадым тракторну «аурууун». Тегерегине айлана келип, не этерге билмей, сабан агъачдан айырдым да, жангыдан къабындырып кёрдюм. Къабынды. Кьюуанчым кёкюрегиме сыйырмай, ичине чартлап миндим да тепдирип кёрдюм. Жагъынсыз, чурумсуз тебиреди. Бир кесекни ишлерге кьююп, артха келтирип, сабан агъачны къатына жетерге, биягъынлай «солууу» тыйыла келди да тауушсуз болду. Магометсиз мен мынга айтханымы этдиралмазлыгъымы ангыладым.

Къалай-алай болса да, сабан агъачны да сюрюде кьююп, зорну кибинден ингир ала тракторну ыстауатха келтирдим. Ол кюн солургъа къалгъан трактористи, механиги, бригадири да тракторну тегерегине жыйылдыла. Къарадыла, тинтдиле. Хар бири кесини оюмун айтды. Магомет тракторну къабындырды. Къабыннганы бла ючюлгени тенг болду.

– Отлукъ аппаратурасы ишлемейди, – деди жыйылгъанлагъа.

Бир къауумла, чачып, жангыдан жерине салайыкъ дерге къалдыла. Механик унамады.

– Аны цехде станокга салып жарашдырмасанг, быллай жерде чачаргъа кьюймайдыла, чачсакъ да, тынгылы жыйаллыкъ туююлбюз. Жангысын салыргъа керекди, – деди, бригадирге бурулуп.

– МТС-ни складларында бар эсе, келтирип, тамбла окъуна къолунга тутдурайым. Бу жангы чыкыгъан тракторланы кереклери кыит болуп, табылмай къалмаса, – деп, бригадир таукел селеше, механик бла бирге чатырына кирип, бир кесек мычыдыла, сора, жазулары болгъан дефтер къагъытны къолуна алып, бизни къатыбызгъа келди.

– Бюгюн жумушха жиберирге мында машинала жокъдула, солярка алыргъа кетгендиле. Тамбла танг атханлай, мени атымы ал да, суюсенг кесинг бар, суюсенг нёгеринги жибер. Бу къагъытны элтип, МТС-ни складында ишлеген жашха беригиз. Башха тракторлагъа керекли затла-

ны да жазгъанбыз, аланы да келтирирге керекди. Кеслери жетдирликдиле, – деп, къагъытны Магометге узатды.

Жолоучулукъ манга тюшдю. Элге дери жолну узакълыгы, ат бла не суху барсанг да, бир кюнлюкдю. Экинчи кюн, танг атханлай, жолгъа чыкъдым.

Атым жюрюшлю, жигит ат кёрюнеди. Алай сакъ бармасанг, бираз юркегирек болгъанын да билдиргенди. Аллындан чыпчыкъ учса да, сескене, элгене барады.

Жолум тау этекле бла бара эди. Кесибиз сюрюп къаралтхан жерледен чыкъгъанлай, бийик болмагъан сыртлыкъла, чокъуракъ къаячыкълагъа чулгъанып, бири бошалыргъа экинчиси чыгъа, жолоучулагъа нёгер болгъанлай барадыла. Бир къауумларыны къабыргъаларындан а жассы гыйы ташла, азыкъ салыргъа ишленген тапкалача, жол таба энчи созуладыла. Ма аллай тапкаланы бирини къаты бла озуп бара, артыкъ базыкъ да туююл, бир кёксюдюм жилин, къалашча чулгъанып, манга аралып тургъанын эследим. Къолумда уа бригадирни сегиз тасмадан этилген ат къамичиси. Жилинны къоркъутуп, тапкадан къыстар акъылда къатына да жетгинчи, къамичини аны таба силдеп, къыйырында къайиши бла хауада керох атылгъан таууш этдирдим. Жилин жеринден да тепмеди. Сен ким бла ойнайса дегенча, башын ёргерек кётюрюп, манга къайырылып тохтады. «Да сени уа башха тюрлю сагъышларынг бар кёреме да», – деп, атымы тапкагъа жууукълашдыра келип, къамичи бла жилинны уругъа ийилдим. Тынгылы уа жеталмадым, алай къамичини къыйырында къайиши жилиннга учхара тийди да, къалгъан узунлугъу тапканы букъусун хауагъа кётюрдю. Жилин кёзню къагъып ачхынчы тапкадан думп болду. Къайры киргенин да кёралмадым. Атны тохтатып, тапканы юсюне, къабыргъаларына да тынгылы къараргъа кюрешдим. Жокъ! Жангы бишген хычинлеча къызарып, бир бири юсюне салынган гыйы ташланы къайсыны ортасына кирген эсе да, жилин менден къутлду. Алайда андан кёп чырмалмай, жолума атландым.

Юйге ашхам къарангысында жетдим. Атымы иерин алып, кишен салып, отларгъа жибердим. Анам бла, юйдегиле бла да иги кесек халпарлашып, бир бирден тансыгъыбызны алгъандан сора, ожакъда жылыныргъа салынып тургъан челек бла сууну алып, арбазгъа чыкъдым. Юсюмю-башымы тазалап, ундуругъумда татлы жукъугъа бёлендим.

Экинчи кюн айтылгъан жумушланы тамамлап, жол азыкъчыгъымы, жууулгъан кийимлерими да къанжыгъагъа къысып, ызыма атландым.

Атымы бирде жоргъалата, бирде тёртгюллете, тюш кезиулеге биягъы тапкаланы къатлары бла озуп тебиредим. Эсиме тюненеги жилин тюшдю. «Тахтада олтургъан патчахча, биягъы жеринде олтура эсе, саламлаша кетейим», – деп, ичимден хыликкя эте, узакъдан окъуна тапкагъа къарай келеме. Зат кёрюнмейди. Жюрюшюмю тюрлендирмей, тапканы къаты бла озуп тебиредим. Ат, неден эсе да юркюп, жолну бирси жанына секирди. Иерден чартлап кетерге аздан къалып, артха къаймишдим. Ол халимде мен да сыртлыкъдан бир чыбыкъ юсюбюзге сызылгъанын эследим. Атымы жүгенин тартып, иериме тынгылы да ол-

тургъунчу, чыбыкъ, садакъ окъча, учуп келип, иер къашха чанчылды да, экинчи къыйыры бла уа хауада силкине, мени къолларыма, кёкюрегиме туюе, энишге ийилсе уа, атны боюнун, жапхакъларын къыздыра башлады. Ангыладым, бизни бла къылыч оюн эте тургъан, чыбыкъ угъай, кёксюлдюм жилияны къуйругъу болгъанын. Билмейме башы къайры бегитилгенин. Баям, иер къашны агъачына, неда иер бла сахтиянны ортасына терен кирип, чыгъаралмай, силкине болур эди, ыргъакъгъа илиннген чабакъча, ат бла мени къуйругъу бла туююп.

Иерим жумушакъ кёпчеклери бла алгъыннгы устала ишлеген казах иерди. Кеси да – къара сахтиян бла омакъ сырланып.

Мен а адетли жунчугъанма.

«Бусагъат башын ычхындыргъанлай сермерикди», – деген сагъышлагъа киргенме. Кесими къапдырмай, къалай къутулургъа уа билмейме. Тап къапхан эсе да, алыкъа санымда ачыгъан жер сезмейме. Атым да тюбюмде кесин тыйдырмай тепсейди, ургъан къамичиден къутулур муратда. Ол да сезе болур эди, аны туюе тургъан мени къамичим болмагъанын.

Манга жилияны къылыч оюнлары узакъгъа созулгъанча кёрюннгенликге, къазауат суху башланнганыча, терк да бошалды. Жилиян, чулгъаннган-булгъаннганын да къоюп, битеу узунлугъу бла мени бет аллымда ёрге сюелип, сын къатды да, жан ала тургъанча, эки кере къалтырап, ауурлугъун энишге салындырды. Баям, башын бегитген жеринден чыгъаргъан болур эди, салынып да кёп турмады. Атны кёкюреги бла учхалап, жерге туюдю. Экинчи бизни къайгъылы болмады. Тепсей тургъан атны туягъымы жетди, огъесе сизге этерими этгенме, энди къайры бара эсегиз да барыгъыз депми кетди, алай мыллыгын жолгъа атды да, биз барыр жанына къачып угъай, учуп, тас болду. Алыкъа кесин тыйдырмай, жүген бла жагъалаша тургъан ат да мен жилияны ызындан къууарыкъмы сунду, огъесе бу огъурсуз тапкаланы къатындан теркирек къутулайыммы деп келди акъылына, жолну ортасын алып, жилияны ызындан тебиреди. Алайсыз да, къайсыбызны къапхан болур деген къоркъуу башымы алып тургъанлай, къайры атылып барады бу сылхыр хайыуан, ажалны ызындан къуууп! – деп, жүгенни, кючюмден келгенича, артха тартдым.

Сюймей-сюймей, бурун тешиклеринден тютюню кёкге чыгъа, кесин суууталмай, пырх-чырх эте тохтады.

Жолдан чыгып, сыртлыкъдан узагъыракъ кетгенлей, атдан туюшуп, жүгенни къолумдан жибермей, бир-эки атлап кёрдюм. Кесимде ачыгъан жер неда жара табалмадым. Ызы бла атны боюнуна, бутларына да тынгылы къараргъа кюрешдим, алай жилиян къапхан ыз кёрмедим. Жангыз да иер къашны сахтиянында бармакъ сыйынырча тегерек тешик эследим. Алайда къауум заманны сюелип, бираз эс жыйып, атха да солуу алдырып, жолума тебиредим.

Жашагъан ёмюрюмде жилияланы кёп тюрлюлерине жолугъа тургъанма. Бир бирине чулгъанып, гулмак болуп тёнгерегенлерин да кёргенме, кёзлюкю жилиян къуугъанда, къачып да къутулгъанма, алай жилияны учханын а башхала айтып да эшитмегенме.

ТАУНУ ОЛ ЖАНЫНДА ХАЛКЪЫБЫЗ

Бу статьягъа кёре телефильм салыннганды. Ол «Мир» канал бла 2 июньда, Къарачай-Черкес Республиканы телевидениясы бла уа 16 июльда 2005 жылда кёргюзтюлгенди. Шимал Кавказда жашагъан халкъланы юслеринден «Ёмюрлени теренинден» деген цикл бла 49-чу каналда беруле къуурап мурат болгъанды. Биринчи берууню аты «Къарачайлыла» эди...

Къарачайлыла къалыубаладан бери Шимал Кавказны батыш жанында жашап келедиле. Ала тургъан жерле – Теберди, Домбай, Архыз, Махар, Минги тауну тийреси – битеу дуниягъа белгилидиле. Ата-бабалары аланладыла. Аланланы къыраллыкъларын ойгъан 1395–1396 жыллада акъсакъ Тимур болгъанды. Асламы къырылгъанды, кими, жесирликге тюшюп, Шаркъгъа сюрюлгенди, бир къауумлары уа тар ауузлагъа къачып бугъуннгандыла, кими уа, бийик ауушладан ётюп, къадарларын тау артларында тапхандыла. Бюгюн-бюгече да къарачайлыла бир бирлерине алан деп айтадыла.

Лев Толстой хайт деген заманында къарачайлыланы кертчиликлерин, гиртчиликлерин эмда бек суюдюмлю халкъ болгъанларын эслегенди, алай бла ол аланы дуниягъа баям этгенди. Къарачай халкъны сыфатын къурай, XIX ёмюрню уллу орус алими-ориенталисти академик Г.-Ю. Клапрот былай чертген эди: «Къарачайлыла Кавказда эм бийик культурасы болгъан халкъды, халларыны жумушакълыкълары бла, огъурлулукълары бла да къоншуларын ала кёпге озадыла деп, бирда арсар болмай айталлыкъма». Бу оюмну кертилигине шагъатлыкъ этгенча, башха академик, орус аскерни генералы И. Ф. Бларанбергни айтханы уа былай болгъанды: «Барын да тергей, сюзе келсек, къарачайлыла уллу цивилизациялары болгъан халкъланы санына къошуладыла. Ариу халлары бла, ахшы адетлери бла ала башхаланы кеслерине ушатыргъа итиндиредиле».

Къарачай Россей империягъа 1828 жылда, 23 октябрьде къошулгъанды. Ары дери юч кюн алгъа онекисагъатлыкъ Хасаука уруш баргъанды. Бу сермешде хорлам орус аскерге келеди. Анга башчылыкъ этген генерал Эмануэль эди. Ёлгенле бла, жаралыла бла бирге аны къоранчы 163 адам болгъанды. Ол а отуз минг санлы Баттал пашаны корпусу бла орус аскер сермешгенде къоранчладан къайда аслам къоранч эди. Россей империяны аскер министри А. И. Чернышовха Г. А. Эмануэль Къарачайны къалай алгъаныны юсюнден 1928 жылда, 30 октябрьде рапорт жазгъанды. Анда былай айтылады: «Сизни жарыкълыгъыгъыз, Шимал Кавказны Фермопиллерин бизни аскерлерибиз хорлагъанла-

рыны юсюнден Сизге билдирирге ашыгъама. Минги тауну тийресинде Россейге къжау сюелген тау халкъланы тутуругъу Къарачай, Аллахны болушлугъу бла, аскерлерибизни батырлыкъларыны хайырындан, мени башчылыгъымда къолгъа этилингенди.

Къарачайлыла бла сермеш быйыл 20 октябрьде эрттенликде сагъат 7-ден ингирликде сагъат 7-ге дери баргъанды. Ашхам бола, Россейни аскерине жангы махтау келтире, эм ахыр бийикни алгъанбыз...

22 октябрьде Къарачайны баш олийи Къырымшаухалланы Ислам халкъыны атындан тилеги бла келгенди. 23 октябрьде Ислам бла эмда аны биргесине келген старшинала бла тюбегенме. Ала, Къарачайны атындан антларын келтирип, мындан арысында Россейни патчахына – императоргъа – кертичи боллукъларына шагъатха төрт бий тукъумдан аманатла бергендиле.

Бу уллу, къырал магъаналы иш бошалгъанлай, мындан ары Кавказ областьда тынчыкъ, ырахатлыкъ сакъланыр ючюн, 24-чю октябрьде аскерлерибиз артха атланадыла. 29 октябрьде биз Ставропольгъа тийишебиз. Урушха къатышхан аскерлени санларыны, ала къалай сермешгенлерини эмда башха болгъан ишлени юслеринден тынгылы, толу да айтыргъа онгум болгъанны уллу сыйгъа санайма...»

Санкт-Петербургда чыкъгъан «Северная пчела» деген газет ол кезиледе Къарачайны Россейге къошулгъаны бла байламлы ал бетинде былай жазгъанды: «Бу алапат хорлам мындан ары битеу Кавказ да тынчайыргъына уллу ышаныу береди... Къарачайлыланы төгерегинде жашагъан эмда аланы хорланмазлыкъ сунган халкъла энди мындан арысында алагъа да быллай кюн келлигине арсар болмазла».

Къарачайлыла берген сёзлерине ие болгъандыла. Шамилни белгили келечилери Сефер-бей Зана бла Сулейман эфенди Къарачайны, кеслери жанлы этип, Россейге къжау сюелтирге не бек кюрешген эселе да, салгъан къыйынлары уллу магъана тутмагъанды. Мюридизмни байрагъы бла келген Мухаммет-Аминни окъуна келмегенди къолундан аланы антларындан тайдырыргъа. Къарачайлыланы асламы аны жанлы болмагъанды. Аны себепли болур эди белгили орус алим В. М. Сысоевни айтханы: «Орус патчахха бир кере ант этип, къарачайлыла ол антха кертичи болгъанлай къаладыла... Ол кертичилик ючюндю Къарачайны бюгюнню чеклери бла жерлери алагъа саугъа этилгени да...» Къарачайлыла, жангы жерлеге кёчюрюлмей, эски журтларында къалгъанлары да аны бла байламлыды.

1829 жылда окъуна тауланы, артыгъыракъда Минги тауну, тинтирге экспедиция къуралады. Алимледен сора да ол экспедициягъа къарачайлыладан жол устала да къошулгъандыла. Адам улу жаратылгъанлы, ма ол жыл мингенди адам Кавказны чардагъына – Минги тауну төппесине. Ма андан сора башлангандыла Къарачайны жеринде тинтиу ишле, жолла, къалала ишленген да.

* * *

XIX ёмюрню экинчи жарымында Къарачайны тарыхы башха жорукълагъа бойсунады. Кавказ уруш да бошалады, башха жангы ауушла ачыладыла. Деменгили Россейни къадары бла Къарачай бютюн байланады, ол угъай, кесини къадарын аны бла бир этеди. Биринчи окъуу мекямла да ишленедиле, окъугъан, къара тарта билген адамла да чыгъа башлайдыла. Къарачайлыланы айныу жоллары орус эмда Кавказ халкъла бла бирликде баргъандыла – урушланы, революцияланы да отларына бирге кире, бир бирге болуша, бирге чыгъа да келгендиле.

Къарачай халкъны бай фольклору, кёлден чыгъармачылыгъы кёп тюрлю жашау болумланы, эртте озуп кетген ишлени, жаланда кесини жашауундан угъай, къоншуда жашагъан халкъланы тарыхларындан окъуна сакълап, бюгюнню кюннге дери жетдиргендиле. «Уллу Хожну», «Азнауурну» жырларын алып къойсакъ окъуна, бир бири бла байламлы къалай кёп жерледе болургъа, кёп адамлагъа тюберге тюшеди. Эсимден кетмейди белгили черкес алим И. Калмыков бла Дагъыстанны да Къарачай-Черкесни да сыйлы алими Ш. Секашевни къарачай халкъгъа ыспаслары, жүрек ыразылыкълары, аланы халкъларыны эртте унутулгъан, эслеринде къалмагъан шартларын, кир къондурмай сакълаялгъаны ючюн. Ол а Къарачайны кенг да, сакъ да жүрегини, огъурлу эсини чексизлигин, теренлигин дагъыда бир кере чертеди.

Ма бу тукъум затладыла халкъны магъанасын чыгъаргъан, аны бийик этген. Ол жырлада «адамлыкъ», «асыу», «халал» деген сёзле жокъдула, алай ала ол жырлагъа сингип, алада эрип, адамлыкъ бла, халаллыкъ бла, жандауурлукъ бла бирге атланадыла ёмюрлюкге. Аны себепли къалай иги ангылашынады белгили орус поэт Николай Асеевни былай жазгъаны: «Къарачайлыланы ич намыслары бийикди, оюмлу сабырлыкъ къайнайды алада. Ала аламат, бек къаты да адамладыла, тау жайлыкъллада сюрюулери бурундан кюте келген, кёре да, сюзе да, тенгледире да, эм башы уа – багъалай да билген».

Къарачайлыла бек иш кёллю халкъладан бириди. Ёмюрден бери ала малчылыкъ бла кюреше келгендиле эмда жетишимлери бла кеслерини атларын битеу Россей империягъа айтдыргъандыла. XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню аллында, сёз ючюн, тарых шартлагъа кёре, хар бир къарачайлыгъа адам башындан эки ат, бешден артыкъ тууар мал, отуздан атлап эчки бла къой жетише эди. Бу кёрюмдюле битеу Россейде окъуна бек бийикге саналгъандыла. Хар бир эр киши башындан а 121 мал жетип болгъанды. Адам башындан аллай бир мал бир жерде да болмагъанды, бир Малкъардан башха. Къарачай ат, къарачай къой, къарачай айран битеу дуниягъа да белгилидиле, гыпы айран а (кефир) Россей империяны халкъларына Къарачайны саугъасыды. Белгили алим Дьячков-Тарасов 1908 жылда, кефирни гыпылары къарачайлыладан алыннганын ачыкъ айтхан эди эмда алада кефир бла байламлы кёп айтыула жүрюгенин чертген эди.

Къарачай атланы, эм чыдамлы болгъанлары ючюн, Россей империяны алчы атлы аскерлери – къазакъ полкла – къарачайлыладан алып болгъандыла. Аны юсюнден 1913 жылда белгили алим эмда ветеринар А. А. Атамапский былай сагъынады: «Ол жаны бла Къарачай бек уллу магъана тутады, аскер атла бла Къобан эм Терк къазакъ полкланы жалчыта. Хар жыл сайын 10 минг ат сатылып алынады аладан». 1998–1999 жыллада жаланда къарачай атла ёрлеялгъан эдиле Минги тауну башына. Ол а аланы къаллай чыдамлы болгъанларын кёргюзтеди.

* * *

Халкъны адетин, сыфатын, халын, тарыхын, этнографиясын къысха хапарда толу ачыкълап къояргъа бек къыйынды. Алай, халкъда айтылыучусуча, тенгизни татыуун ангылар ючюн, толусунлай ичерге керек туююлду. Болсада Уллу Ата журт урушда болгъан ишлеге къайтмай болалмайма.

Уллу Ата журт урушну ал айларында Къызыл аскерге 15 600 къарачайлы жаш кетгенди. Башхача айтсакъ – хар бешинчи къарачайлы. Аладан 9000 адам къайтмагъанды, сермешледе жоюлгъандыла. Ангылашынырча айтханда – халкъны хар сегизинчи адамы... Къарачайлыла, Брест къалада баргъан сермешледен башлап, Чехияны ара шахары Прагада урушлагъа дери къатыша келгендиле.

Богъатырланы Харун, Деккушланы Магомет, Темрезланы Рамазан урушну кезиуюнде бригадаланы командирлери болуп тургъандыла. Башха тюрлю айтханда, генерал къуллукълада болгъандыла. Къарачайлы аскерчиле эм гиртчи, эм жигит командирле болуп тургъандыла жауну жеринде къуралгъан партизан отрядлада. Айтхылыкъ белорус партизан полкнуну башчысы Къасайланы Осман эди. Немецли генерал Эрмансдорф былай жазгъан эди аны юсюнден: «Кавказлы Осман бек хыйлачыды, уруш жаны бла бек устады».

Партизан отрядланы командирлери болуп, уруш этгенлени араларында Хайыркъызыланы Кичибатыр, Каракётланы Жюнюс, Бархозланы Аскер, Кипкеланы Къурман (бары да – Белоруссияда), Ёзденланы Дюгербий (Украинада), Чочуланы Харун (Словенияда) дагъыда башхала болгъандыла. Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха 25 къарачайлы кёргюзтюлгенди. Аладан жаланда онбирине берилгенди ол сыйлы ат. Аны сылтауу Къарачайны кёчюрюлгени бла байламлы эди. Жигитге кёргюзтюлюннгенлени асламысы ол сыйлы атны алмай къалгъандыла. Сёз ючюн, Бадахланы Аскер, Бархозланы Аскер, Батчаланы Исмайыл, Деккушланы Магомет, Гаджаланы Мурадин, Къанаматланы Ажу эмда башхала. Беш-алты орден бла саугъаланган къарачайлыланы саны аз туююлду. Башында да ыразы болуп, изми этилип, сыйлы атха хар алты минг къарачайлыдан бири кёргюзтюлюннгенди. Быллай кёрюмдюле

алгъынны Совет Союзну тийресинде жашагъан бир деп бир миллетде да жокъдула. Болсада Къарачайны уллусун, гитчесин да 1943 жылны 2-чи ноябринде, къыш сууукъла жууукълашханларында, Орта Азиягъа кёчюргендиле. Халкъны экиден бири къырылгъанына сейир этерча туйюлдю. Ёлгенле уа – сабийле, тиширыула, къартла... Къарачайны сакъланнганы жаланда аны иш кёллюлюгю бла гиртчилиги бла байламлыды. Къарачайны жашауунда болгъан шартла аны жаулары айтхан ётюрюк сёзледен башхадыла. Ол ётюрюкле иш этилип къуралгъан ётюрюкле болгъандыла. Эсимден бир заманда да кетерик туйюлдю Къабарты-Малкъарны Гостелерадиосуну «Ёмюрлени теренинден» деген кезиулю бериуюне Россейни сыйлы алими Хабичланы Магомет бла тарыхчы профессор Лайпанланы Къазийни чакъыргъаным, перестройканы къыстау заманында ала Шимал Кавказны жер картасын алып келген эдиле. Ол карта Ленинград шахарда Ата журт уруш башланнгынчы жарашдырылгъан эди, басмаланган а 1942 жылда Къазанда этилген эди. Бизни барыбызны да сейир-тамашагъа къалдыргъан бир зат эди: Къарачай АО арасы Микоян шахарны аты Клухориге тюрленип, Къарачайны жери уа Гюржюге къошулуп тура эди!..

* * *

Узакъ 1915 жылда, Биринчи дуня уруш къыстау баргъан заманда, «Природа» деген ара журналда, бу ариу жерлени кийик адамларындан тазалап, мында Россей империяны байларына, бийлерине солуу юйле, санаторийле ишлерге тийишлисини юсюнден оюмлай эдиле бир къауумла. Ол къауумла алай мурат этген кезиуледе уа Къарачайны жашлары Орус аскерледе фронтлада сермешип болгъандыла. Дунягъа айтылгъан «кийик» Кавказ дивизияда энчи татар полк бар эди. Анда къуллукъ этгенле барысы да къарачай элледен эдиле. Аланы араларында Георгийни толу кавалерлери Байрамукъланы Жаттай, Ёзденланы Дауут, Боташланы Ахаз, Боташланы Сосран. Ахшы къуллукъ этил, генерал чынны алгъанла да болгъандыла, Къырымшаухалланы Мырзакъулча.

Генералны сагъыннганыбыз бла, Николай Петрусевични эсгермей кеталмайма. Ол, 1860 жылдан башлап, Къарачайны приставы болуп тургъанды. Къарачайлыла анга, тюз файгъамбарны аллына келгенча, алай келип болгъандыла. Къарачай тилге юйренсе, адетлерин, терелерин билсе, халлары бла келишсе, андан башха, не керекди?! 1880 жылда Кавказдан узакъда, Туркестанда, Николай Петрусевични ёлтюргенлеринде, къарачайлыла, ахча жыйып, къазакъла бла бирге ары барып, аны ёлюгюн, келтирип, Къарачайда асырайдыла. Ол адамгъа къарачайлыла бюгюн да уллу намыс, уллу хурмет этгенлей келедиле. Ма ол айтып болгъанды, Къарачайны байлыгъы, жерини ариулугъу мындан ары да кёп жылланы аны халкъыны жарсыу аналары болгъанлай турлугъун...

XIX ёмюрде Шимал Кавказны халкъларыны келечилери Осман империяны жерлерине кёчюп тебирейдиле. Ол кёчгюнчюлюк тарыхда мухажирликча белгилиди. Бир-бир халкъла уа, бир адамлары да къалмай, кёчюп кетгендиле. Бу иш уллу империяланы саясатлары болгъанына кимни да ишеги жокъду. Аны юсюнден алимле кёп жерде кёп тюрлю оюмла да айтадыла. Мухажирликни къыйынлыгъы къарачайлыланы да бир жанында къоюп кетмегени белгилиди.

Бюгюнлюкде къарачайлыла дунияны кёп тюрлю къыралларында жашайдыла. Барысындан да кёп а ала Тюркдедиле. Къарачайлыланы культура аралары эки журнал чыгъарады: «Бирикген Кавказ» – тюрк тилде, «Къарт-Джурт» – къарачай тилде. Къарачай мухажирлени туудукълары бусагъатда анда 14 эл болуп жашайдыла. Арт кезиуде уа кёп юйюрле уллу шахарлагъа кёчедиле, болсада ала шахарлада да миллет-культура арала къурайдыла, тилни, адетни, миллет сезимни сакъларгъа кюрешедиле. Мухажирлеге, кеслерини ёз, ариу табийгъаты болгъан жерлеринден айырылып, тенгиз тийреледе жашау этерге тюшгенди. Къырылгъан да кёп этип, аманны кебинден къыйналып тирнеклея эдиле ала. Ма ол заманлада кёчгюнчюлени бир къаууму солтан Абдул-Хамитге болушлукъ тилей келеди, быланы Анатолияны ич жерлеринде жашаргъа къоярча. Анда айтады битеу османланы патчахы: «Кавказдан келгенле мени къарындашларымдыла. Ала къалайда суйселе, алайда жашаргъа эркиндиле. Ала излеген – мени буйругъумду».

Ол тюбешиуден сора Кавказдан келген мухажирле жүреклерини ыразы жерледе жашаргъа эркин болдула. Бай къарачай элледен бири – Башнойюкню – къуралгъан тарыхы уа былайды. Бери келгенлеге юйле ишлене тургъунчу, алагъа Конияны губернатору къонакъбайлыкъ этип болгъанды. Ол кезиуде башнойюкчюле Кония шахарда жашагъандыла. Къарачайлыла, жангы юйлерине кёчгенде, элге «Юмран Хамидие» деп атагъандыла. Аны тау тилге кёчюрсек, «Хамитни саугъасы» деген магъананы тутады. 1918 жылда, Тюркде патчахлыкъ тайдырылгъандан сора, элни аты Башнойюкге тюрленеди. Бюгюнлюкде башнойюкчюлени сабанлары 35–40 километрге дери барадыла. Хар бир юйюрню да арбазында тракторлары, комбайнлары, жүк ташыгъан машиналары бардыла. Къыралны сапарыши бла была будай бла арпа ёсдюредиле.

1919 жылда къарачайлыланы асламы Кемаль паша (Ататюрк) башчылыкъ этген революция жанлы суюледиле. Къарачайдан чыкыгъан мухажирлеге башчылыкъ этген Ататюркню антлы тенги Бозкъурт эди. Тюрк революцияны баш хорламларындан бири – тюрк миллет бла аны тили къуралгъаны болгъанды. Тюркде жашагъан къартланы бюгюн да эслериндеди ол заманлада алимлени къарачай элlege басынып келиучюлери эмда хар сёзню, хар айтыуну магъанасын соргъанлары, жазып алгъанлары. Алимле Ататюркню: «Къарачай халкъны табыгъыз, аладыла бизни эрттегили да, таза да тилибизде сёлешгенле», – дегенин энчи

чертип, къатлап-къатлап айта эдиле. Аны юсюнден Къарачай-Черкесни «Ленинни байрагъы» деген область газетинде сириячы мухажирлени туудукълары да айтхандыла. Ататюрк, тюрк тилни тыш сёзледен тазалагъан ишин башлардан алгъа, алимлени чакъырып: «Барыгъыз, къарачай элдеде туругъуз да, аланы эм ариу сёзлерин алыгъыз», – дегенди. Къарачай тилни бурунгулугъун, байлыгъын уллу орус алимле да черте келгендиле. XIX ёмюрню ахырында Францияда чыкъгъан «Мусульманин» деген журналланы биринде уа: «Таулуланы таза илму билимлери жокъ эсе да, жаш тёлюнню юйретиу амаллары, жоллары бирда болмагъанча бийикдиле, бу дуния магъанасы болгъан ишге культуурасы бла айтхылыкъ Европа энди жууукълаша келеди...» – деп, бийик багъа бергенди.

* * *

Жашауубуз демократияны жорукъларына кёре къуралгъанлыкъгъа, къарачайлылагъа кир жагъаргъа, чимдирге кюрешген кылыкъла тохтагъаннга ушамайдыла. Ол аны «жарты» реабилитациясыны хатасымыды – билген Аллахды. 1970 жылда сабийлени къоруулау кюнлеринде Тёбен Тебердиде урушну кезиунде ажымлы ёлген сабийлеге сын таш салынады. Ол сабийлени немецлиле бла былайлада жашагъанла ёлтюргендиле дел айтылып тургъанды. Былайлада жашагъанла уа – къарачайлыла! Дунияны жер-жерлеринден келгенле, бу сын ташны къатында тохтап, алагъа дууа тутдуруп, немецлиле бла мында жашагъан къарачайлыланы мурдарлыкъларыны, адамсызлыкъларыны юслеринден кёп хапарла зшитип тургъандыла.

Былайда 1988 жылда белигили ленинградчы поэт Юрий Логинов Къарачай-Черкес областны биринчи секретарына жазгъан къагъытындан бир юзюкчюкню келтирмей болалмайма: «Манга алай кыйынды сабий кюнлеримде мында кёрген ачыууму эсгерген. Алай андан да кыйын а – бу огъурлу, кишиликлери болгъан адамланы бетлерине къарагъанды. Ким эсе да, болмагъан затланы къурашдырып, аман бетли этерге кюрешеди быланы, миллет сезимлерин аякъ тюп этерге. Бу сын ташны салыннганы беишликди, бу затны ниет (идеология) диверсиягъа санайма». 1990 жылда уа КПСС-ни АК-ны баш газети «Правда»: «Ала ётюрюк хапарла болгъандыла (орусча айтханда «утка»), бизни уста чекистлерибиз жарашдыргъан... КГБ бла Ставрополь крайны, КЧАО-ну прокуратураларыны органлары къурашдыргъан иш болгъаны тохташдырылгъанды», – деп женгдире эди.

Мен Къарачайны хапарладан билмейме, намысны, сыйны, кишиликни тауларындан эсе, бийик тергеген, бийик салгъан Къарачайны. Аны къонакъбайлыгъы битеу Кавказгъа айтылады. Аланланы башчысы Болат жаланда кесини къонагъын Алтын Орданы эмири Утуркуну Темирланнга бермегени ючюн, гунч болуп тоналгъанды аланла кыралы.

Темирланны: «Сенде бугьунуп тургъан Утуркуну жибер манга, алайсыз арсланладан къуралгъан, хорланыуну билмеген аскерле бла келликме», – деп жазгъан къагъытына Болат былай жууап къайтаргъанды: «Мени оюлмазлыкъ къалаларым бардыла, уруш кереклерим да жетишедиле. Утурку мени къонагъымды. Жаным ичимде болгъан къадарда, мен аны санга бермем. Онгум, кючюм таркъайгъынчы, аны тѣппесинден тюгю да тюшмез». Ма ол хал, ма ол ѳт бюгюн да Къарачайда жашайды. Ышаннгылыкъ бла, кертичилик бла айырмалыдыла къарачайлыла.

Тюркню сухопутный аскерлерини башчысы Шакъман Акай бла СССР-ни сухопутный аскерлерини башчысы Семенланы Владимир бир кезиуде къуллукъ этгендиле. Бири НАТО-да, бири уа «Варшавский договорну» къыралларында. Экиси да – бир миллетни адамлары. Быллай шартла дагъыда бардыла.

Къарачайны сюргенден бошамагъан КПСС-ни АК-сыны секретары Суслов эртте ѳлгенликге, аны ишин жашыртын бардыргъанла бюгюн да табыладыла. Къууандыргъан жаланда бир затды: къарачайлылагъа кир жакъгъан, аланы аман бетли кѳргюзтген къырал политика угъай, къайда ѳтген-сѳтгенлени энчи къара ишчиклеридиле.

* * *

Къарачайлыла, бизни барыбызча, жангы къыралда, жангыргъан Россия Федерацияда жашайдыла. Бюгюнлюкде Къарачайны таулары бла къыралыбызны чегини иги кесеги ѳтеди. Къарачайлыланы къыралгъа къуллукъ этерге суйген кючлерини уа не къыйыры, не чеги жокъду. 1926 жылда учкуланчылагъа врач-окулист, профессор С. В. Очаповский жазгъан къагъыт «Горская жизнь» газетде басмаланнганды. Анда былай айтылгъан жери барды: «Къарачайдан кетерими аллында, андан айырыла туруп, бир Аллахды билген, къаллай бирге дери баш уругъа сюеме анга. Жаланда мында, Минги тауну этеклеринде, сезгенме мен къарачай халкъны жүрек халаллыгъыны бийиклигин...» Кавказгъа бюгюн жангы кѳз къарам бла къараргъа, аны халкъларыны жарсыуларын ангылап, заманнга кѳре, аладан къутулууну жангы жолларын ызлай билирге керек болгъаны баямды. Бек башы уа – бир бирге тынгыларгъа, таулу къартлача, бир бирге артыкъ сѳз айтмай. Алай болса, уллу Россияны жүрек тебиую мында, Кавказда, эшитилир.

ДОДУЛАНЫ Аскер

НАРТІЯ

(Б а р з ъ а н ы)

САТАНАЙ-БИЙЧЕ БЛА ФУК УЛУ ТАУАС

Акь-бийчени кичи жашы Тауас – уста темирчи,
Ариу эди, анасыча, бек уллу эди кючу.

Да жокъ эди ол тайпада аны кибик мазаллы,
Узун бойлу, инчке белли, кемсиз да ариу санлы.

Гёдю эди, къатын-къыз деп, кёбюн таныучу эди:
«Мен алдамаз тиши къайда!» – деп махтануучу эди.

Алп Тауасны темир иши жарай эди элине,
Жете эди усталыгъы нарт халкъыны кёлюне.

Алай бла Ёрюзмекни иги шуёху болгъанд,
Биргесине марал уугъа ол бара-бара тургъанд.

Бир жол ала экиси да буу ауларгъа баралла,
Ышыкъ жерде териледен, дейд, ахтыгер¹ къуралла.

Кеслерине буу, жугъутур мюйюзледен къош этип,
Хапар айта солуйдула, жүреклерин бош этип.

Кюндюз ала тауда-къолда марал, доммай аталла,
Ингир болса, шишлик ашай, бардан-жокъдан айталла.

Жараш элден эки жарыкъ жулдуз кибик кезирей,
Ёрюзмекге Фукну жашы махтанады, безирей:

– Ой, Ёрюзмек, кёремисе ол жарыкъны узакъда,
Ол гытыда, табу, мени сагъыналла ушакъда.

Бири – ана, бири – бала, эки да ариу тосум!
Тиширыугъа тыйгъыч деп жокъ, мени багъалы досум.

Кече ала, жүн ийире, бирге урчукъ буралла,
Ала мени келирими дайым сакълап туралла!

– Нарт элинде сора сенсе таза бузулгъан улан!
Тосунг – аман, алай кесинг андан жүз кере аман!

¹ *Ахтыгер* – кийиз, тери чатыр.

Гёдю Тауас, эки нёхюн махтай, былай айтады:
– Терилмезлик тиширыу жокъ, эй, шуёхум, къайда да!

Не кертичи болса да ол, ай, терилип къалады,
Ариу сёзге, кёзю жаннган эрге ол бой салады.

Нарт Ёрюзмек: – Болур, – дегенд, – бек сейирди халлары,
Къаудан башы жабалакъча учхара – акъыллары.

Сени кибик чырайлыгъа алданмай кёбю къалмаз,
Алай мени Сатанайым сени булжууунг болмаз!

– Уой, Ёрюзмек, – дегенд Тауас, – тейри, жангыласа сен,
Аны башха къатынладан артыкъ бош сунаса сен.

– Ышанама да, сунама: намысына сакъды ол.
– Терилтсем а?! – Терилтмезсе! – Сора тут – дегенди, – къол!

– Ёчге жылкъы къошларымдан сюйгенинги салама,
Хорласанг а, Ёрюзмекни сен адамгъа санама!

– Эл сукъланнган женгилаякъ, алтынкъуйрукъ ажирим
Болсун ёчюм, – дейди Тауас, – мени санга беририм.

Нарт Ёрюзмек къошда къалып, Тауас элге кетеди,
Аты жоргъа салып келе, жаш ышармыш этеди:

Тауас ариу Сатанайны, айхай, алдар, айхай да!
Къарауашы Сатанайгъа барып былай айтханды:

– Жол айырмай, бизни таба биреу келе турады,
Аны жоргъа аты кёкге-жерге жетмей барады.

«Тауас мени терилтирге гынтты этип келеди,
Аны къалай сындырлыгъын бийче кеси биледи», –

Деп, Сатанай къарауашын тап кийиндирди кеси:
Алп Тауасха къарауашым омакъ болуп тюбесин.

Сыйлы алтын боккасын да кийдиргенди башына,
Къына салып кирпигине, узун тогъай къашына.

Алай эте, къарауашны ушатханды кесине,
Бийче кибик жүрютюрча, халла сала эсине.

Тауас, аты боран сюрюп, жетди, ышара-кюле,
Сатанай а къарауашча, аны аллына келе:

– Ёрюзмекни излей эсенг, нарт бий уугъа кетгенди,
Къой къанатыр адам да жокъ, айып этме, – дегенди. –

Къонакъ, юйге кир, бусагъат бийче этер бир мадар.
– Мен а киши тюйюлмеми, мыйыгъым, къолум да бар?!

Къоюгъузну кесим союп, кесим санлап берейим,
Мал оруннга элт, – дегенди, – малыгъызны кёрейим!

Хуржунундан жюлгюч бла бир къара билеу алгъанд,
Олсагъатдан бири улан, бири къыз болуп къалгъанд.

Экиси да, къойну кесип, от этип, къазан асып,
Къайтышдыла ызларына, киндиклеринден басып.

Тауас кеси ары-бери жюрюй, къарай тургъанды,
Сатанай да сыфатына, санына эс бурады:

«Тиши болуп, бу уланнга терилмезлик табылмаз,
Алай мени юсюмде уа аны муратлары толмаз!»

Гёдю Тауас Сатанайны къарауаш сунуп турду:
– Бийче кеси кёрюнюрюк тюйюлмюдю? – деп сорду.

Къарауаш къыз – Сатанай да, узун этегин тутуп,
Къонакъ юйге киргенди да, жаш, къатына олтуртуп,

Селешгенди, хар сёзюн да омакъ, бурма бургъанды...
Къарауаш къыз тангнга дери биргесине тургъанды.

Сора, юсюн-башын жыя, къопханды, кетеме деп,
Тауас къызны бармагъындан жюзюгюн алгъанд сермеп.

Ёз жюзюгюн – мухурун а ол жауурунуна басханд.
Ёрюзмекни гёдю Тауас алай хорлагъанд-асханд.

Къайтып, бура мыйыкъларын, эр жигитлигин айтханд:
– Жюзюгюн да алгъан эдим, ма – деп аллына атханд.

Ёрюзмекни бети къара болуп къалды темирден,
Кёлю чыкъды бийчесинден, бютюнда бек – кесинден:

– Ай, сен харам къанлы бийче, ай, сен Сатанай-обур!
Дуньяда аныча жокъду жан иеси де да тур!

«Бу аманны къабугъуна сен къалай да алдандынг?!
Сен башыма кетмез бедеш, жулунмаз айып салдынг!» –

Дей уруша, кесине да уллу тырман этгенди.
Билмей къайры баргъанын да, уруп-берип кетгенди.

Бара-бара, сагъышладан, ачыудан да талады.
Нарт, чулгъанып жамчысына, къаты жукълап къалады.

Ол дорбуннга Темир-Къапу ханны чорасы келед,
Къаты жукълап тургъан нартны байлап, кимлигин билед.

Сора аны уллу ханнга бергендиле келтирип.
Хан биледи, дертден сора, жукъ тапмазын ёлтюрюп:

– Андан эсе, жалчы этип, сындырайым мен кёлюн, –
Деп къууанды, – ишлетейим, тюзетдирмейин белин!

Батыр анга былай деди: – Къой болмаз муратынгы,
Жесирликде жалчы болуп, сюемем бир затынгы.

Артда манга нарт бий угъай, ёзден иш да демезле,
Уллу Юйге – кенгеш юйге – кел дерге истемезле.

Мени мында жалчы этип, санга да чыкъмаз файда,
Меничагъа башха тюрлю этедиле хар къайда.

Сатанайгъа ий келечи, юч жюз бирер мюйюзлю
Бугъа, тёртжюз къочхар ийсин, ол болмаз эки сёзлю.

Ханны Нартха келечиси келип, жууабын сакълайд,
Эсли бийче Ёрюзмекни айтдыргъанын ангылайд.

Келечиге: «Мал-зат жыйып, терк иерме мен», – дегенд,
Ийген а ол жюз сюнгючю, тёрт жюз садакъчы ийгенд.

Азмы-кёпмю барды аскер бёлек – кече, жашырын,
Темир-Капу къаласыны къалауурларын дырын

Этип, батыр Ёрюзмекни тапды терен зинданда,
Хан аскери къозгъалгъынчы, тоноу да этди анда.

Нарт Ёрюзмек, тартынса да, юйюне уа баргъанды:
– Сау-саламат келдингми? – деп, бийче нартха соргъанды. –

Сен Тауасны айтханына, жаным, къалай ийнандынг,
Жюрегими керексизге аллай бир нек къыйнадынг?

Нарт Ёрюзмек терс болгъанын бир ажымсыз билгенди,
Чамланнганды ол кесине, сора жарыкъ кюлгенди.

– Кеч бу жол да, – дегенди нарт, баш ийип бийчесине,
Былай сокъур нек боласа деп къутура кесине.

Тауас анга жылкыы къошун къайтаргъанды, утдуруп,
Къоюп кетгенд ажирин да, жюгенинден тутдуруп.

ЧАРХ ОЮН

Мотур айны нартла бары тѣзюмсюз сакълай элле,
Жаз башында кѣп оюнла, сыйла да къурай элле.

Ол байрамда этиучелле кѣп къурманла, союмла,
Жубанчланы башы болуп тамаша чарх оюнла.

Темир чархны тѣгерегин тутмай эди манс-жантау,
Ол ойнагъан жерлери да болуп тик, чынгыл да тау.

Темир чархны тау башына чыгъарып кючден-бутдан,
Дейд, ийселе, келе эди, этилген кибик отдан.

Нарт батырла, бирем-бирем, ол тау тюрюнде туруп,
Керек элле темир чархны, дейд, къайтарыргъа, уруп.

Кими кѣкюреги бла чархны къайтара эди,
Кими мангылайы бла, текеча, ура эди.

Акъ-бийчени тѣрт уланы жыйылгъандыла бирге,
Сосурукъну жояр ючюн, амал-такъал этерге.

Сосуругъ’ а – жютю эсли, бир амалчы, хыйлачы,
Акъ-бийче уа – сѣзю ташны эки жаргъан хыйнычы.

Жыйылгъанда, жашларына бийче былай айтханды:
– Мен билеме, Сосурукъну саны къуршча къатханды.

Алай, – деди, – хамлы жери нарт Сосурукъну да бар,
Аны билген алп батырны хорларгъа амал табар.

Нарт Сосурукъ жылкыы къошдан юйге келе болады,
Жол жанында ол бир алтын жюзюк табып алады.

Сатанайгъа: – Нарт байрамгъа къатышыргъа сюеме,
Чарх оюнда хорлап, – дейди, – атышыргъа сюеме.

– Чарх оюндан бек къоркъама, барма, ой, къор болайым!
– Нартдан туугъан нарт болуб’ а, бармай, къалай къалайым?

Сен бош кьоркъдунг, анам, ол чарх манга бир зат да этмез,
Хамлы жерим тобукълалла, алагъа уа чарх жетмез.

Жолда келе, алтын жюзюк тапхан эдим да, санга
Ариу саугъа боллукъду деп, кьууаннган эдим анга, –

Алай айтып, нарт Сосурукъ хуржунуна узалды,
Алай, кьармап, аны тапмай, уллу сейирге кьалды.

Сатанай а: – Балам, балам, ол жюзюк обур эди,
Хамлы жеринги билгенди, бу жол барма, кьой! – деди.

– Мен, туугъанлы, бир затдан да артха тура билмедим,
Бир-бирлеча, кьоркъуп, бугъуп, уяла да келмедим.

Бир кьоркъгъан кьоркъур дагъыда, киши бети жоюлур,
Алай болса, жүрек кьалам керек кюнде оюлур!..

Жюзюк болгъан Акъ-бийче уа бек ашыгъышлы кьайтды,
Жашларына Сосурукъну ол хамлы жерин айтды:

– Чарх оюннга келмей кьалмаз ёхтем кьанлы Сосурукъ,
Тобукълары чорт кьыркъылып, жер юсюнден кьурурукъ!

«Голлу» байрам адетинде заманында башланды,
Бара барып, эген ² киши бирге жыйды жашланы:

– Ма былайда тохтагъыз да, бирем-бирем келигиз,
Менме деген Чынгыл-тауну тюбюне сюелигиз!

Акъ-бийчени уланлары чархны тюртдюле ёрге,
Бир жашы уа тау тюбюнде кьалды сант-мант этерге.

Чарх аллына сюелирге бу жол табылмады жаш,
Ол ортада сен бар, мен бар эте, башланды даулаш.

Нарт Сосурукъ, жукъ да айтмай, кьая тюбюне турду,
От чакъдыра келген чархха ол мангылайын тутду.

Башы бла сермеди да, ол чархны артха атды,
Кёкюреги бла дагъы тау башына чартлатды.

Нарт жигитле Сосурукъгъа бердиле уллу махтау,
Акъ-бийчени уланы уа: – Пелиуанса, батыр, хау,

Алай чархны тобукъларынг бла кьайтаргъанд эрлик! –
Деп, ышармыш этгенди ол, – олду керти сейирлик!

² Эген – эришиуледе тюзлюкге кьараучу; судья.

– Да кёрейим, – дегенди алп, турмайын хапар этип!
Темир чархны Чынгыл-таудан ийдиле тёнгеретип.

Чарх а нартны аякъларын тобукъларындан кыркъды,
Къызыл къаны, шорха болуп, жангы кырдыкга саркъды.

Нарт уланла, мадар тапмай, гузабагъа къалалла,
Акъ-бийчени жашлары уа алайдан думп болалла.

Сатанай а, не болгъанын билип, ахы кетеди,
Алып дарман-дарыларын, терк окъуна жетеди.

Нарт жашыны тобукъларын дарман салып жалайды,
Сюеклерин бирге къошуп, билинмезча жамайды.

Акъ-бийче да, жашлары да уллу къоркъуу этдиле,
Танг атдырмай, Къырс-Къалагъа къачдыла да кетдиле.

АКЪ-БИЙЧЕНИ ЖАШЛАРЫ БЛА СОСУРУКЪ

Акъ-бийчени жашлары къалада туралла,
Бирер да чубар атха, дейд, къамчи уралла.

Тёртносю да кюмюшден кубеле киелле,
Дерт этип, Ёрюзмекни жояргъа сюелле.

Бешинчи уланлары темирчи Тауасды,
Зийналыкъгъа жюрюрге барындан да базды.

Гюрбежиде кюреше, темирле тюеди,
Кёнчекликге барыудан тынчлыкъны сюеди.

Бир кюн таматалары ючюсюн жыйгъанды,
Бет алышып, аланы ушакъгъа тыйгъанды:

– Усхуртукладан бизге кёп хата жетгенди,
Нарт къауум барыбызны жашаусуз этгенди.

Ишибиз былай барса, аллай деп болабыз,
Батырлагъа саналып, жокъну орнундабыз.

Жортууулгъа атланып, тамбла кетебиз,
Ёрюзмекни жылкысын биз къолгъа этебиз!

Бири айтды: – Бир башха жерлеге барырмак,
Нартны къарыуун-кючюн биз эсге алырмак?

Тамата, ачыуланып, анга терс къарайды,
Аланы тирилтирге айтханы жарайды:

– Нарт алай кючлю болса, былайгъа келмезмед,
Айтчы бир, жылкыбызны ол сюре билмезмед?!

Нарт аскер, бери жетип, къан-кыран салмазмед,
Къырс-Къаланы хазнасын сыйырып алмазмед?!

– Тауасха уа не оноу, – деп бири сорады, –
Гюрбежиде олтуруп, чиримпис³ болады.

– Къой Тауасны жеринде, аны жаны токъду,
Аны бизге хайыры, хатасы да жокъду.

Хар ариугъа терилип, тагъылып кетеди,
Тас этип кишилигин, ол жукъу этеди.

Экинчи кюн тёрт батыр атлагъа минелле,
Чек тѳбени башындан ѳзеннге энелле.

Нарт жылкы ол ѳзенни толтуруп отлайды,
Тенгиз толкъуну кибик, баргъаны алайды.

Тёрт батыр ол жылкыны сюрюрге баралла,
Жолда бир баш суюкни атылып табалла.

Баш суюг' а, тилленип, былагъа айтады,
Айтханы батырланы бираз сагъайтады:

– Жашла, бармагъыз ары, палахха къалырсыз,
Тукъумугъузгъа кетмез кыйынлыкъ салырсыз.

Биз да, тѳртеулен болуп, батырлыкъ этгенбиз,
Керексиз оспарлыкъдан жоюлуп кетгенбиз.

– Ай, ѳлгенине налат, – деп, бири кюледи. –
Къуругъан бу баш суюк, ол да не биледи?! –

Батырла, алай айтып, жылкыгъа жетелле,
Жылкыны сюрюп кетер гынттыла этелле.

Жылкыдан алайлайын бир ажир чыгъады,
Ол жылкы да ызындан терк суулай агъады.

Кюрешелле къайтарып, атланы тыялмай,
Аман сагъатлы болуп, бир жерге жыялмай.

³ *Чиримпис* – семиз адам; тучный.

Нарт жылкы уа, гюрюлдеп, кьош таба барады,
Кётюрюлген букьудан кюн кёзю кьарады.

Сосурукъ, кьошдан кьарап, жылкыны кёргенди,
Атына хыны минип, кьамчилеп сюргенди.

Гудучулары кёрюп, атышып башлайды,
Бийчени эки жашын ол жерге кьаплайды.

Башха экиси кьылыч демлешиу этелле,
Батырны кьылычындан жоюлуп кетелле.

Акь-бийче кьаласында кесинлей кьалгъанды,
Аны жаны-жюреги таш кибик болгъанды.

Тёрт жашы жоюлгъанда, ол турду тюгенмей,
Аны ючюн кьылыгы, сыфаты тюрленмей.

УУГЪА АТЛАНЫУ

Юйге байланып биз аз турабыз,
Схуртук элинден чыгып барабыз,

Нарт Ёрюзмег' а аллыбыздады,
Аны ёхтемлиги – барыбыздады,

Аны жюреги кьаныбыздады,
Жан кьайгылыгы'а кьанлыбыздады.

Элия болсун бизге онг берлик,
Кьара кьаргъа да – бизге жол берлик,

Элия кьанаты башыбыздады,
Нарт жолубузну ол жарытады,

Нарт эллерине бир тамчы таммай,
Суу башын сакълайд, сарыуек, таймай,

Кьуугьун-кьазауат уллу боллукьду,
Суу ызы энди кьандан толлукьду,

Нарт садаклары кюбе тешелле,
Нарт сырпынлары гелеу кеселле,

Нарт кьалалары ёхтем туралла,
Келген жаулары артха буралла,

Нарт атла жерни титиретелле,
Жулдузлу кёкге учуп кетелле,

Къолан атланса, таула тебелле,
Минги таудан а бузла энелле,

Уллу Къобандан биз терк ётербиз,
Къара Ногъайда чариш этербиз,

Доммай ууунда солуу да болмайд,
Доммай ууунда атынг да тоймайд,

Къарлы таулагъа биз жетерикбиз,
Доммайла кырып, биз келтирликбиз,

Чууана сыртда садакъ атарбыз,
Эдил бойнунда сыра тартарбыз.

ОНАЛТЫНЧЫ КЕСЕГИ

АПСАТЫ БЛА КЪЫЗЛАРЫ

АПСАТЫ БЛА САЛЫМЧЫ

Эртте-эртте, къарангы туманлада,
Тас-думп болгъан бурунгу заманлада

Мал иеси Апсаты тейри эди,
Кючлюлени дайымда бири эди.

Минги тауда Акъ къаласы бар эди,
Анга жолу чыран эди, тар эди.

Малларына къарай эди сакъ, къаты.
Ол кезиуде улан эди Апсаты.

Бир ауукъда чучхур башы талада
Бир салымчы жашай эди къалада,

Адыллыгъы дуньягъа хапар эди,
Кёз къаматыр бир кызы да бар эди.

Эшитгинчи кызны ариу хапарын,
Салымчыны эслемеди, дейд, барын.

Кюсемеди адыллыны таныргъа,
Сыйын кёрюп, кьонакъ этип алыргъа.

– Неди манга аны сыйы, ёзгеси,
Ол – салымчы эсе, мен – мал иеси, –

Дей эди да, энди тынгсыз болгъанды,
Кетмез кьайгъы эуюл башын алгъанды.

Сора, барып, бир кьойчугъа тюбегенд,
Салам берип, анга былай тилегенд;

– Сени хоншунг салымчыды дейдиле,
Аны бары тейриле истейдиле.

Бек сюеме мен да аны таныргъа,
Арабызгъа кьысха салма⁴ салыргъа.

Сюйгенликге, – дейди, – алан, сурама,
Мен бир уллу айып алып турама.

Чакьырсангед аны манга кьонакьгъа,
Кьаратырем кёзюн керти жомакьгъа.

Ансы, бир бош сылтау этип, келмезге
Боллукьду ол айтхылы адам бизге.

Ала келсин биргесине кьызчыгъын,
Жюреклени жарытхан жулдузчугъун.

Кьойчу, келе, салымчыгъа кьайтханды,
Апсатыдан келечилик айтханды.

– Эй, Апсаты, игилик, – деп, – юйюнге! –
Ол келгенди келечи айтхан кюннге.

Апсаты уа, дейд, кёлюне жетерге,
Кьызгъанмады уллу кьоранч этерге.

Ол той этди, жасап уллу кьаласын,
Кьууандырды салымчыны баласын.

Субай кьызны аты, дейд, Агъаз эди,
Аны кибики, дуньяда да аз эди.

Бек жаратханд ариу кьызны Апсаты:
Да жокь эди юсюнде бузукь заты.

⁴ *Салма* – жаяу жол.

Бу тийреде аныча жан жокъду деп,
Салымчыгъа баргъанды, кызын тилеп.

– Да берейим, алай кызыны кыалыны
Уллуду да, бералырмыса аны?

– Аузунг айтхан манга марда боллукъду,
Не муратынг бар эсе да, толлукъду! –

Деп, Апсаты базыннганды кючюне,
Аз да кьоркьюу кирмегенди ичине.

– Хо, Мелиян дуркьюну малдан толтур,
Муратынгы этиминг бла болдур.

Мал иеси болгъанына базынып,
Ол мал жыйып тебрегенди, кызынып.

Алай иши ол суюгенча болмайды,
Уллу дуркью кийикледен толмайды.

Кийик малын ол сау ыйыкъ жыйгъанды,
Тап тюшюрсе, юй малны да тыйгъанды.

Ой, не медет! Бош базынды кесине.
Сора хыйла акъыл тюшдю эсине.

Ары дери жыйылып тургъан журла,
Буула, атла, доммайла, жугъутурла

Ичлерине жаллы жыйын сюргенди,
Кийик сюрюу элгеннгенди, юркгенди.

Хыйлалыгъын, дейд, Апсаты жаратып,
Салымчыны кенг дуркьюгъа кьаратып:

– Кёремисе, кьаллай бир мал жыйгъанма,
Мал жартысын мен дуркьюгъа тыйгъанма.

Сыйыналмай, бир бирлерин уралла,
Къыйырындан, кёр, тегюле туралла, –

Дегенди да, мыйыкъларын бургъанды...
Ариу Агъаз Апсатыгъа баргъанды.

Уллу Тейри ишни кьабыл кёргенди,
Ол Агъазгъа уллу бийлик бергенди.

Бара-бара болду, дейд, Агъаз-гокка,
Къанатлыла иеси – Амма-Чокка.

ТЕГЕЙ БЛА ГОШАЛА

Эртте-эртте мал бары
Кийик эди дуньяда.
Мал иеси Апсаты
Жюрютгенди аланы.
Ёзенледе, кьумлада,
Тауда, кьолда, кьяяда
Ашауларын тапдырып,
Кёбейтгенди малланы.

«Апсатыны малыды,
Айымыд, керек болса,
Энтта кёп улакь тууар!» –
Деген сылтауну айтып,
Кийик хайыуанланы
Уучу кьырыргьа кьалса,
Апсаты жазасына
Тюбетгенд, таудан атып.

Гошала деген кьызы
Болгъанды Апсатыны.
Атыл деген аламат
Тап жашы да болгъанды...
Тегей деген нарт улан,
Айтхылыкь атасыны
Бзындан уугьа бара,
Анга тюбеп кьалгъанды.

– Жашым, – дегенд атасы, –
Бюгюн бизни жолубуз
Боллукь туююлдо, ийно ⁵
Баргъан – Апсаты кеси.
– Элге кьалай кьайтайыкь
Сора, кьуру – кьолубуз,
Бир жугьутур кьызгъанмаз
Эсе уа мал иеси?

– Да, ийнанмай эсенг – хо, –
Дегенди да атасы,
Жалау таба тартханды,
Бир жукь эслер мурадда.
Ит ылыгьын ⁶ сынатад
Билмегенни хатасы:
Терсине тартханына
Жарсыгъанды жаш артда.

⁵ *Ийно* – ол.

⁶ *Ылыкь* – кьадар.

Бир кюн, кьасмакь жаясын,
Садакьларын да алып,
Тегей кеси жангызлай
Уугьа тебрегенди, дейд,
Жашыны инбашына
Атасы кьолун салып:
– Жангыз адамгьа тауда
Кьыйынды, – дегенди, дейд.

Тыяр умут этгенди
Эссизлик ишден жашын:
– Мен кесими сынаргьа
Сюеме да, атам, ий, –
Деп тилегенд, – таныйым
Жерими сууун-ташын,
Акьылбалыкь жашынгы,
Атам, этме сен сабий.

– Жашым, не бек кьадалдынг?
Кьой, тыймайым, балам, бар.
Алай, эсингде болсун,
Чыкь кьуругъандан сора,
Кирме гелеу кьулакьгьа,
Ёталлыкьма деп да тар
Рандан, сырынма ⁷, халгьа
Алгьадан ойлап кьара. –

Жашын уугьа ийгенди
Алай айтып атасы.
Айлана келип, Тегей
Тюбегенд Апсатыгьа:
– Эй, жол болсун, жигит! – деп
Салам бергенд Апсаты.
Жаш да: – Санга да болсун
Жол! – дегенд Апсатыгьа.

Кьулакьлары шууулдап,
Жюреги кьаты ура,
Билдирмезге кюрешгенд
Жунчугъанын мараучу.
Сёлешсе да ол сабыр,
Кесин кьаты кьатдыра,
Кьоркьгъанын а сезгенди
Кийиклеге кьараучу.

Тюшондеча кёрюне,
Тегей – хайран, ауара.

⁷ *Сырын* – сугьул, сыптырыл.

Андан ары кыйнамай,
Апсаты тас болганды,
Тегей кыйры барганын
Билмей, сагышлы бара,
Танымагъан жеринде
Къара кечге къалганды.

Ач, сууукъ да болуп, жаш,
Жатып, тюзеталмай бел,
Апчып тургъанлай Атыл
Селешгенди уланнга:
– Тауда жангыз адамгъа
Кыйын болуучуду, кел.
– Кыйры? – дегенди Тегей.
– Атам ийгенди санга.

«Бизни бла сёз бёлсөн, –
Дегенди, – келип къонакъ».
Тегей, туруп, садагъын
Кыйлычын да алганды.
Кергенди кийик сюрюу,
Кетмей алайдан узакъ,
Юркмей жатханларына
Тегей сейир болганды.

– Бу уа неди, арлакъда
Керлюксе сен сюрюуню. –
Анга да жетгендиле,
Кетип бара, къалагъа.
Сейир энди боллукъду
Керюп айча ариуну,
Кёзю къамап, къараялмай
Хурча сейир балагъа.

Апсатыны къаласындан,
Къарча, акъ жарыкъ уруп,
Атыл уучу Тегей бла
Киргенди тоханагъа.
Билдире бет жарыкълыгъын,
Апсаты, ёрге туруп,
Тюбегенди жаш къонакъгъа,
Инбашындан шош къагъа.

Алтынбутагъ чырахтанла ⁸,
От да бир ариу жана,

⁸ *Чырахтан* – чырдыдан салын-
нган, чыракъ ышхау салыучу бир нен-
ча бутакълы люстра маталлы зат.

Амма-Чокка – юйдегиси,
Ол да жарыкъ болганды,
Уланлары, кыйзлары да
Кеч къонакъгъа кёууана,
Хар бири да, къол узатып,
Нарт саламын алганды.

Алайлайын марал сютден
Толгъан аякны алып,
Бир ариу кирип келгенди,
Жангы айча ышара.
Кёзю кюнден къамагъанча,
Къараганды кыйналып,
Сора аякны алганды,
Абзыраун жашыра.

Акъ маралча, башын ийип
Сюелген кийик кыйзы
Ай жарыгъы жаяклары
Алтын бетли этгенди,
Бу ариулукъ, сюдюмлюк,
Ингилик да, жулдузну
Сырын оза, уучу жашны
Жюрегине жетгенди.

Жаш аякны кыйтарганды,
Гошаладан алмай кёз,
Ийменгенди, уялганды,
Жунчуганды сора кыйз.
Жур кийикча, ол ызына
Бурулганды, айтмай сёз,
Кече чыкъса, болганды, дейд,
Толгъан ай мууал, мутхуз.

– Кече, кюн да сиз кийikle
Бла бирге жашайсыз,
Уучуладан, жанлыладан
Сакълай кийик малланы.
Бир-бирде уа кесигиз да
Кийиклеге ушайсыз,
Киресиз да къапларына
Буулары, маралланы.

Эр кишиле киралмагъан
Таулада ойнайсыз сиз,
Жаллы жыйын жетсе бирде,
Секиресиз къаядан.

Къыш а кыртчын сууукълагъа,
Желлеге чыдайсыз сиз,
Къыйналасыз, къутулалмай,
Адам салгъан заядан.

Атыл бла ушакъ эте,
Кюн къакъгъанды таулагъа.
Тебрегенди жаш ызына,
Алагъа «сау бол» айтып,
Атыл аны ашыргъанды,
Къуш бергенди саугъагъа,
Туруп кибик ол Тегейни
Къоркъуу жары сагъайтып.

Андан сора Тегей ары
Барып-келип турады,
Къуру къоллу бармайды ол:
Туз ташыйды жалаугъа,
Ай сыфатлы Гошаланы
Бютюн сие барады,
Аны ингил ышаргъаны –
Бир багъа жетмез саугъа!
Энди Тегей кийик урмай
Айланады таулада,
Санлап бирде Гошала да
Къошулады нёгерге.
Тёгерегин кийик алып,
Къыз чапса уа талада,
Учхан жулдузгъа ушайды,
Жетмей аягъы жерге.

Къушу, кёкде гюрен уча,
Къычырады бийикден.
Кюн жайылып тюрлю-тюрлю
Гюл сырылгъан сыртлагъа,
Гуждар⁹ жугъутур къарайды
Сагъайып къая тикден,
Кёлю къалай къууанмасын
Бу алапат журтлагъа!

Апсатыны кийик малын
Ол Атыл бла бирге

⁹ *Гуждар* – кийик сюрюуну башчы текеси.

Кюте, жанлы затдан сакълай,
Таудан таугъа бургъанды.
Чек билмеген уучулары
Кийиклеге туберге
Къоймай, Тегей Атыл бла
Шуёх болуп тургъанды.

Узакъ-узакъ айрыкамдан,
Уллу тенгизден ётнуп,
Бир таракъсырт, биттиркъанат
Сарыуек келип башлайд,
Маралланы, доммайланы,
Оту бла юютнуп,
Къууурулгъан учаларын
Сансыз-санаусуз ашайд.

Тауча уллу сарыуекге
Кючу базмай, Апсаты
Не этерге билмей, къайгъы
Басханды аны башын.
Кёргенликге Нарт таякъдан
Шууа бутакъла атып,
Турч териси къоруп, тепген
Окъун нек этсин къашы!

Алты жашы, алты жанын
Алып, кёрюнмей уча,
Атадыла, садакълары,
Зынгырдап, тюше жерге.
Къылычлары, къаты тийип,
Жинкле-жилтинле чача,
Тийселе да, унамайла
Сарыуекни кесерге.

Нарт тюйюлмюд Тегей-батыр?!
Ол алгъанд сауут-саба,
Аты бла къысылгъанды
Сора къая ташына.
Турч сарыуек башлагъанлай
Малланы чёплей-къаба,
Таракъ сырты бла Тегей
Жортуп жетгенд башына.

Киргенди да атлы жигит
Откъусну къулагъына,

Туякъ таууш эте аты,
Жетгенди мыйысына.
Сора: «Болуш!» – дегенди да,
Хан-Тейриге баггына,
Тулусуна сюнгю чанчып,
Айланганды ызына.

Элия тейри ургъанча,
Булутланы жандырып,
Турч сарыуек кычыргъанды,
Къая оя тауушу.
Апсатыны, жашланы да
Кёллерин къууандырып,
Къулагъындан чартлагъанды
Тегей-батыр – тау къушу.

Сарыуег’ а, сылхыр болуп,
Къара кёкге учханды,
Къанат жели боран этип,
Къаяла тёнгерете.
Дюн-дуньяны тёрт жанына
Къайнар отла къусханды,
Къурум къара булутланы
От тёбелери эте.

Сора кёкден, тик айланып,
Деу тенгизге батханды,
Гола ташда шибля ургъан
Наратлай, уллу жанып.
Нарт уланны, жете келип,
Къучаггына тартханды
Мал иеси, жашлары да
Жетгендиле, къууанып...

Энди кийикле андан да
Къоркъуп къачмайла кери,
Ийисгейле келип-келип,
Къоядыла сыларгъа.
Алай огъурлуладыла
Маралланы кёзлери,
Адам кёзю къалай къыяд
Илишаннга салыргъа?

Гошала да жигит жашны
Дайым сюеди къаты.

Апсаты сезип турады
Быланы араларын.
Жашны кесин, акъылын да
Жаратады Апсаты.
Кеси байларгъа хазырды
Жан-жюрек жараларын.

Бир жол ол былай дегенди
Тегей бла Атылгъа:
– Бюгюн сизни сынаргъады
Муратым, тутушдуруп.
Къайсыгъыз хорласагъыз да,
Терен кирип Адылгъа,
Ол кылыкъсыз жугъутурну
Аллыма келсин тутуп.

Беллерине мансла кысып,
Чыкыгъандыла арагъа.
Сора эки гёжеф улан
Тутушхандыла къаты.
Ала доммай бугъалача,
Терлегенлери агъа,
Бир бирлерин хорлаялмай,
Сакълагъанды Апсаты.

Кюрешелле, силдешелле
Оннга, солгъа быргъаша.
Тобукъ башха да алалла,
Жан сюекге да ала.
Жаз тауукъла, кийикле да
Гюренлешип къараша,
Кюн да аумагъа аугъанды,
Жер къарангы бет ала.

Гошала да, эки сюйген
Адамы тутушханын
Кётюралмай, мудах болуп,
Кёзден таша болгъанды.
Тап тюшюрюп, Тегей-жигит
Тобукъ башына хыны
Алгъанды да, деу Атылны
Сыртын жерге салгъанды.

Атдыра да турмай тангны,
Кире турмай къалагъа,

Тебрегенди Тегей жигит,
Тутаргъа мангырмазны ¹⁰.
Къыйналса да, ол чыкыгъанды
Къая башы талагъа.
Энди кийик къутулурму
Нарт уландан? Не хазна!

Ол, юркютмей, къарагъанды
Гыйы ташны артындан.
Ышныр эте тура эди
Жохармюйюз жугъутур.
Юч атламда жата эди
Ол Тегейни къатындан.
Сакъ болмаса жигит улан,
Ол къаядан жыгъылтыр.

Мычый турмай, жаш, арсарсыз,
Жугъутургъа чапханды.
Кийик къаядан кетгенди,
Элгенип, хыны тура.
Жаш Тегей да биргесине
Ачы ёлюм тапханды.
«Гошала!» – деп къычыргъанды,
Къаядан кетип бара.

Кёк кюкюрегенди, жел да
Улугъанды тарлада,
Саугъа къушу уа къайтханды,
Къычыра ачы-ачы.
Гошала да тау тюбюне
Терк жетгенди, тарала.
Сау эди жаны алыкъа,
Болушурму къыз къачы?

Ачыудан ичи кюйгенди,
Не этерин билмей къыз.
Къычырып сарын салгъанды,
Тейриге эте дауун.
Тауну, ташны къалтырата,
Кёк жанып тургъан жулдуз
Юзюлгенди, кётюралмай
Гошаланы сарнауун:

¹⁰ Мангырмаз – төрт жылдан атла-
лагъан теке.

«Тегей – къобуз туюги,
Ариу кюнню тиеги,
Жаным, сени тас этдим –
Дюн-дуньямы чарс этдим.
Сени къайда табайым,
Къайсы таба чабайым?
Сары къая бийикди,
Сакълагъаны кийикди.
Ким минсе да юсюне,
Сау иймейди юйюне.
Атыл, хорлам алмадынг,
Къарыуунгу салмадынг,
Тегейни жыкъсанг эди,
Къаягъа чыкъсанг эди,
Тик къаядан жугъутур
Сени къалай жыгъылтыр
Эди, Апсаты улу,
Уллу Тейрини къулу.
Жаным кюе турлукъду,
Ол Тегейни сорлукъду.
Не дерикме мен анга –
Ол кюе тургъан жаннга?
Кюн тиеги Тегейим,
Энди мен не этейим,
Къайсы тюзге кетейим?»

Къушну ачы къычырыгъы
Чанчдыра жүреклерин,
Апсаты да, жаш Атыл да
Муштухул жетгендиле,
Амал болмай тюзетирге
Ууалгъан суюклерин,
Ёле тургъан алан жашха
Бек ачыу этгендиле.

– Уо, Хан-Тейри! Нек къоймадынг
Нарт уланны жашаргъа?! –
Деп Апсаты къычыргъанды,
Кёлкъалды болуп анга.
Жашны, кийик бла бирге,
Жерге кёмюп бошаргъа,
Бий Апсаты, кёзю жилияй,
Кюй салгъанды уланны:

«Мин ары деп мен айтхан эдим санга,
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Къычырыгъынг ачы эштилди манга,
Эй, сарын, сарын, сарын а!

Кир туманла кёз кёргенни жапдыла,
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Къонагъымы жаш жүрегин къапдыла,
Эй, сарын, сарын, сарын а!

Тегей кибик улан энди тууармы?
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Зар уучуну жалауладан къууармы?
Эй, сарын, сарын, сарын а!

Туугъан жашым кибик эдинг, билегим,
Сарын, сарын, эй, сарын а!
Къурушханча болду мени жүрегим,
Сарын, сарын, эй, сарын а!

Къая ранда томуроулай чачылды,
Сарын, сарын, эй, сарын а!
Тау жашына кетмез бушуу ачылды,
Сарын, сарын, эй, сарын а!

Элиялай, къаяланы жарытхан,
Сарын, сарын, сарын! – дейди. –
Терс уучуну учасызлай арытхан,
Сарын, сарын, сарын! – дейди.

Тау сууланы жулбарслача секиртген,
Тейри, сарын, сарын, сарын а!
Сарыуекни чал къабанлай ёкюртген,
Тейри, сарын, сарын, сарын а!

Мени къызым къара кийип къалды да,
Тейри, сарын, сарын, сарын а!
Кюн кёзюне къарамазча болду да,
Тейри, сарын, сарын, сарын а!

Эй, тар дунья, эй, зар дунья, сарын а!
Энди ата жашын бизден дауламазмы,
Апсатыны къан юлюшден жауламазмы?
Эй, тар дунья, эй, зар дунья, сарын а!

Биз юйюрге аны ийнакъ кёргенбиз,
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Эр юлюшюн урходук ташда бёлгенбиз.
Эй, сарын, сарын, сарын а!

Тау тубюне тюшдю Тегей, бузулуп,
Ёретинлей кетген кысха дунья уа!
Жатад энди жер тубюнде, созулуп.
Ёретинлей кетген кысха дунья уа!»

ЖЫРЧЫ

Нартланы заманында болгъан ишди-затды бу.
Бардырайым жырымы, Аллахха этип табу...

Басханнга башха жерден бир тиширыу келгенди,
Келгенди да, агъачда кюченнгиден ёлгенди.

Тюйюл эди ол мында киши таныгъан адам.
Бир кыйынлыгы болуп, къачхынчы эди, баям.

Къая жухдан Апсаты аны кёрюп жетгенди.
Ол жаш тиширыучукъгъа уллу бушуу этгенди.

Сора аякъ къакъгъанлай, сал жутулуп къалгъанды.
Жашчыкъгъа уа акъ марал, жетип, желин салгъанды.

Андан арысында да къарагъанды балагъа,
Апсатыны оноуу жарагъанды балагъа:

Анга агъач жанлыла тиймейин ёсгенд алай,
Къапхан, ачытхан болса, деу бойнакъ айыу талай.

Жугъутурла, кийикле таулагъа алып кете,
Сюлесинле, бёрюле гиртчиликге юйрете,

Чыпчыкъла уа – жырларгъа терекле арасында.
Жашчыкъ алай ёсгенди кийикле арасында.

Жюрегине синнгенди жел, аяз да тартыуу.
Жан кылычны, тау къушну азатлыкъ да татыуу.

Ол бёрю кибик – тажал, сюлесин кибик – женгил
Эди энди, ауазы, тюз булбулча, бир ингил.

Жаныуарладан сора жан кёрген бала туююл,
Кеси да кийик болуп бара эди, билмей тил.

Жашчыкъны къадарындан Апсаты терен ойлай,
Бир кюн акъ къаласында ол оноу этгенд былай:

«Адамдан туугъан бала адам бла жашасын,
Сюлесинча болмай, ол этни шишлеп ашасын».

Хатуу деп бир огъурлу уучуну кёре эди,
Аяулугъу ючюн ол анга мал бере эди.

Кюз артында мараучу кийик уугъа келгенди,
Бир жашчыкъны жур улакъ бла ойнай кёргенди.

Кёргенди да, мараучу жанын анга атханды,
Кёк кюкюрөп, бир ауаз анга былай айтханды:

«Апсатыма мен! Сени дайым ариу кёреме,
Мени чамландырғаннга уллу бушуу берирме.

Бу жашчыкъны ёз баланг кибик ёсдюр юйюнгде.
Аш-суу табып турурса сен алгъыннгы кюйюнгде.

Къыйнасанг а баланы, ачы къапдырырма, бил!
Адам халына келтир, жашчыкъгъа юйрет да тил».

Апсатыны айтханын Хатуу жерге салмады.
Бююн да Апсатыдан ол саугъасыз къалмады.

Уучу кийик жашчыкъны юйюне алып барды.
Ит кибик юре, озгъур къатын таш, агъач жарды.

Апсатыны, уучуну, жашны да къаргъай эди,
Аузуна келген ачы сёз шыты быргъай эди.

Хатуу – бир огъурлу жан, уубет эди къатыны...
Тауда табылган жашны Таукъан деди атына.

Апсаты, аны билип, деу айыуну ийгенди...
Къатынсыз къалып, Хатуу жарсыгъанды, кюйгенди,

Къыл къобузун таралтып, билсе да хунер азын.
Таукъан: «Мен бир кёрейим», – деп тилегенд къобузун.

Къобуз сейир-тамаша макъамла согъа, жырлай
Башлагъанды, ёксюзчюк тюз къолуна алганлай.

Бир къауум жылдан а жаш уста жырчы болгъанды,
Сау Нарт Элде айтылып, сый, махтау да алгъанды.

Аламат макъамлары, тартыулары, жырлары –
Аслан кёллю нартланы жашаулары, сырлары.

Жая къобузун алса, макъамы къанат жайып,
Тау черекле окъуна къалгъандыла шошайып.

Ай жарыкъда ол жангы ийнаргъа макъам сала,
Булбул окъуна анга къошулгъанды, уяла.

Кюндюз – кюн, кече уа – ай тохтап тынгылай эди.
Кюй согъуп башлагъанлай, акъ булут жилий эди.

Таукъан Хатууну жашы сунуп тургъанды кесин.
Бир кюн а анга биреу сагъыннганды кертисин.

Таукъан тюзюн билгенде, кёп жүрюгенд агъачха,
Апсатыгъа тилегенд, баш уруп къынгыр къачха:

«Алтын башлы Апсаты, жалбарып тилейме мен:
Туугъан анамы бир бек кёрюрге излейме мен».

«Хо, – дегенди бир ауаз, – къобузунгу ал да, сокъ.
Сени ючюн дуньяда мен этмезлик жукъ да жокъ!»

Таукъан жая къобузун шош, умутлу алгъанды,
Кёк да, жер да бир сейир нюр макъамдан толгъанды.

Ташла чагъып, толкъунла къанат къагъа учдула.
Садакъларын ууатып къойдула мараучула.

Кемелеча, тенгизде чайкъалдыла къаяла,
Залимле, генезирле бетлерине уяла.

Сора Тейри эшиги ачылып, дунья чакъды.
Акъ кийимли бир ариу тиширыу андан чыкъды.

Чыкъды да, баласына ол къарады, ышарып.
Таукъан къучакълайма деп чапды, кюн кибик жарып.

Алай, жете келгенлей, ол тиширыу тас болуп,
Таукъан чексиз жарсыды, бала кёлю аз болуп.

Не кёп тилесе да жаш, андан сора анасы
Кёрюнемеди, чыкъмады, къууанырча баласы.

Бир жол Таукъан жашагъан элни оспар бийине
Хан къонакъла келдиле, кеслерине суююне.

Той-сый этди Жумулбай, къонакъланы жарытып,
Таукъанны да чакъырды, махтаныргъа жырлатып:

– Сен къарт атам Чёпеллеу этген жигитликлени
Айт да, къууандыр, – деди, – къонакъла бла мени.

Чёпеллеу а – халкъ билген, аузу да, иши да кир,
Жетген кюнде нёгерин кююп кячхан генезир.

– Кюй-кюй, бюгюн ырымым жокъду кюбуз алыргъа, –
Деп айтханды, суймей ол ётюрюкчю болургъа.

– Ит баласы, чырпыла тюплеринде табылгъан,
Угъай деп кялай айтдынг, кюл эшигинг жабылгъан! –

Деп, юсюне кюсханды бийлик кютуртхан тели,
Кирляушча аузундан шыты кёмюгю келе.

Таукъан а башийледен туююлед: хыны туруп,
Муру-чуру этгенди кюбузун, ташха уруп.

Бийни кюллары, чабып, туюгендиле Таукъанны,
Сора арбаздан суйреп чыгъаргъандыла аны.

Жаралы болуп, кючден атлай, сюркеле, Таукъан
Агъач таба кетгенди, анда алайым деп жан.

Анасы аны тапхан жерде ёле тургъанлай,
Кёк жашнап, эннгенди нюр, тегерек толгъан айлай.

Андан анасы чыгып жетгенди баласына,
Жиляй, элтгенди жашын Апсаты кяласына.

Сора, нюр топха кирип, биягъы болгъанды тас.
Жансюер кеси кярай, макъамчы ёлюп кялмаз.

Айыула Жумулбайны кюшларына жетдиле,
Оспар байны бир малын кюймай кырып кетдиле.

Бёрюле уа жайлыкъда жылкыларын кюудула,
Сюре барып, атланы жардан-жардан кюйдула.

Апсаты, ачуланых, кюбаргъанды кяяны.
Силдегенди сора, бий кяласын марап, аны.

Барысын да алайда Тейрини кюлу урду...
Бир тохтамай, сау кече жел, боран улуп турду.

Танг атханлай, элчиле жашны жокълай чыкъдыла,
Излей-излей таулада, кюллада, талчыкъдыла.

Арып, солуй тургъанлай, кыыл кюбуз таууш келип,
Кюуаннгандыла, аны Таукъан сокъгъанын билип.

Андан бери ол жая кьобузу бла бирге
Кюрешеди адамны халалыракъ этерге.

Къая кызылары сейир макъамлада учуна,
Тепсегенлерин тауда кёрючюлле уучула.

Таукъан – Апсаты улу: анга энди ёлюм жокъ.
Ол жырлагъан сагъатда хауада суууйду окъ.

Къарт Хатуу, жашын излеп, таулагъа бара турду.
Апсаты, аны билип, мараучугъа кьутурду.

Къарт мараучу алайда эсин-несин ташлады,
Сора, юйге жетгенлей, кыйын ауруп башлады.

Эрттенликде уучуну эл агъач атын кьурду.
Таукъанны тизген кюйюн, эл эшитгенлей турду.

Апсаты, бара-бара, Жансюер деген кызын
Таукъаннга берип, аны кётюрдю, дейд, намысын.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагъанды.

Корректор автор кесиди

МУСТАФА БЛА ЁХТЕМЛЕНЕБИЗ

Къыралыбызда, андан тышында да атларын айтдыргъан айтхылыкъ адамларыбызны асламысы эллерибизден чыкъгъандыла. Аны алай болуруна уа элде сабийлени юретиуге заманларын, къаруларын да аямагъан адамла уллу къыйын саладыла. Аладан бири Анахаланы Мустафады. Ол самбодан спортну халкъла аралы устасыды, СССР-ни самбодан сыйлы устасыды, Къабарты-Малкъарда физкультураны эм спортну сыйлы ишчисиди. Органлада ахшы ишлегени ючюн, юч даражалы майдал бла сау-гъаланганды. Мустафа юй бийчеси Къазакъланы Исмайылны къызы Мария бла юч сабий ёсдюргендиле: Рамазан, Лейла, Мадина. Аладан туугъанла да сегиз боладыла.

Мустафа кеси заманында самбодан бийик жетишимле болдургъанды, арт заманда уа кёп жылланы билимине жаш тёлюлени юретеди, тау эллерибизде спорт секцияланы ачылырларына къайгъырады. Бюгюн ол бизни ушакъ нёгерибизди.

– Мустафа, бизге бек алгъа жашау жолугъузну юсюнден айтсагъыз эди.

– Мен 1948 жылда Къазахстанда туугъанма. Атам Назир аскер фельдшер болуп ишлей эди. Урушха къатышханды, андан жаралы болуп къайтханды. Кеси уллу, мазаллы киши эди, ёсюмю эки метрге дери жете келе эди. Алай кёрюннгенликге, сабыр, тынч халли эди. Къазахстанга кёчюрюлген къыйын заманда, фельдшер болгъанлыкъгъа, операцияла да этгенди. Алай бла кёплени къутхаргъанды, анга саулукъларына къаратыргъа тёрт-беш элден жангыз таулула угъай, бирси миллетлени келечилери, ол санда къазахлыла да келип болгъандыла. Анам Трамланы Фатимат а уллу юйюрюбюзге къарагъанды. Ёге къарындашларым да бар эдиле. Бек таматабыз Юра эди, жаннетли болсун, ёлгенди, архитектор эди. Бирси къарындашым Азрет а къурулушчу болгъанды. Туугъан къарындашла тёртбюз – Алибий, Кошкинбай, Ражап эм мен, сора бир эгечибиз да барды – Шамкъыз. Атам бла анам барыбызгъа да билим берирге кюрешгендиле.

– Бери къайтханыгъызда, къайда тохташхансыз, окъугъансыз, жарау этгенсиз?

– Къазахстандан бери мен алгъаракъ – 1956 жылда – анамы ата-сыны къарындашы белгили эфенди Трамланы Ахмат бла кёчгенме. Ол арап тилде сёлешгенди, адамланы ауругъанларына бакъгъанды. Мен аны къолунда ёсгенме. Мында Яникойда жашагъанбыз, школну да анда бошагъанма.

Бийик билим алыргъа заман жетгенде, инженер-техника факультетге кире тургъанымлай, Кенделенден танышларыма – Чеченланы Борисге, Чочайланы Борисге, Хутуйланы Магометге – тюбеп къалама. Ала уа Министрлени Советине направленияла алыргъа бара эдиле да, мени да

биргелерине чакъырадыла. Анда Советни башчысыны экинчиси Хутуйланы Ханафий, экзаменлени эсеплерине кёре, направленияланы бере эди. Къайры барыргъа суйгеними сорады. Болгъан усталыкъладан Орджоникезде Шимал Кавказ тау-металлургия институтну сайлайма, тау инженер болургъа кёлленеме. Ол рудникледе, шахталада ишлеуге юйретиу жаны бла союзда эм кючлю вузладан бири эди. Алай бла ИТФ къалады.

– Къарайма да, спортчу болургъа эсигизде жокъ эди?

– Хау. Орджоникезде Уллубашланы Мутай, Кючмезланы Владимир, Хаджиланы Людмила бла танышама. Къалай шагъырей болгъаныбыз да сейирди. Мутай келеди да: «Сен тюйюше билемисе?» – деп сорады. Сора боксчу къол къапланы кийиредиле да, факультет ючюн эришиуде сермеширге чакъырадыла. Барама да, хорлайма. Ызы бла сахар даражалы эришиуде экинчи жерни алама, андан ары да барлыкъ болур эдим, алай бурунум къанап къоймайды. Былайда белгилеригим, Олимпиаданы чемпиону окъуна бол, окъууда аны ючюн женгиллик бермей эдиле. Бек къаты окъутхандыла, терен билим да бергендиле.

– Бокс бла кюреширге фахмугъуз болуп тургъанлай, андан самбогъа нек кёчгенсиз?

– Биргеме жашагъан жаш Анатолий Якименко: «Бурунунг бокс бла кюреширге къоймай эсе, самбогъа кел», – дейди. Юйретген а битеу дуняда да белгили гёжеф Сократ Касоев бла Николай Лысенко этгендиле. Алада жарау эте, Россейде да хорлайма эм «Динамо» спорт обществону чемпионатында экинчи жерни алама. Дюгерни чемпионатларында тёрт жылда да хорлагъанлай тургъанма. Союзну жаш тёлю жыйымдыкъ командасына киргенме, аны санында эки кере битеу къырал турнирледе призёр болгъанма. 1971 жылда институтну бошагъанма. Диплом ишими фахмулу профессор Иван Николаевич Остроушкону башчылыгъында жазгъанма, ишим молибденни ачыкъ амал бла алыугъа жораланып эди. Къорууланыу ахшы ётгени себепли, кандидат диссертацияны жазаргъа да чакъыргъан эдиле.

Институтну бошай тургъан заманымда эришиулени кезиуюнде Нальчикден келген Холаланы Махайны жашы Огъурлугъа (Георгийге) тюбеп къалама, ол эркин тутушуудан бла самбодан спортну устасы эди. Огъурлу бизни республикада самбодан, ызы бла уа дзюдодан секцияланы биринчи болуп ачханды. Ол, КъМАССР-ни Министрле Советинден направление жаздырып, мени Нальчикге чакъырырча этеди. Алай бла «Динамону» мында спорт залында тренер болама. Органлагъа да ишге киреме. Шахтада жангыз да практикада болгъанымда урунганма, ишчи къауумубуз рекорд этип, грамота окъуна берген эдиле.

– Спортчуларыгъызыны тамата тёлюлерини жетишимлерини юсюнден сагъынсагъызы эди.

– Ол заманда Пятигорскда союзну чемпионатыча уллу даражалары болгъан эришиуле къурагъан эдиле, алагъа право сакълау органланы келечилери, башха спортчула да къатышхандыла. Анда мен кесим да, тутушуп, биринчи жерни алгъанма. Былайда менде юйреннген Боташланы Хасанны эсгермей болмайма, бизни республикадан ол дзюдодан спортну устасы биринчи болгъанды. Анда сохталарым Боташланы Хасан бла Вя-

чеслав Бегидов ючюнчюле, Темиржанланы Махти уа экинчи болгъандыла. Сора бусагъатда республиканы дзюдодан федерациясыны президенти Мухамед Емкужев да призёрланы санына кирген эди. Россейни самбодан ачыкъ чемпионатында бирси спортчуларымдан Аналаны Аслан биринчи жерни алгъанды, Токълуланы Аслан экинчи, Холамханланы Марат бла Руслан Ким ючюнчюле болгъандыла.

– Сизни жашауугъузда сейир затла да бола тургъандыла.

– 1970 жылда Ленинни 100-жыллыгына аталып, Дюгерде таугъа ёрлерге атланабыз, бир 150 адам болур эдик. Биз, жетеулен болуп, бир кесек алгъаракъ барабыз. Нёгериме къарасам, аякъларында кошкалары (бузда барырча жютю темир керекле, чурукълагъа жабышдырыладыла) жокъ. Былай барыргъа жарарыкъ туююлдю деп, аны артха къайтарама. Жумушубузну тамамлап, тикге атланабыз. Жюрегимде уа тынчлыкъ жокъ. «Къар юзюлмеги эди», – деген сагъыш келеди. Хауада бир тюрлю тау-уш эшитиледи, башына къарасам, курт юзюлюп келе турады. Нёгерими ашыкъдырама да, бир гитче жухчукъ бар эди да, анга жетип, аны тюбюнде бугъунургъа кюрешемиз. Къар, бизге дери да жетип, басады, кысыдырып, тепдирмей къояды. Башымы бираз ёрге этерге кюрешеме, аз жарыкъчыкъ кёрюнеди. Аз-маз къолларымы тепдирип, нёгерими буз ууатычусун табам. Аны акъырын-акъырын башында ол жарыкъ келген тешикке жетдиреме да, тепдирирге кюрешеме. Тюбюнде уа кёзюлдюреуюк бла къарай тура эдиле, бизни тепгенибизни кёрюп, келип, бизни чыгъарадыла. Нёгерими, аякъларында экишер бармагы, къулагъыны бир жартысы бузлап, ёпкелери да ауругъан эдиле. Мени уа, къолларым бузлап, териси кетген эди. Аны хатасындан Европаны чемпионатына къатышалмай къалгъан эдим. Саулугъуму тюзетгенден сора, дунияны чемпионатында экинчи болгъанма.

– Ажалынг жетмесе, жашайса.

– Адамны жашауунда бошдан бир зат да болмайды. Тутушханда, асламысында чабыуул этерге суйгенме. Алай бир кере авариягъа тюшюп, бутуму сындырама. Андан сора къорууланыугъа да эс буруп тебирейме эм кырал даражалы эришиуде партерде да хорлайма. Андан дунияны чемпионатына жибередиле. Анда 1:1 эсеп бола тургъанлай, судьяланы оноулары бла биринчи жерни къаршчы спортчу Геннадий Погореловха берген эдиле. Бу эришиуден сора спортну халкъла аралы устасы деген атны алгъан эдим.

– Мустафа, элдеде секцияланы къурау а къалай барады?

– Бизни тау элдеде бусагъатда, бютюнда уа алгъадагы жыллада, спорт артыкъ бек айнамайды. Аны ючюн билген затымы башхалагъа да юйретирге керекме деп, алай акъыл этгенме. Сохталарым Занкишиланы Къубадий (жаннетли болсун), Темиржанланы Махти, Тюменланы Мурадин, Аттоланы Борис да бу жумушну тамамларгъа кыйын салгъандыла. Къубадий Нальчикге Жемталадан жашланы келтирип, аланы юйретип тургъанбыз. Темиржанланы Махтини болушлугъу бла Къашхатауда бал Жемталада секция ачхан эдик. Алада да спортну усталарын хазырлагъанбыз. Бусагъатда бек умутландыргъан фахмулу спортчуларыбыз бардыла: Занкишиланы Казбек, Тюменланы Муса эм башхала. Жарсыугъа, республикада аллай уллу спортчуланы туталмайдыла, аланы кереклерин

жалчыталмайдыла. Спортчуларым бла бек ёхтемленеме – аладан бири да терс жолгъа турмагъандыла, туугъан жерибизге къуллукъ этгендиле.

– Спортчула жангыз да турнирледе бир бирге къаршчы сюеледиле, алай жашауда уа тенгле да боладыла дейдиле. Аллай адамла, бир ауукъ заманны эрише келип, артда уа шуёх болуп къалгъанларына ийнанган къыйыныракъды.

– Арабызда шуёхлукъ уллуду. Бир кёзюме чып тюшюп, жангы кёз салгъандыла. Ол а къалай болгъанды. Маллагъа къарай тургъанымлай, эшик урулуп келип, кёзюме тиеди. Операция этдирирге Краснодаргъа баргъанымда, врач Сергей Сахнов мени танийды. «Сен дюгерлимисе, танияламыса мени», – деп тохтайды. Таулу болгъаным айтама. Ол а Дюгерде окъугъан, спорт бла кюрешген заманымда эришиуде мени бла ту-тушхан эди. Ма алай танып, болушхан эди ол манга. Адамлыкъ шартланы юслеринден айтханда, зарлыкъ не болгъанын билмейме, таржюреклене ангылаялмайма.

– Спортда жорукъланы дайым тюрлендирип тургъанларына уа къалай къарайсыз?

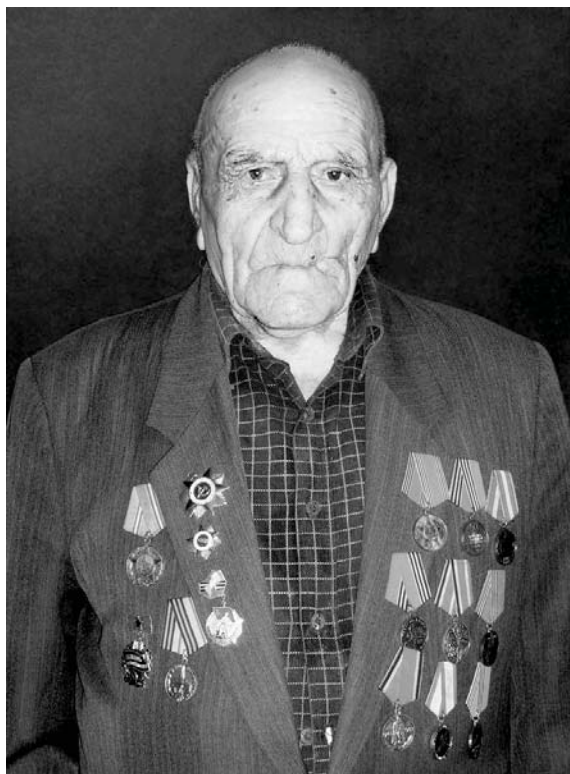
– Аланы барысы да тюздюле деп айталмайма. Дзюдону алып къарагъанда, адамны сыртынамы, жанынамы, инбашларынамы жыгъаса, эсепле башха-башха болургъа керекдиле. Алгъа алай эди, нек дегенде аланы хар бирине бирча жараула хайырланылмайдыла, бирча кюч къоратылмайды. Тутушууда биринчи жарашдырылгъан жорукъла игиле эдиле. Дзюдода бек кёп приём бар эди, ол а сермешни сейир эте эди. Бусагъатда уа замечанияла бла окъуна къытдырыргъа неда хорларгъа боллукъду, ол а тюз туююдю. Спорт атланы уа алгъа заманлада алгъан къыйыныракъ эди.

– Мустафа, сизни сынамыгъыз бек уллуду. Спортну айнытыугъа аллай къыйын салгъаныгъызгъа уллу хурмет этебиз. Ушагъыбызны ахырында тренер спортчуну жашауунда къалай магъананы тутханын айтсагъыз эди.

– Тренер бек жууаплы ишди, нек дегенде сабийни саулугъу, жашаууну барлыгъы тренер аны къалай юйретгенге кёре болады. Жарсыугъа, бир-бирле, ашыгъып, уллу жетишимле жетдиребиз деп, сабийлени саулукъларына заран саладыла. Экинчи, жаш адамны жашаугъа къарамы, ангылауу да тренер къалай юйретгенине кёре къуралады. Сабийле, ата-аналарындан эсе, анга бегирек тынгылайдыла. Ол а уллу жууаплылыкъды. Тренер аны сезерге борчлуду. Сора бизни жаш тёлуге тышындан юлгю излерге керек туююдю, кесибизни миллетде кёп айтхылыкъ адамла бардыла: Социалист Урунууну биринчи Жигити Келеметланы Шохайып, Шимал Кавказда Совет Союзну биринчи Жигити Байсолтанланы Алим эм башхала. Илмуда, маданиятда, спортда, къайда да халкъыбызны жетишимлери уллудула, ёхтемленирча адамларыбыз кёпдюле, алагъа къарайыкъ, эсде тутайыкъ, сабийлерибизни да алача болургъа юйретейик.

Ушакъны
КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия
бардыргъанды.

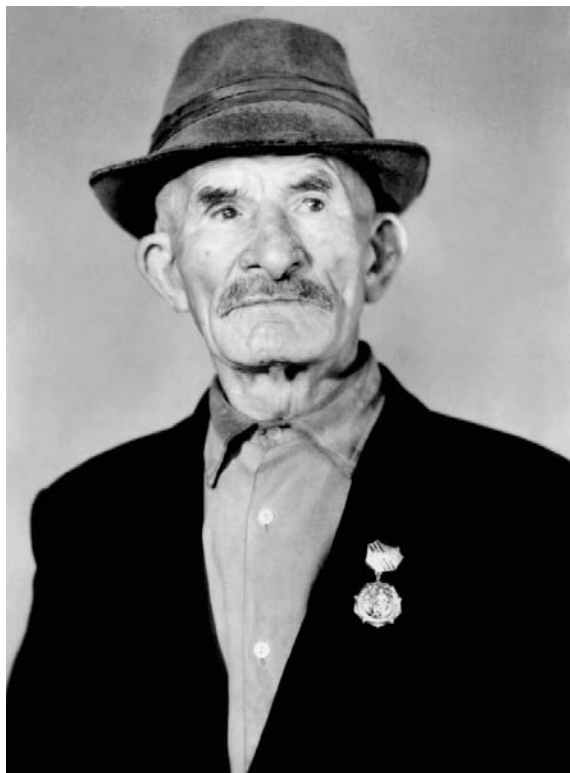
АТА ЖУРТУБУЗНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА

*Табакъсоуланы Къанаматны
жашы Хашим*

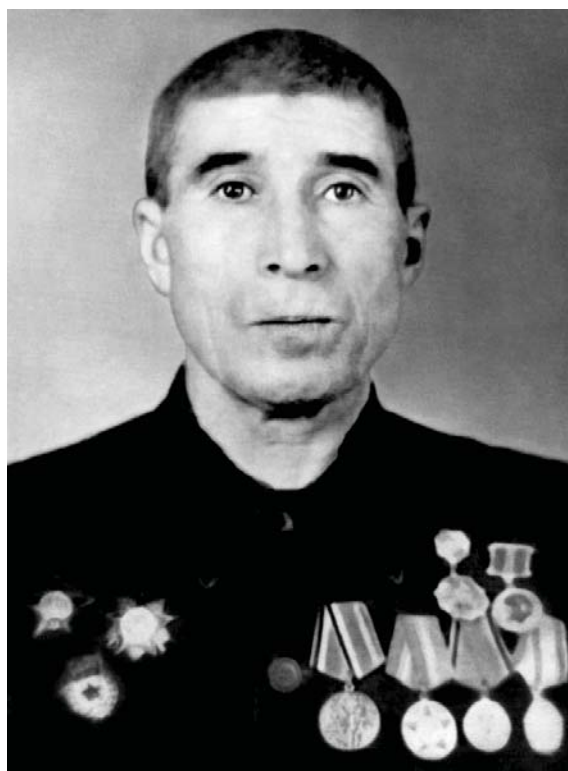
*Чочайланы Ортайны жашы
Мухадин*

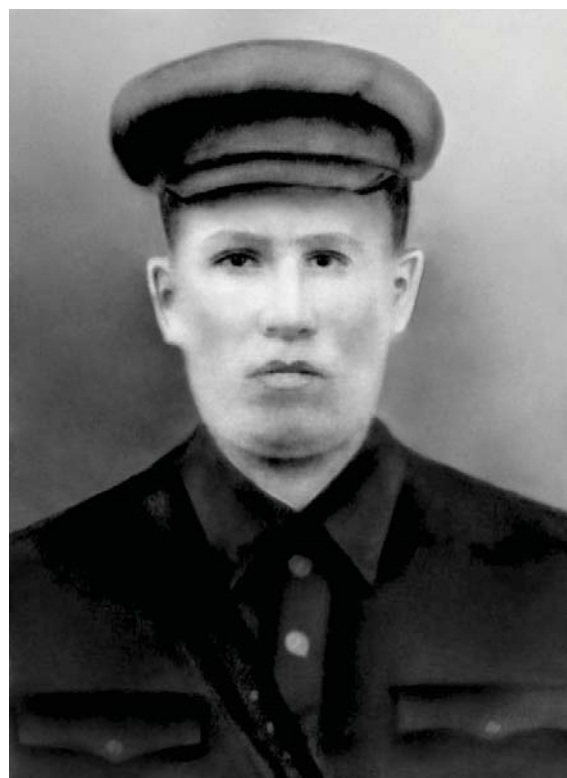
*Эндрейланы Гацяяны жашы
Маштай*

*Тюменланы Къасайны жашы
Къыралбий*

*Тюменланы Къасайны жашы
Къурманбий*

*Тюменланы Къасайны жашы
Къарашай*

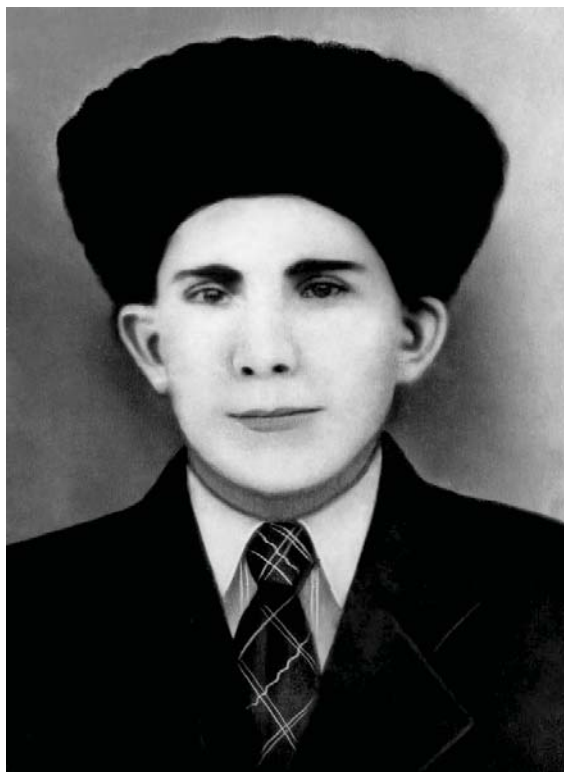
*Биттирланы Хамзатны жашы
Чанай*

*Османланы Тазаны жашы
Хызыр*

*Расулланы Махайны жашы
Мурадин*

*Саракаланы Къайтукъну жашы
Магомед*

*Таукенланы Хажы-Батырны
жашы Къурманбий*

*Таукенланы Хажы-Батырны
жашы Малкъарбий*

*Таукенланы Хажи-Батырны
жашы Хасанбий*

*Тогъузаланы Батталны жашы
Рамазан*

*Тогъузаланы Оразайны жашы
Ахман*

*Тогъузаланы Исмаилны жашы
Кямал*

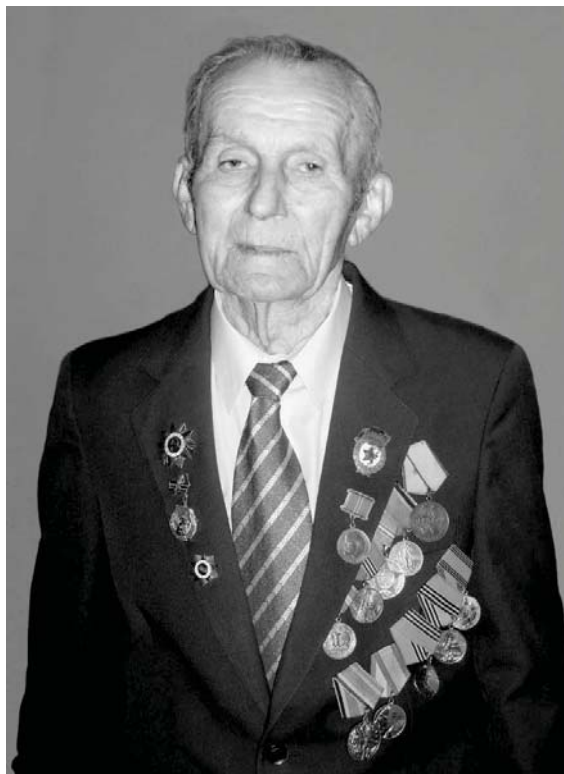
*Томаланы Жикирни жашы
Георгий*

*Тюменланы Азнаурну жашы
Кзарабаш*

*Тюменланы Азнаурну жашы
Хадис*

*Уллубашланы Чокканы жашы
Хусей*

*Уяналаны Батталны жашы
Аныуар*

*Уяналаны Байрымукъну жашы
Баттай*

*Уяналаны Цофанны жашы
Къубадий*

*Уяналаны Бекирни жашы
Мухтар*

*Уяналаны Алимни жашы
Хасан*

*Цаколаны Жанхотну жашы
Локъман*

*Чеченланы Зулкъайны жашы
Аллахберди*

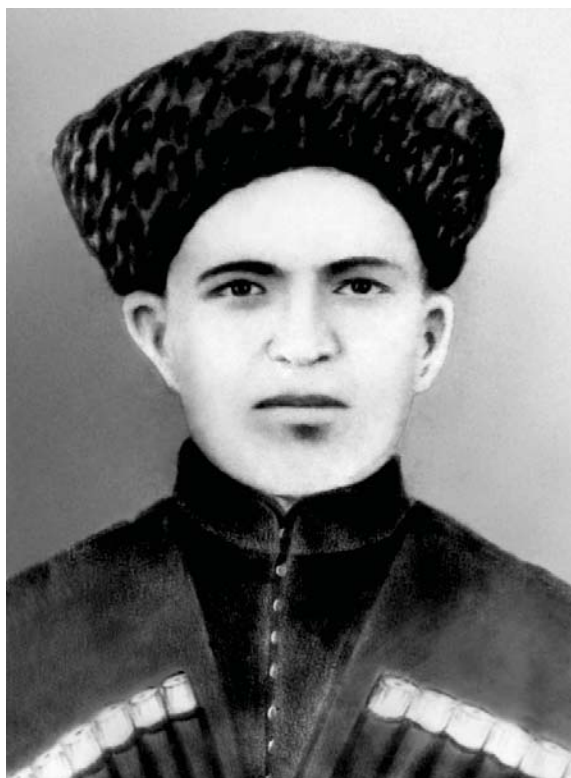
*Чеченланы Исхакъны жашы
Мухажир*

*Чеченланы Хажини жашы
Хусей*

*Чофанланы Мамукойну жашы
Мухаммат*

*Тогъузаланы Оразайны жашы
Акъбаш*

*Уллубашланы Хажы-Муссаны
жашы Индрис*

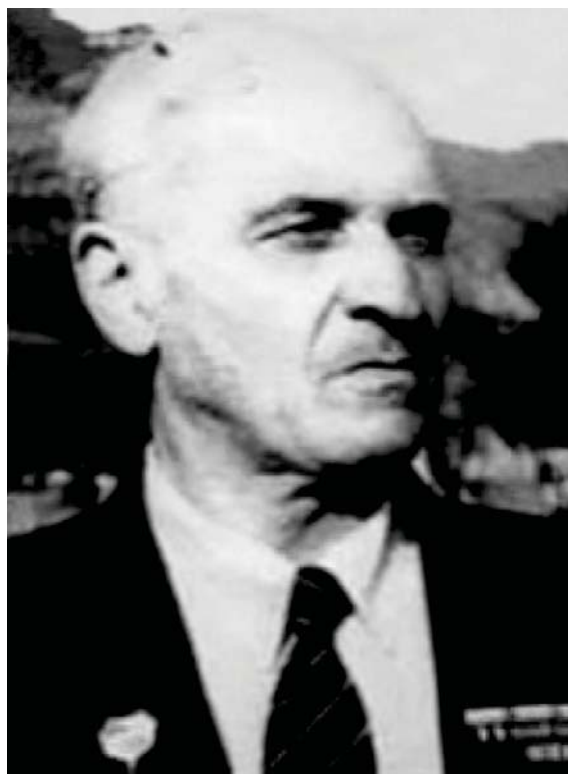
*Уллубашланы Локъманны
жашы Къырым*

*Уллубашланы Хабзону жашы
Къасай*

*Уллубашланы Локъманны
жашы Хызыр*

*Уяналаны Къанаматны жашы
Алим*

*Уяналаны Къажуну жашы
Къанамат*

*Уяналаны Муссаны жашы
Адилбий*

*Уяналаны Бекирни жашы
Алий*

*Чочуланы Хахайны жашы
Магоммет*

БАШЛАРЫ

МУСА ДЖАЛИЛЬГЕ – 115 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын. Муса Джалильни адамлыгы, кишилиги, закийлиги. <i>Статья</i>	2
Муса ДЖАЛИЛЬ. Назмула	8

МЫЗЫЛАНЫ КЪАНШАУБИЙГЕ – 70

ДОДУЛАНЫ Аскер. Закий чегемли. <i>Статья</i>	18
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Тюркге кепюр салган. <i>Статья</i>	23
МЫЗЫЛАНЫ Къаншаубий. Къызыл алма къалайды? <i>Хапар</i>	27

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ – 65

Альбертни юсюнден сёз	34
ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Хапарла	42
ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Назмула	64

КЕСАМАТ СЁЗ

ГЛАШЛАНЫ Ахмат. «Неизвестный» словарь карачаево-балкарского языка – подарок от польской тюркологии. <i>Статья</i>	77
--	----

ХАЛКЪ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪДАН

Назмула	83
-------------------	----

ПРОЗА

Канта ИБРАГИМОВ. Аврора. <i>Роман</i>	87
---	----

ПОЭЗИЯ

САРБАШЛАНЫ Алёна. Жаш жүрекни сагышлары. <i>Статья</i>	140
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Назмула	142

ТАУ ХАПАР

АБДУЛЛАЛАНЫ Исмайыл. Хапарла	149
--	-----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ДОДУЛАНЫ Аскер. Тауну ол жанында халкъыбыз. <i>Статья</i>	178
---	-----

АЛАН МИФЛЕ

Мифле	186
-----------------	-----

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. Мустафа бла ёхтемленебиз. <i>Ушакъ</i>	209
АТА ЖУРТУБУЗНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА. Суратла	213

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (216)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ГУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*
Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.04. 2021.

Выход в свет 30.04. 2021. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 691 экз. Заказ № 815. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

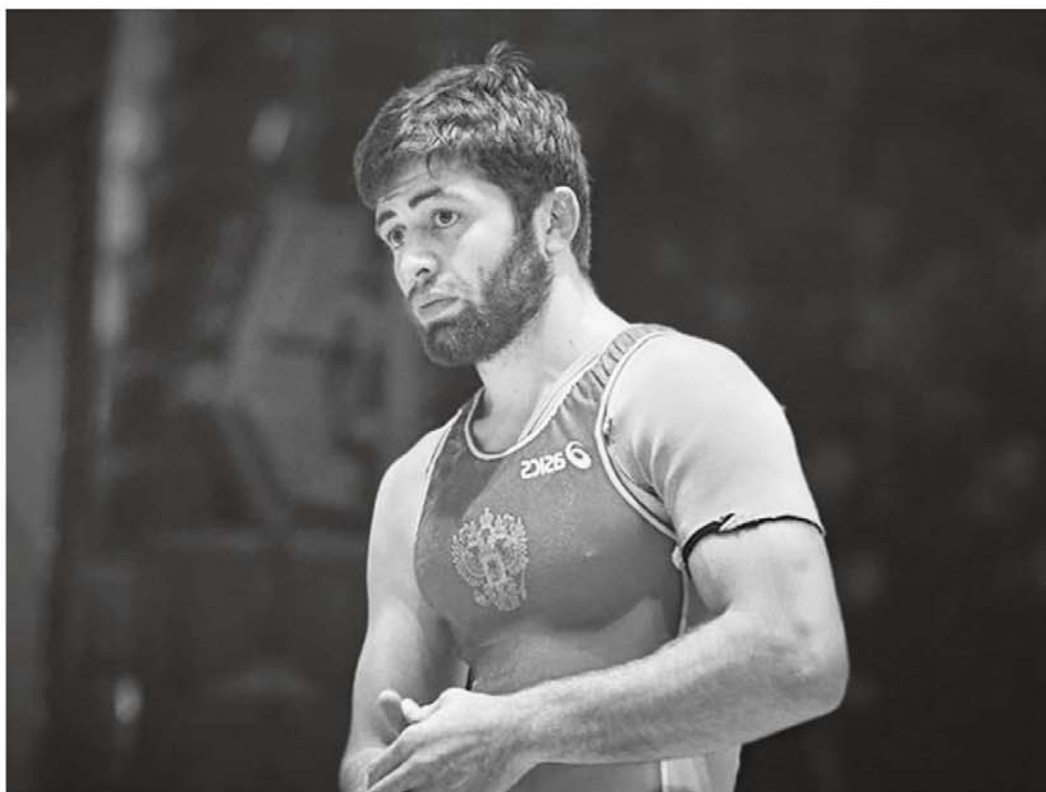
Отпечатано в полном
соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алынгандыла деп чертген борчду.*

ШАУАЛАНЫ МАЛИК

Алгъаракъда Улан-Удэ шахарда эркин тутушуудан Россейни чемпионаты бардырылгъанды. Анга 400 гёжеф къатышханды. Аланы араларында, 79 килограмм ауурлукъда 2021 жылны чемпиону болуп, кесини жетишими бла барыбызны да къууандыргъан спортчуларыбыздан бири Шауаланы Малик болгъанды.

Шауаланы Маликни бюгюннге дери да ахшы жетишимлери бола келгендиле. Халкъла аралы С. Саркисян атлы Арменияда бардырылгъан турнирде экинчи, В. Семёнов атлы Нефтеюганскда бардырылгъан эришиуде ючюнчю жерлеге тийишли бола келгенди. 2021 жылда ЮФО-ну чемпиону да болгъанды.

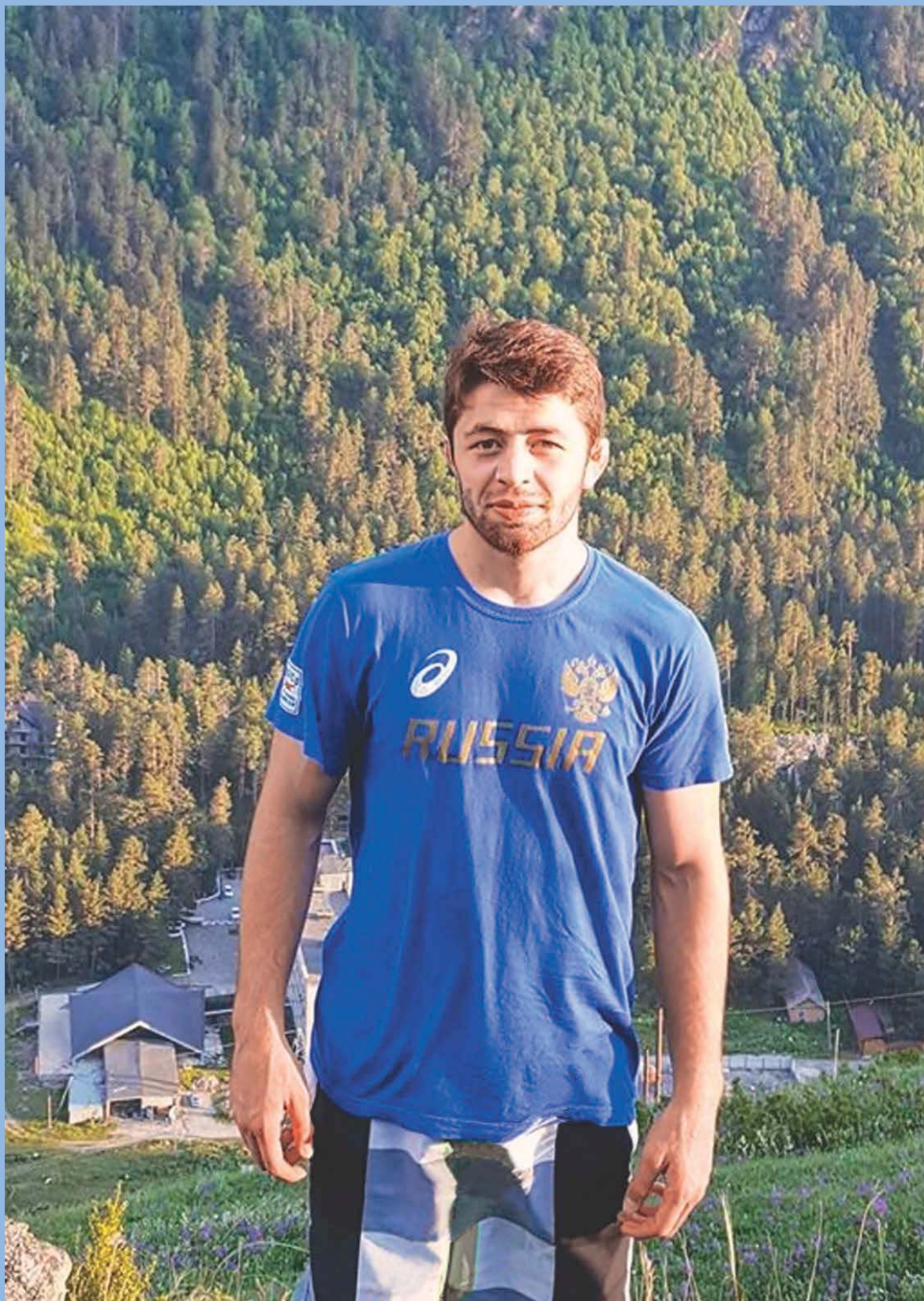
Малик Россейни жыйымдыкъ командасы бла бирге быйыл дунияны чемпионатына къатышырыкъды.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

ШАУАЛАНЫ ЮСЮПНЮ ЖАШЫ МАЛИК
Россейни эркин тутушуудан чемпиону (2021)